[redacted]

Sri Parimala Publications
No : 40

Sri Suyamindramala
No : 16

PARATATTVA-PRAKASHIKA

OF

SRI VIJAYEENEDRATIRTHA

EDITED

With Intorduction in Sanskrit and
English with appendices

by

Sarasvathi Kanthabharanam, Vidya Vachaspati

RAJA S. GURURAJACHARYA

and

Vidya Ratnam, Vidya Bhushanam

R. S. PANCHAMUKHI M.A.

PUBLISHED BY

Sri Parimala Research and Publishing House

NANJANGUD

1972

"Published with the Financial Aid of
The Ministry of Education and
Social wellfare, Govt. of India"

First Edition: 1972

All Rights Reserved by the Publisher

This Book has been Published
with the Financial Aid of
The Ministry of Education and Social welfare,
Government of India, New Delhi,
to Commemorate
The Tricentenary of The Great Saint
SRI RAGHAVENDRA SWAMIJEE
and
The Silver Jubilee Celebrations of
SRI PARIMALA RESEARCH AND PUBLISHING HOUSE
Nanjangud

PRICE: RUPEES FIVE ONLY

PRINTED BY
Sri V. S. Vaidyanatha Iyer,
SRI PARIMALA PRESS
Sri Chamaraja Double Road
MYSORE-4

श्रीपरिमलप्रकाशनम्
संख्या–४०

श्रीसुधमीन्द्र
संख्या–१

जगद्गुरुसर्वतन्त्रस्वतन्त्र
श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचिता

परतत्त्वप्रकाशिका

आंग्ल-संस्कृतोपोद्घातसमेता
लघुटिप्पणीयुता

संपादकाः
सरस्वतीकण्ठाभरणं, विद्यावाचस्पतिः
राजा. एस्. गुरुराजाचार्यः

तथा
विद्यारत्नम् , विद्याभूषणम्
आर्. एस्. पञ्चमुखी, एं.ए.,

भारतसर्वकारीय शिक्षा–समाजाभ्युदय
मन्त्रागारस्य धनसाहाय्येन मुद्रापिता

नञ्जनगूडु
श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरद्वारा
(प्रकाशिता)

1972

प्रथममुद्रणम् : 1972

जगद्गुरु
श्रीराघवेन्द्रगुरुसार्वभौमत्रिशतमानोत्सव–
श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिररजतोत्सव–
स्मरणग्रन्थः

(सर्वे अधिकाराः प्रकाशकैः स्वायत्तीकृताः)

मूल्यम् :– रूप्यपञ्चकम्

मुद्रकाः
श्रीपरिमल प्रेस्
श्रीचामराजद्विमार्गः
मैसूरु–४

प्रकाशकाः
श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरम्
"गोपुरदर्शिनी"
राष्ट्रपतिरोड्
नञ्जनगूडु
(मैसूरु राज्यम्)

MANUSCRIPT APPARATUS

The Paratattva-Prakashika, a critique on Shivakarnamrita and Shivatattva-Viveka of Appayya Dixitar written by the great Sri Vijayindrathirtha is edited with the texts based on the following manuscripts. The manuscripts are secured from Pandi- Sri S. Venugopalachar of Nanjangud; 'Vidyaratnam', Sri R. S. Panchamukhi, M.A., Retired Director, Kannada research Institute; Chairman, Karnataka historical society, Dharwar; Vidwan, 'Darshana ratnam' Prof. K. T. Pandurangi M.A., Sanskrit Professor, Bangalore University; Director, Shri Vidyadheesha Sanskrit manuscript library, Dharwar; Sri Acharya Nagarajacharya of Mantralaya and also the original Palm-leaf manuscript preserved in 'Sri Suyami-Sumatindra Sanskrit manuscript library' of Sri Parimala Research and Publishing House, Nanjangud.

A brief description of manuscripts used for the purpose of constituting the text and critical study and research is given below. The alphabet used is Devanagari.

1. Original palm-leaf manuscript: This is borrowed from 'Sri Suyami-Sumatindra Sanskrit manuscript library' of Shri Parimala Research and Publishing House, Nanjangud, which contains 43 leaves of 2 pages. The size of the manuscript is 19"x1 3/4". Each page contains 8 or 9 lines. The manuscript is about three centuries old and the hand-writing is very beautiful.

2. क. (Paper) This manuscript is received from Sri Acharya Nagarajacharya of Mantralayam which belongs to the private collections of Sri Acharya Venkobacharya. The size of each page is 13"x3 1/2" and contains 15-16 lines which is well preserved. This is about 150 years old and the Script is legible.

3. ख. (Paper). This manuscript is received from Vidyaratnam, Panditaraja, Sri R. S. Panchamukhi, M.A., Dharwar. It

contains 56 Sheets of two pages and the size is 12"x3". Each page contains 13–14 lines and though the *Script is small it is* legible. It is about a century old.

4. ग. (Paper). This is received from 'Darshana ratnam' Vidwan Prof. K. T. Pandurangi, M.A., Bangalore. The manuscript size is 14" x 4" and *contains 14 lines. This is about* 120 years old.

5. घ. (Palm-leaf). This is borrowed from Pandit Sri S. Venugopalacharya of Nanjangud, which contains *56 leaves of* 2 pages, the size being 15"x1 1/2". Each page contains 6 lines. The Script is illegible at some places. It is about 2 centuries Old.

6. ङ *(paper). This incomplete* Mss. is also received *from* Sri S. Venugopalacharya which contains 54 leaves of 2 pages. The size is 10"x4 3/4" and contains 10 lines each.

Out of six manuscripts mentioned above, only ग and ङ are incomplete and have helped verymuch in determining the correct text of Paratattva Prakashika. The style is akin to that of Sri Vijayeendra Thirtha, as it is seen in his other works namely Bhedavidya Vilasa, Nyayamoukthika Mala, Shrutyartha-sara etc. The readings of other manuscripts are given under foot notes at relevant places. On the whole, the text can faithfully be accepted as correct, for the readings do not vary *very* much.

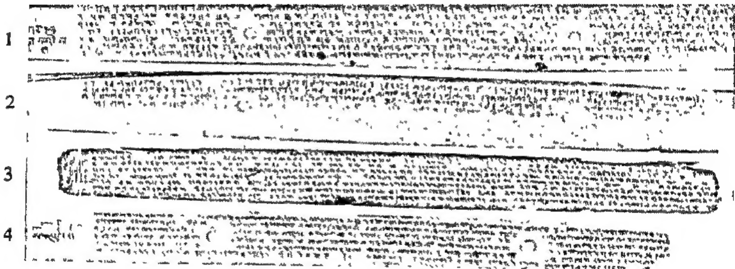
I hereby express my gratitude to all Libraries and Scholors who have kindly lent me the copies of manuscripts. I am also grateful to Sri R. S. Panchamukhi, M.A., who has helped me in research and edition of this work with his useful suggestions in constituting the correct text of the work.

Paridhavi
Karthika Shukla
Balipratipat
6-11-1972
Bighouse, Nanjangud

Raja S. Gururajacharya
Editor

PARATATTVA – PRAKASHIKA

(Original Palm-leaf and घ Manuscripts)

1 Original · Begining of First page
2 Original End of the manuscript
3 घ Inner pages
4 घ Inner pages

श्रीराघवेन्द्रस्वामिनामठाधीश्वरा

परमपूज्या

श्रीमत्सुशीलेन्द्रतीर्थश्रीपादाः

सुधायमलसद्बोध सुकीर्ति विलासद्दिशम् ।
सुधीसन्तुल्यसुगुणं सुशीलेन्द्रगुरु भजे ॥

* ग्रन्थसमर्पणम् *

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारङ्गत
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमज्जगद्गुरु
श्रीमन्मध्वाचार्यमुख्यमहासंस्थानाधीश्वर
श्रीमन्मूलरामचन्द्रदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधकश्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौम-
मठीयदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वरविद्याचक्रवर्ति
परमपूज्य
श्रीमत्सुशीलेन्द्रतीर्थश्रीपादानां
चरणसरोजसन्निधौ
सभक्तिप्रकर्षं
समर्पितोऽयं ग्रन्थः राजतेतराम्

TABLE OF CONTENTS

Founder of

Sri Parimala Research & Publishing House

Late SRI SUYAMINDRA TIRTHA SWAMIJEE

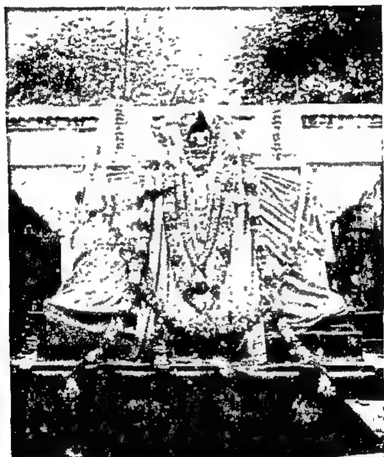
of Sri Raghavendra Swamy Mutt

NANJANGUD

सुव्रतीर्थमताब्धीन्दुं सुधीन्द्रसुतसेवकम् ।
सुधापरिमलासक्तं सुयमीन्द्रगुरुं भजे ॥

BRINDAVANAM OF
Sri Vijayeendratirtha Swamijee
KUMBAKONAM

भक्तानामानसाम्भोजभानवे कामधेनवे ।

नमता कल्पतरवे जयीन्द्रगुरवे नम ॥

" विद्याऽऽत्मनिमिद्गावोधः "

SRI PARIMALA RESEARCH AND *PUBLISHING HOUSE, NANJANGUD*

OUR India is eminently a land of Saints and Sages, whose influence has formed the warp and woof of Indian culture Of these leaders of our inner culture, spiritual power house, Sri Raghavendra Swamy of Mantralaya claims the foremost place in our reverence and gratitude He was an *Avatara purusha*, come to us for our exaltation Service to humanity has been his only aim He helped many in his previous *avataras* as Prahlada and, the Raja of Bactria, (Bahlika) and, Vyasa Raja Muni of Chandrika fame Today it is exactly three hundred years ago, Guru Raghavendra entered into his own *samadhi* of his own accord and continues to bless us from his hallowed retreat It is but fair that we should celebrate the Tri centenary of his disappearance from our sight on the dawn of the fourth century Along with this festival, we are today celebrating the Silver Jubilee of our Parimala Research and Publishing House In loving memory *of the great Guru and the Silver Jubilee festival of our Research* and Publishing House, we are happy to release to the public about sixteen volumes of our philosophical publications and a 'Parimala' Souvenir

Our History

On this auspicious occasion, we recall our aims and reiterate our desire to dedicate ourselves for furthering our aims and activities in the service of our ancient but eternal Hindu culture In our longest history ranging over more than six millenniums, our predecessors have left behind them, an amount of accumulated knowledge, which is very difficult and impossible to evaluate Our richest treasure has dwindled considerably owing to the vandalism of man and time, beyond all repair and rescue Yet,

we feel, enormous amount of such spiritual, cultural treasures are lying behind, neglected, in many a dark corners. Written in different scripts and on different materials, a host of scholars are required to rescue and resuscitate them This is a task for the Government or millionaires with their enormous resources

Undeterred by the immensity of the task, we resolved to contribute our mite in this glorious task of salvaging our Hindu culture, spite of our limited resources But we had one great sage behind us egging on to undertake the venture, that is the late Sri Suyameendra Tirtha Swamigalu of Sri Raghavendraswamy Mutt of Nanjangud, who fittingly occupied the throne of Sri Madhvacharya (Raghavendra Swamy Mutt) for nearly 3 decades. The late saint was inspired to work for the cause of Hindu culture and shouldered on us the great but sacred responsibility of preserving and propagating our culture, at any cost. Hence a small group of young but enthusiastic scholars who were the descendants of Sri Raghavendra Swamiji banded together to fulfil the sacred command of the Guru, they were the late Dr H K. Vedyasa Acharya, M A , P hd , and "Vidyavachaspathi Vedanta Siromani Kavitilaka Raja S Gururaja Acharya Thus a small association called "The Parimala Research and Publishing House" was constituted on the sacred Narasimha Jayanti day in May 25th, 1945.

Then we started on our voyage of discovery, accompanied by Vidwan K Srinivasa Acharya and the late Vidwan U R Ranganathacharya, and trudged and travelled all over the important cities of the Deccan and South India, *viz*, Tanjore, Kumbakonam, Srirangam, Madura, Trivandrum, Pollachi, Madras, Coimbatore, Salem, Nanjangud, Sosale, Bannur, T Narasipur, Hassan, Mysore, Bangalore, Tumkur, Hiriyur, Chellakere, Davanagere, Chikkamagalur, Honnali, Kadur, Kolar, Mulbagal, Mangalore, Udipi, Bellary, Hospet, Kamalapur, Kampli, Ramasagar, Harapanahalli, Harihar, Haveri, Ritti, Savanur, Alur, Hubli, Gadag, Dharwar, Bagalkot, Bijapur, Belgaum, Adoni, Karnul,

Mantralaya, Veni Somapura, Ajjee, Manavi, Raichur, Lingsugar, Gulbarga, Hyderabad, Miraj Shabad, Pandarpur, Kolhapur, Sholapur, Poona, Bombay and other places, hamlets and towns We contacted the scholars of all the three schools of Philosophy and examined thousands of palm leaf and hand-written paper MSS and secured as much as possible for our Research Library

We visited the leading oriental libraries in Mysore, Tanjore, Madras, Hyderabad, Travancore, Cochin, and other private collections such as those of the late Dr Nagaraja Sarma We copied as many as possible old MSS and many we bought for a price from the trady owners, in places like Ritti, Haveri and Chitradurga, and others were received as gifts from their generous owners

In our travels, we found many incomeplete MSS ; but were also glad to discover that there are still several rare and unpublished works It is only quite a recent knowledge, that literary giants like, Sri Vijayeendra, Sudheendra, Sumateendra, Vadeendra and others had written hundreds of books It is our good fortune that we could secure nearly 100 MSS of the writings of those sages—Thus our tradition was confirmed that there must be many more to be recovered by us In a way we are happy yet humble that we have done some work for the cause of our learning Those MSS form our proud treasure house of knowledge It is our earnest desire soon to publish a descriptive catalogue of the rare books in our sacred collection with us

Thus for nearly three decades we have been engaged in our labour of love, inspite of expenditure of money and human energy We have been enabled to publish in all 36 books from our research bureau, and on this occasion our sacred duty is to acknowledge the help rendered to us ungrudging by the following galaxy of matchless scholars, viz, Durgam Bhimacharya, D Vasudevacharya, N Vijayeendra Acharya, Acharya Venkobacharya and other learned men

On this occasion, again it is our duty to remember with gratitude unstinted, and generous encouragement by the late Sri Suyameendra Teertha Swamiji and the yoeman service rendered by the brilliant and erudite but short lived scholar the late Dr H K Vedavyasacharya, M A, Phd, We miss them very sadly on this auspicious day, with great wrench in us

Our Future Aims

(1) Collection of ancient MSS (2) Their preservation, (3) *Copying them de novo*, (4) *Research* (5) *Publication*, (6) Publishing in simple, easy, Kannada, Tamil, Telugu, Hindi and English, several Sanskrit works, (7) appointment of lecturers of Hinduism, (8) Foundation of a *study circle of* our sacred books, (9) Spreading abroad, our collected treasure house of knowledge and the eternal message of the Sage Sri Raghavendraswamy

Our Publications

(1) *Sri Suvrateendra Vijaya Kavya*

—by U R Ranganatha Acharya

(2) *Drishtāntha Sathakam*

—by Raja S Gururajacharya

(3) '*Brahmasutra Nyāya Sangra*'

—by Sri Vijayeendra Teertha

(4) *Madhva's Tattva Vada*

—by Dr H K Vedavyasacharya

(5) *Prātasankalpa Gadya*

—by Sri Raghavendra Teertha

(6) *Dwaita Vedanta*

—by T K Venugopala Acharya

(7) *Sarva Sarvasara Khandana*

—by Sri Vijayeendra Teertha

(8) *Bheda Vidya Vilasa*
—by Sri Vijayeendra Teertha

(9) *Naradiya Siksha* (Kannada)
—by Prof. D. Vasudevacharya

(10) *Sanatana Dharma Pradeepa* (Kannada)
—by Raja S. Gururajacharya

(11) *Guru Charite* (Kannada)
—by H. K. Vedavyasa Acharya, P.hd.,

(12) *Sri Hari Guru Stavaraja* (A collection)

(13) *Sri Hari Guru Kirtana Tara Hāra* ('Kamalesha')
—by Raja S. Gururajacharya

(14) *Sri Kamalesha Keertana Manjari*
(with musical notation). —by Raju S. Gururajacharya

(15) *Upasamhara Vijaya*
—by Sri Vijayeendra Teertha

(16) *Sattattva Ratnavalī* (Articles in Sanskrit, Kannada and English)
—Sri Suyameendra Teertha commemoration volume.

(17) *Sri Ramacharita Manjari*
—by (Sri Raghavendra Swami)
Comm. by Raja S. Gururajacharya

(18) *Sri Raghavendra Vijaya Kavya*
—by Sri Narayanacharya

(19) *Jagadguru Sri Raghavendra Swamigalu (Kannada)*
—by Mula Raghupati

(20) *Daitya Balaka Prahlāda*
—by Dr. R. S. Panchamukhi

(21) *Sarva Sarrasva Khandana* (II Edition) Sri Vijayindra Tirtha

(22) *Jagadguru Sri Raghavendra Swami* (Hindi)
—by Tr. S. K. Venkataramanacharya

(23) *Jagadguru Sri Raghavendra Swamy*
—by Tr Sri G B Joshi (English)

(24) *Jagadguru Sri Raghavendra Swamy* (II Edition)
—by Mula Raghupati

(25) *Prameya Nava Malika* (Anu Madhwa Vijaya)
—Comm by Sri Raghavendra Swami before he became Sanyasi

(26) *Karnataka Haridasaru* (A critical study of Haridasas of Karnataka)
—by Late Dr H K Vedavyasacharya

(27) *Teertha Prabandha* —by Sri Vaadiraja Tirtha
—Kannada Comm by Prof S V Bheema Bhatta,

(28) *Mahabharata Manthana*
—by Late Sri R S Despande

(29) *Sanatsujateeya* (Trans)
—by Sri T K Venugopal Dasaru

(30) *Mantralaya Prabhu*
—by Raja S Gururajacharya

(31) *Parimalarya Pattabhisheka*
—by Raja S Gururajacharya

(32) *Sri Guru Gunastava* (Srinam Vadeendra Teertha)
—Tr Raja S Gururajacharya

(33) *Sri Dhirendrashtaka* (Satari Acharya)
—Tr Sri Ritti Venkannacharya

(34) *Sri Vishnu Sahasranama Stotra* (original)

(35) *Ajayya Vijayeendraru* (critical appreciation)
—by Raja S Gururajacharya

(36) *Sri Hari Gurustavaraja* (II Edition)
—(a collection)

Pamphlets also

(1) *Mantralaya Yatra* —by Raja S. G. Acharya

(2) *Ramacharitra Manjari*
—Tr. Shatpadi metre by R.S.G.

(3) *Krishnacharita Manjari*
—Tr Shatpadi metre by R.S.G.

(4) *Duritapahāra Stotra*
—by Sri Vijayeendra Teertha
—Tr. by Raja S. Gururajacharya

(5) *Dasavatara Stavana* —by Sri Raghavendraswamy
—Tr. by Raja S Gururajacharya

(6) *Venkatesa Kalyana*
—by Sri T. K. V.
& Others

The 'Parimala' Journal

Our sole dominant aim has been to bring to light, the vast depository of Hindu culture in its different faces, of Philosophy, Literature, Religion and culture, embedded in hundreds of volumes, and couch them in sweet kannada for the benefit of the countless millions of the followers of the guru. It is the sacred duty of all those followers of Sri Madhwachrya to uphold and propagate his philosophy of realism. We have *Published special memorial numbers on:*

(1) Guru Raja Sri Raghavendra Swamy. (2) Teekacharya. (3) Chandrika Acharya (4) Sri Suyameendra Teertha Special number. (5) Sri Sujayeendra Teertha, Special number. (6) Purandara Dasa, 4th Centenary Special number. (7) Sri Suyameendra Teertah's Diamond Jubille number. (8) Sri Vidya Payonidhi Teertha Special number.

It is also our pleasant duty to remember that the great encouragement given to us by our Sri Suyameendra Teertha has been continued by his worthy successor Sri Sujayeendra Teertha and we undertake our future task fully fortified by his holy blessings to guide and protect us

We are quite conscious of our short comings due to economic disabilities There are still several hundred Mss awaiting publication They require to be published in original and *in our regional languages for the benefit of the vast majority* It is also our earnest desire to publish our journal 'Parimala' in all our local languages These will be our future task we must undertake

Such a task of collection, publication and translation will require *several lakhs of rupees We require the help of pandits* and poets in our task This immense task can be made light and possible, only if our mutts, our government and millionaires come forward offering their help and cooperation So on this occasion we again appeal to all those people to help us, to guide us, to support us

We give below, a list of 16 books, we are releasing for the public on this auspicious occasion

(1) *Paratattva Prakāsika*

—by Sri Vijayeendra Teertha

(2) *Sri Krishna Charitra Manjari*

—by Guru Sri Raghavendra
Com by Sri Narayanacharya

(3) *Sri Krishna Charitra Manjari*

Sri Raghavendra Swamy
(*Kannada Tr*) —by Raja S Gururajacharya

(4) *Sri Ramacharitra Manjari*

—by Sri Ragahavendra Swamy

Sanskrit Com by Sri Lakshminarayanacharya Kan Com by—Raji S Gururajacharya.

(5) *Katakopanishad Khandartha*

—by Sri Raghavendra Swamy

(6) *Katakopanishad Sara*

Kan Tr by—Prof S V Bheema Baht

(7) *Prameya Sangraha*

—by Sri Raghavendra Swamy

(8) *Tattva Sankhyanam* (with Teeka and Com by—Vijayeendra Thirtha and Ragavendra Tirtha)

(9) *Tattva Sankhyanam*

Com in Kannada by— Vidwan Ritti Venkannacharya

(10) *Sri Nyaya Sudha Parimala Prasara*

—by Vidya Ratnam Late Acharya Venkobacharya

(11) *Sri Nyaya Sudha* A critique (in Engligh) by Vidya Ratnam Dr R S Panchmukhi, M A

(12) *Bharata Deshada Samskriti Parichaya*

—by Sri R S Panchamukhi

(13) *Jagadguru Sri Raghavendra Swamy* (*Kannada*) —by 'Mula Raghupati'

(14) *Jagadguru Sri Raghavendra Swamy*

(Hindi) by— "Sri Ramana"

(15) *Jagadguru Sri Raghavendra Swamy*

The great Saint of South India

Tr by Vidwan Sri G B Joshi

(16) *Parimala Souvenir* (Kan Sans
English and Hindi)

(17) *Geetartah Sangraha* (in the press)
By—*Guru Raghavendra Teertha*

Our indebtedness and thanks

Now we thank all those who helped us with gifts of palm leaf, Mss in research work, in collection, in Editing in printing, Proof correction, translations into English, Kannada, and Hindi and we pray that may God and the great guru will bless them

In final, we wish that our country may attain peace and prosperity, based on our Sanathana dharma of the Aryan Rishis *Let the thirst for knowledge and truth increase day by day Let our own Research and Publishing institution grow* in stature and volume, serving as a beacon light for all our country men May God grant us ability to serve the noble cause and facilities to support them This is our Prayer to Our Great Guru Sri Raghavendra and God Mula Ramachandra Murthy.

Palace Road,
Nanjangud,
29-9-1971

RAJA S GURURAJACHARYA,
Director and Editor-in-Chief,
Sri Parimala Research and
Publishing House

Saraswathi Kanthabharanam, Vidyavachaspati

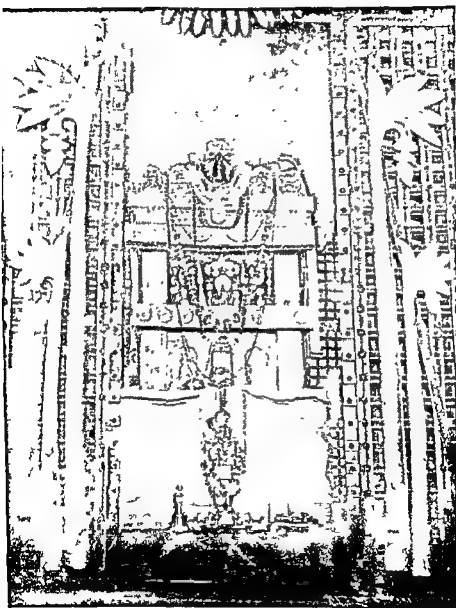
Raja S. Gururajacharya

Founder, Director and Editor of

Sri Parimala Research and Publishing House, Nanjangud

SRI RAGHAVENDRA SWAMIJI'S
MOOLA-BRINDAVANAM
MANTRALAYA

दुर्वादिध्वान्तरवये वैष्णवेन्दीवरेन्दवे ।
श्रीराघवेन्द्रगुरवे नमोऽत्यन्तदयालवे ॥

Sri Gururajo Vijayate

PARATATVA PRAKASIKA

INTRODUCTION :

The work published here for the first-time was composed by Sri Vijayindratirtha Śrīpāda the celebrated saint philosopher of South India. He has written as many as 104 works of great philosophical merit all directed to expound and defend the Siddhānta of Srī Madhvāchārya against the criticisms of the scholars of opposite schools of thought – Particularly Brahmādvaita of Srī Sānkarāchārya and Sivādvaita of Srīkaṇṭha. The greatest protagonist of the latter school was Srī Appayyadīkshita, a trenchent critic of Madhva Siddhānta. Sri Vijayīndratīrtha spared no pains to silence and put down his adversaries particularly Srī Appayyadīkshita in scholastic disputation. The present work *Paratatva Prakāśikā* is a direct reply to the works of Srī Appayyadīkshita, viz. *Sivatatva Vivēka* and *Sivakarṇāmritam* which aim at establishing that Para-Brahma or Paratatva taught in the Brahmasutras of Bādarāyaṇa (ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ and ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ) as the Creator of the Universe is Ṣaṁbhu or paraṣiva and not Vishṇu as explained by Sri Madhvāchārya. Though the subject appears to be sectarian, it has a great philosophical significance in that it cuts at the very root of Vaishnavism and Vaishnava philosophy. Srī Vijayīndratīrtha as a faithful exponent of Dvaita Vaishṇava Siddhānta of Srī Madhvāchārya took the challenge of Srī Appayyadīkshita and smashed tooth and nail all the arguments of his opponent by objective analysis and critical dispensation. It is worth-

while to acquaint the readers with the thesis of Sri Appayvadikshita and the defence of Sri Vijayindratirtha in the words of the combatants. In fact Srl Vijayindra summarises the arguments of his adversary and presents his position faithfully to refute him finally. Both have advanced Sastraic reasons in support of their theses and left the reader to judge for himself about the correctness of their conclusions. *Since Sri Vijayindratīrtha has surveyed the entire* position of Srī Appayyadikshita and refuted his arguments by profuse quotations from the Upanishadic Texts, Brahmasūtras of Bādarāyana and the Purva mīmāmsā of Srī Jaimini and shattered the view-point of the Saiva Scholar, one is driven to accept his powerful defence and proclaim the great truth of Sri Madhva Siddhānta that Vishnu the Lord of *Prakriti* is the highest deity who can confer emancipation upon his devotees and Siva or Sambhu the presiding god of *Ahamkāra-Tatva* is lower than Chaturmukha Brahmā the controlling divinity of *Mahat Tatva* a higher principle than Ahamkāra Tatva -both of them being lower than Prakriti or Avyakta Tatva controlled by Lakshmi. It is gratifying to note that the scholastic discussion of defence and refutation is purely objective and impersonal and rests upon the strength of evidences put forth by each party in his support

Sri Appayyadikshita states his position briefly in the preamble to the *Siva Karnāmritam* as follows :

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तन्निरासप्रकारोऽत्र संक्षेपेण प्रदर्श्यते ।
शिवतत्वविवेके यः प्रपञ्चेनोपपादितः ॥

—शिवकर्णामृतम्

" Sadāśiva-Sāmbamūrti is *Parabrahma*. A speck of his Vibhuti (mysterious power) is the world according to the Vaidikas. The Pāñcharātras (the followers of Pancharātra Āgama) on the other hand, hold, out of intolerance of the above view, that even the Vedas teach the superiority of Vishṇu. The refutation of this view which is done in great details in *Śiva-tatva Vivēka* is done here in brief".

Sri Appayyadīkshita, however, exhibits his lower vein at the end of the opponent's argument (पूर्वपक्षसंक्षेपः) by calling his opponents as मूर्खतान्त्रिकाः (stupid *Tāntrikas*–ritualists), while he considers himself as the Advocate of Vaidika Tradition or the philosophy of the Vedas. He sums up the opponent's view in *Sivakarṇāmrita* in the following words :—

तस्मान्नारायणस्य सर्वकारणत्वेन सर्वोत्तमत्वात् ब्रह्मशिवादीनां तत्परत्वाच्च स्थिरपुरुषार्थप्रेप्सुभिः स एवोपासनीयः प्रपत्तव्यश्च । कारणं तु ध्येय इति आथर्वणिकश्रुतेः 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं [illegible] देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणं प्रपद्ये' इति श्वेताश्वतरमन्त्रवर्णाच्चेति ।

सुधारूपं विहायान्यन्मूर्खतान्त्रिकजल्पितम् ।
संक्षेपेण निराकार्यं सारभूतमिहाखिलम् ॥

" I refute here only the essential arguments, leaving off the chaff—the vain babbling of the stupid Tāntrikas".

The *Pūrvapaksha* summarised in his work represents the position of the Vaishṇavas. In his सिद्धान्तसंक्षेप he has attempted to show that Iśāna-Iśvara-Rudra

Sambhū Paraśiva is the highest Deity (परतत्व) who can confer *Mukti* and that Brahmā and Vishṇu are his creations and dependents. He has concluded his theses in the following words :—

तस्मात्कारणत्व-सर्वाधिष्ठातृत्व - अनन्यनियम्यत्वादिगुणगणयुक्तं ब्रह्म परशिव एवेत्यस्मिन्नर्थे सर्वश्रुति-स्मृति पुराणानामविप्रतिपत्तेः सदाशिव एव परमपुरुषार्थप्रेप्सुभिरुपासनीयः प्रतिपत्तव्यश्च। 'कारणं तु ध्येयः', 'यो ब्रह्माणं' इत्यादीनामपि तद्विषयत्वात्, 'यो ब्रह्माणं' इति श्वेताश्वतरमन्त्रस्य 'नमस्कुर्यान्महादेवं ऋतं सत्यमितीश्वर। निवेदयीतचाऽऽत्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरे' इति कौर्मे परमशिवपूजायामात्मार्पणे विनियोजनेनाऽपि तद्विषयत्वस्य स्फुटत्वात्। अथर्वशिखावसाने 'शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य समाप्ताथर्वशिखा' इति सर्वेतरपरित्यागेन परमशिवस्य ध्येयत्वं विधाय इतोऽधिकमुपदेष्टव्यं नास्तीत्यवधारणाय तस्मिन्नर्थे स्ववमासैः स्वयमेव प्रतिपादनाच्चेति सिद्धम्॥

To arrive at this conclusion Srī Appayyadikshita has mainly drawn upon the Atharvaśiras (Upanishad), Kaushītakī, Śvétaśvetara, Liṅgapurāna etc. and interpreted even *Purushasukta* and Subalōpanishad which are purely Vaishṇava, as teaching Siva as the Highest Supreme Deity. In this discusssion, his arguments are claimed to be supported by the rules of *Mīmāṁsā sūtras* of Jaimini.

The entire treatment of Srī Appayya Dīkshita has been recounted by Srī Vijayīndratīrtha most faithfully in his पूर्वपक्षसंक्षेप and his arguments met by more powerful counter-arguments in his सिद्धान्त in the present work. This is described below in fuller details from the *Paratatva prakāśika*.

The work is divided into three parts (1) पीठिका or preface (2) पूर्वपक्षसंक्षेप—argument of the questioner and (3) सिद्धान्त or conclusion or Judgment in which the opponent's position has been shattered to pieces by

putting his arguments to most stringent critical tests and declaring their hollowness on logical grounds

In the पीठिका, Sri Vijayindratirtha has, as a skilled debator, established the relevancy of this discussion in the Vedanta philosophy of Sri Bādarāyana In ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ the attribute of world creation etc. is proved to be the characteristic of Brahman in अथातो ब्रह्मजिज्ञासा It is necessary to know who this creator Brahman is—Vishnu-Hiranyagarbha-Rudra, Indra, Paśupati etc, since they are similarly described in their respective texts so that he may be meditated upon by aspirants for emancipation from this wordly misery, according to the principles of सर्ववेदान्तप्रत्ययन्याय All the gods are not competent to confer Mukti Among the several deities described in the Vedas, one should be selected as the highest, according to the dictum of छागपशुन्याय (the general term पशु in पशुमालभेत has been restricted to छाग (goat) in the sūtra छागो वा मन्त्रवर्णात् VI, 8, 31)

In the Purvapaksha, he introduces the different views of thinkers advocating Siva or Hiranyagarbha as the Creator-Brahma Srī Appayyadikshita is referred to as वैदिकमन्या, since he calls the शैवा as Vaidikas and the Vaishnavas as Pāncharātras or Tāntrika as we have seen above —

इह पुनर्वैदिकमन्या मुमुक्षुभिः परतत्त्वं रुद्रमेवेत्यङ्गीकुर्वते। अन्ये तु हिरण्यगर्भमेवेत्याचक्षते। श्रीमत्पूर्णप्रज्ञनिर्दिष्टसार्वभौमदर्शितशास्त्रमार्गप्रपन्नास्तु नारायण एव परतत्त्वमित्याहुः। तत्र रुद्र एव परं तत्त्वमित्यङ्गीकुर्वतामयमाशयः।

The pseudo vaidikas consider Rudra as the highest god and others, Hiranyagarbha (Brahmā) But the followers of the path of Sāstra shown by the Teacher-Emperor

Sri *Pūrna Prajña* (Sri Madhvāchārya) proclaim that *Nārāyana* is the highest truth (परतत्व) Sri Vijayindra tirtha has admirably summarised the arguments of Sri Appayyadikshita given by the latter in the Siddhanta Samkshepa of the Sivakarnāmrita The position of the Saivas is set forth below

(1) In the Chhandōgya, Vijasaniyaka and Taittiriya Upanishads, the creator of the world is called Sat Brahma 'सदेव सौम्य इदमग्र आसीत्' ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् etc This general attribute Sat and Brahman is specified, after query and reply, to be ईश (Rudra) in the Śvetāsvatara upanishad 'संयुक्तमेतत् क्षरमक्षर च व्यक्ताव्यक्त भरते विश्वमीश' तथा च सदादि साधारणशब्दाना विशेषपर्यवसानमाकाङ्क्षमाणाना रुद्र एव पर्यवसान सिध्यतीति। (—p 8)

(2) Mahōpanishad states that Nārāyana alone existed in the beginning एको ह वै नारायण आसीत्। How can Rudra be the creator? This is replied, No The terms ह वै indicate that it is not a decisive conclusion Svetaśvatara is definite in concluding that Iśāna (śiva) and no other god should be meditated upon to obtain emancipation So Siva is *Paratatva* since the conferer of Mōksha is *Paratatva* This is supported by the Kaivalyōpanishad 'उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त। ध्यात्वा मुनि गच्छति भूतयोनि ...' शत्वा त मृत्युमत्येति। नान्य पन्था विमुक्तये।' (—p 8)

(3) But, the Purushasukta definitely asserts that Purusha Nārayana is the giver of Mukti So, he is Paratatva (तमेव विद्वानमृत इह भवति। नान्य पन्था अयनाय विद्यते) It is replied that the expression उतामृतत्वस्येशान occurring in Purusha sukta proves that Purusha is Isaña (Rudra) and not Narāyana

It is true that in the Nārayanōpanishad, Nārāyana is described as the creator of Brahmā, Rudra etc and

Rudra cannot be called the Creator. But in the Atharva Sīras (upanishad) it is stated that all the gods approached Rudra and asked him who he was. He replied "I am, I was and I will be and none else than myself can be so". How can he be born of Nārāyaṇa as stated in the Nārāyanōpanishad? It may be conceded that Rudra of the Nārāyaṇōpanishad is different from *Para-śiva* who was no doubt the cause of the Trio-Brahmā, Vishnu and Rudra. The statement of Svetasvatara "सर्वाद्यमध्ये शिव एव केवलः"—supports this conclusion The Atharvaśiras upanishad concludes by the process of question and answer, that Paraśiva was the creator of Nārāyana from whom were born Brahma, Rudra and the five elements etc. (Mahābhārata) from the latter (Brahmā) were produced bythe later creations. (न तद्रूपेन कारणं तु ध्येय इति श्रुतिप्रतिपन्न शंभुशब्दित परशिववत् तस्य (चतुर्मुखस्य) कृत्स्नजगत्कारणत्वशङ्कावकाशः।—p. 10). It may be observed that the Trio (Brahmā, Vishnu, Rudra) is mentioned along-side, the five elements among the creations of Paraśiva. This is supported by the Taitīriyōpanishad as stated above.

(5) It need not be supposed that the expressions 'यो देवाना प्रथमं पुरस्तात्' विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः, हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं। of the Taittiriya Upanishad are *Anuvāda* with reference to the Nārāyaṇōpanishad 'नारायणाद्ब्रह्मा जायते' which is a conclusion. This is not correct since the production of Rudra is not referred to in the above passages for being refuted by the Nārāyaṇōpanishad. The relative appendix यो देवानां (यद्नुबंध) does not necessarily indicate its being an अनुवाद for it (यद्नुबंध) is found and can be used even in conclusive sentences as in यश्चामेयोऽष्टाकपालोऽमावास्या पौर्णमास्या चाच्युतो भवति। (अप्रसार्यत्वेन सत्यपि यद्नुबंधे 'वचनादिष्टिपूर्वमित्यादिना विधित्वमेव पूर्वतन्त्रे व्यवस्थापितम्।—p. 11)

(6) It is plausible to suggest that Rudra and Nārāyaṇa might both be taken to be creators of the world alternately indifferent *kalpas* (periods). रुद्रनारायणयोर्द्वयोरपि अण्डद्वयोरिव कल्पभेदेन जगज्जनकत्वसंभवात् ।

(7) It is true that Śiva is not mentioned by name as the creator of Chaturmukha Brahmā etc in the Śvétaśvatarōpanishad But the context that the *produced Brahmā should have one producer,* drives to the conclusion that Īśvara mentioned closely should be his creator according to the dictum of अपरिमिताधिकरणन्याय in which अपरिमित (limitless) is explained to mean 'more than one thousand' due to its vicinity to the word सहस्र (सन्निहित सहस्रशब्दानुरोधेन सहस्राधिकबहुत्वे पर्यवसानं दर्शितं ।)

8) No doubt the Taittiriōpanishad introduces Nārāyana as the highest god सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वसम्भुवं । विश्वं नारायणं देवं अक्षरं परमं पदं ॥ But it starts with तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशं and the beginning which is uncontradicted (अनुपसजातविरोध) is more powerful. So, the above expressions should be interpreted so as to accord with Śiva who is *Paratatva.*

Srī Vijayīndratīrtha has refuted the above arguments by quoting the Nyāyas of Pūrva and Uttara Mīmāmsā besides advancing an array of evidences from the Upanishads, Purāṇas, Mahābhārata and Āgamas. This is given below in brief:

REPLY

(1) नारायण एव मुमुक्षुज्ञेयं परं तत्वं ।

Nārāyana and none else is the *Paratatva* who should be meditated upon by the aspirants of emancipation. The Mahopanishad states :—

एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी...ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत। ..ललाटात्स्वेदोऽपतत् स्वेदाद्बुद्बुदमभवत् बुद्बुदात् त्र्यक्ष शूलपाणिः पुरुषोऽजायत। and the Nārāyanōpanishad recites 'अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति। अथाऽऽपः ससर्ज। नारायणाद्ब्रह्मा जायते। नारायणाद्रुद्रो जायते। नारायणात्प्रजापतिः प्रजायते। etc. Both are, in almost identical words, unequivocal in stating that Nārāyana alone existed before creation and created the whole world including Brahmā and Rudra (तस्यैव....ब्रह्मेशानादि सहितकृत्स्नजगत्कारणत्वावधारणात्।—p. 13)

There is no deterrent statement denying the attribute of creation to Nārāyana. The general negative statements like नान्यो मत्तो व्यतिरिक्तः etc. of the Atharva Śikhā and Śvetāśvatara admit of specific provisions. The suggestion of Rudra and Nārāyaṇa as Creators of the world in alternate *kalpas* is untenable since Rudra will have to be deprived of the function of creation in the Kalpa when Nārāyana is the creator and *Vice versa.* Further, there is ample śruti and other evidenc to hold that Rudra of the Atharva śiras is identical with the internal controller Nārāyana abiding in Rudra, since the aid of Vikalpa (option of alternative interpretation) which is vitiated by eight kinds of defects should not ordinarily be invoked to explain ambiguous statements when they can be explained otherwise. Iśāna is explicitly excluded as non-existent in the beginning of creation whereas Nārāyana was active and set himself to create the world. So Iśāna could not be the creator :—

नारायणजन्यत्वेनोदाहृतश्रुतिप्रतिपन्नो रुद्रः गुणभूतमूर्तित्रयातर्गतोऽन्य एवेशानशब्दितरशिरसादिति निरस्तम्। नेशान इत्यनन्यसाधारणेशानशब्दितस्यैव सर्गादिसमये श्रुत्या निषिद्धत्वेन तस्यैव श्रुतिप्रतिपन्ननारायणकार्यतया स्वीकार्यत्वात्।—p. 15

(2) That the anuvāda and vidhāna are inter-related and without previous reference, no negation (निषेध)

or statement (विधान) can be made of a thing is, no doubt, acceptable. But though in यो देवाना प्रथमं पुरस्तात्, यः is not decided to be Rudra the expression नारायणात् ब्रह्मा जायते can be understood to refer to Nārāyana as creator in the light of another statement in the upanishad viz इदं तर्हि प्रजायते हर आसीद्यस्मिन्नादित्ये etc. where हर (śiva is stated to be produced from Prajāpati. So, in this case अनुवाद is not necessary for a statement (विधान). Even if it is considered necessary, the Mahōpanishad need not furnish an *anuvāda* as supposed, but the Subālōpanishad passage अमूलमनाधारा इमाः प्रजाः प्रजायंते दिव्यो देव एको नारायणः will furnish the *anuvāda* of Nārāyaṇa for whom the Nārāyaṇōpanishad attributes the function of creation afresh. सुबालोपनिषद्वचनेनान्येन वा तुल्यविषयेण जगत्कारणत्वेन प्राप्तं नारायणमनूद्य उदाहृतमहोपनिषन्नारायणोपनिषद्वचनजातेन तदप्राप्तत्वेन ईशानाद्यभावस्य नारायणे तज्जनकत्वस्य तल्लक्षणस्य च तत्र विधानात्।—p. 15). This new statement is अप्राप्त (not known before) from any of the Upanishads including Subālōpanishad (नारायणस्य ब्रह्मेशानाद्यभावत्वं वा तज्जनकत्वं वा तल्लयाधारत्वं वा प्राप्तमुपलभामहे। तथा चान्यतोऽप्राप्तस्य विधानाय निषेधाय वा उदाहृतवाक्यद्वयं प्रवृत्तमिति तस्यानुवादत्वेऽपि किमनुपपन्नम्।—p. 17)

Under the circumstance, it is impossible to credit Siva with any semblance of creation of the world as held by *Psuedo Vaidikas.* The non-existence of Iśāna at the beginning of creation debars him from the functions of creation at any time, for Nārāyaṇa the sole creator exists at all times whereas Iśāna does not.

As stated above सत्, आत्मा, ब्रह्मन् etc. are introduced as the creators of the world. These general terms are restricted to convey the sense of Nārāyana only by the specific statement of एको ह वै नारायण आसीत्, just as the word पशु (animal) in यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेत common to cow,

buffalo, horse etc is restricted to mean छाग (goat) only by the exclusive reference to the tat and marrow of the goat in आम्रेडे छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि according to the Sūtrā छागो वा मन्त्रवर्णात्—VI, 8, 31

In the light of the above evidence, the statement of the *Atharva Sikhā* in the reply of Rudra to the gods that Rudra "was, is and will be" should be interpreted by filling up the lacuna by the words "after the birth of Brahma from Nārāyana, I was born and was helpless at all times to create the world thereafter, independently (सर्गारम्भसमये अविद्यमान नारायणाद्ब्रह्मणोऽनन्तर उत्पन्नोऽहं यदुत्पत्त्यनन्तरभाविकार्यजातात्प्रथ ममेवस्रष्टत्वजनाद्यथमसहायोऽन्यनिरपेक्ष समर्थं आसमिति अर्थपरतया तद्योजयितु शक्यते इति।) The Adhyahara (अध्याहार) is not baseless नारायणाद्रुद्रो जायते इति वाक्यस्यैव मानत्वात्।—p 19 So the specific mention of Narāyana restricts the sense of Ātmā, Brahma and Sat as in यदाहवनीये जुहोति which is a general injunction of होम the texts पदे जुहोति, गार्हपत्ये पत्नी सयाजान् जुहोति restrict its scope to Garhapatya Fire and Patni Samyāja

(3) The description of Rudra in Atharva Sikhā cannot be taken to indicate his all-abiding quality (सर्वान्तर्यामित्व) which is the exclusive attribute of Nārāyana as explained by Vāmadeva Siva) 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' in the Sūtra 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् The passages सोऽन्तरादन्तर प्राविशत्, अहमेक प्रथममास refer to Nārayana by स and अहं and not Rudra Even if it refers to Rudra, it means that Rudra lives everywhere on account of Nārāyana abiding in all places If it referred to Rudra himself, the expression अहं प्राविशं (and not स प्राविशत्) should have been used instead The gods knew Rudra and knowingly they asked him who he was That means they wanted to know not Rudra but god (Narāyana) in him

Similarly अह should mean god Narāyana abiding in me (प्रश्नानुपपत्त्यैव प्रश्नप्रतिवचनयोरतर्यामिविषयत्वस्यावश्यकत्वात्—p 22) It need not be objected that the expression should refer to Rudra only who is present on the spot and not Nārāyana who is not visible It is replied that the expectancy is more powerful than vicinity (संनिधाना दाकाङ्क्षाया बलवत्त्वात्—p 22) The gods wanted to know Nārayana (आकाङ्क्षा) and not Rudra whom they know

(4) Thus, the Atharva Siras proves beyond doubt that Narayana is the supreme god (परतत्त्व) who creates the world The Bhārata and Gita support this conclusion 'विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामिततेजस ।—मोक्षधर्म and 'येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विता । तेऽपि मामेव कौतेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ।—गीता Even in *Atharvasiras* the description of god as विश्वतश्चक्षु विश्वतोमुख etc refers to Nārāyana as in Narāyanopanishad and Subalōpanishad

(5) The *Svētaśvetarōpanishad* states 'When there was darkness and none else, Siva alone existed' 'यदा तम शिव एव केवल ' Since यदा indicates repetition of a previous action (अनुवाद) शिव here must mean Nārāyana, as according to the Subālopanishad, Narayana presided over Darkness at the beginning of creation उपजी यपुरोवादा त्रिरोधायास्यपि मन्त्रस्य नारायणे एव पर्यवसानस्यावश्यकत्वात्—p 26

(6) Siva cannot be identified with Nārāyana In that case Narayana, Iśāna, Prajāpati who are described as the cause of creation, would be identical and the thesis of exclusive creation of Siva (Para Śiva) would lose its ground Further one creator cannot be credited with several mutually contradictory attributes like नारायणत्व, प्रजापतित्व, रुद्रत्व and परत्व These apparently contradictory properties can be reconciled in the

supreme god Narayana on the principle of अंतर्यामित्व and the etymological sense of Prajāpati as referring to Nārāyana only. 'प्रजाना पतिरिति योगार्थप्रजापतिशब्दस्य नारायणे एव प्रवृत्तेरावश्यकत्वेन विशेषनिर्धारणोपपत्तेः—p. 32

(7) We have already stated the absurdity of assigning the function of creation to both Nārāyana and Rudra according to different *Kalpas* This supposition would set at naught the fundamental principle of सर्ववेदान्तप्रत्ययन्याय of meditation, according to which one supreme god should be meditated upon with all the qualities described in all the Vedas Further सर्वे वेदाः यत्पदमामनंति and सर्ववेदांतप्रत्यय चोदनाद्यविशेषात् definitely assert that Brahma alone is the object of the Vedas and his position cannot be shared by more than one Narayana, Siva, Hiranyagarbha etc So, all the terms Nārāyana, Siva etc should be interpreted to point to one god who can be none else than Nārāyana as proved in the foregoing discussion Otherwise the Vedas would be exposed to the defect of self contradiction.

(8) The *Svetāsvatarōpanishad* introduces Īśa in the sixth chapter as संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च, व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः and proceeds to show that this Īśa is different from *Hara* who is controlled by Īśa 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः. This Hara is Rudra over whom Īśa rules The feeding of the world (भरते विश्वमीशः)—पालन is the special characteristic of Vishnu or Nārāyana who is further described as 'सत्वस्यैव प्रवर्तकः', धर्मावहं पापनुदं भगेशं ।—the controller of Satva-guna and the lord of Bhaga This again is the special attribute of Nārāyana. (नारायणासाधारण-भगवच्छब्दपर्याय भगेशशब्दितस्य प्रसिद्धशिवान्यत्वावश्यंभावात् ।—p. 35) If Hara is, further, stated to be controlled by Īśa who is none else than Nārāyana, he cannot be identical with

Nārāyana Otherwise how can one control oneself—(हर प्रधानममृताक्षर। हरप्रधानात्रीशते देव एक। तमीश्वराणा प्रथम महेश्वर। न हि स्वस्यैव स्वप्रति ईशत्वमीशितव्यत्व च युज्यते p 35) This interpretation conforms with the teaching of *Sautala, Mahopanishad* and *Nārayanopanishad* as stated above *Satapathabrahmana* also states that Rudra was born of Prajāpati who is created by Narayana (नारायणाद्ब्रह्मा जायते)

That Narayana is the promoter of *satva guna* is stated in Maitrāyaniyōpanishad (अथ योह खलु वा अस्य सात्विकोंश सोऽसौ ब्रह्मचारिण योऽय विष्णु —p 37) in *varaha* Agastya Varāha Samvada (यत्सत्व स हरि) in Linga Purāna (सत्वेन सर्वगो विष्णु स्वय विष्णु सत्वेन पुरुषोत्तम।—p 37) and several other Puranas (सात्विकै से यते विष्णुस्तामसैरेव शङ्कर।) which indicates that विष्णु is सात्विक by the general rule यच्छीला स्वामी तच्छीला प्रकृतय p 38) The compound expression नारायणपरब्रह्म in *Taittiriyopanishad* should be split up as Karma dharaya (नारायणश्च तत् परब्रह्म) and not Tatpurusha (नारायणात्पर नारायणपर) according to the maxim of निषादस्थपतिन्याय (निषादस्थपत्यधिकरण of पूर्वमीमांसा)। For there is no higher god than Narāyana (उदाहृतानेकश्रुतिविरोधेन नारायणादन्यस्य तत्परत्वानुपपत्तेश्च।—p 38)

(9) In all the Upanishads, Narayana is described as Chief cause of the Universe, All-powerful, Independent and All abiding The same attributes are assigned to Iśa of Svetaśvataropanishad (तदनुरोधेनापि श्वेताश्वतरोपनिषदपि कार्त्स्न्येन नारायणपरत्वमीक्षनुचिता। एव च कथ न प्रकृते अनन्यपरत्वमित्यत्रार —p 45)

10 If by etymology, Nārāyana means Vishnu, how can lingual *n* be explained in the compound? This, it is replied, is easily reconciled by the Sūtra पूर्वपदात्संज्ञायामग। Then it is संज्ञा (conventional name) like Dittha etc how can it denote the सर्वगुणपूर्णत्व (लक्षण) of

Vishṇu ? It is replied that it is both यौगिक and रूढ (आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः । केवलयोगाच्च शक्तिद्वयानुग्रहलाभेन योगरूढेः प्रबलत्वात् ।—p. 37) मनुस्मृतिः.

(11) Thus, it is clear that all the Upanishads: Taittiriya, Mahōpanishad, Svétāśvatarōpanishad, Purushasūkta, Jābālōpanishad, Nārāyanōpanishad and all the Purāṇas, Bhārata and the Brahma Sūtras (शब्दादेव प्रमितः) where Īśāna is proved to be Nārāyana and not Rudra of-ईशानः प्राणदः प्राणः in *Vishnū Sahasra nāma*)—all available evidences unequivocally prove that Nārāyaṇa is the creator of the world and is *paratatva* and not Śiva the lord of Kailāsa who is a subordinate and dependent god. The assumption of Parasiva—different from Rudra or Hara is baseless If he exists he would be equated with Nārāyana on the principle of तत्तु समन्वयात् ।

In the detailed discussion that follows, Srī Vijayindra has analysed the import of significant terms in Purusha Sūkta and proved with a volley of Puranic and ritualistic texts that Purusha means Nārāyaṇa and that Īśana occurring—therein 'उतामृतत्वस्येशानो etc. is none else than Nārāyaṇa as established in the foregoing discussion The expression विष्णुमुखा वै देवाः, परोमामया तन्वावृधानः and the अंभृणीसूक्त in which अंभृणी (Lakshmi) calls herself as the creator of Brahmā and Rudra (ugra) while her lord is Nārāyana (ममयोनिरप्स्वंतः समुद्रे)—all point to the supremacy of Nārāyaṇa Finally, it is concluded that Nārāyaṇa is the *Paratatva*, the highest god who should be meditated upon for emancipation by aspirants by सर्वगुणोपसंहार according to the rule of सर्ववेदांतप्रत्ययन्याय. It is proclaimed 'तथा च ब्रह्मरुद्रयोरिव विष्णोरपि परशिवजन्यत्वेन तदधीनं जगत्कारणमिति वैदिकंमन्योक्तिः स्वरुद्गोत्रीमात्रत्वादनुपादेया ।—p. 85.

Nārāyaṇa and none but Nārāyana is the highest supreme god who should be meditated upon by the aspirants for emancipation (परतत्वशब्दितं परं ब्रह्म नारायणस्वरूपमेव ।

नतु तदन्य ब्रह्मशिवादिदेवतारूपमिति स्थिरपुरुषार्थप्रेप्सुभिर्नारायणरूपमेव पर ब्रह्मोपास्य प्रयत्नत्य च ।—p 89) From the foregoing analysis and statement of arguments advanced by the disputants Śri Appayya Dīkshita and Śrī Vijayīndratīrtha one can judge their relevancy and adequacy to meet each other's position It becomes abundantly clear by a study of the examination of the authorities and the rules of interpretation and textual criticism of Mīmāmsā, presented in *Para tatva Prakāsika* that the Thesis of Pseudo-Vaidikas like Shrī Appayya Dīkshita rests on flimsy ground and Śri Vijayīndratīrtha's pledge to prove the supremacy of Vishnu the pivot of Madhva Siddhānta has been vindicated and fulfilled, with unprecedented success

The greatest merit of Shri Vijayindratirtha's work lies in his all-comprehensive analysis of minute details in the Upanishads, Smritis, Puranas and Āgamas and proving by cross references to word and sense in their texts the homogenuity of their purport according to the accredited rules of semantics in the Mīmāmsā Sāstra This is perfectly a logical and impersonal approach which appeals to and brings home to even the most sceptic critic, the correctness of the conclusions thus arrived at by the author

All students of logic and philosophy are deeply indebted to the great saint philosopher Śri Vijayīndratīrtha for his exemplary performance and guidance in solving the riddles of philosophy We offer our most reverential homage to the saint by presenting this short appreciation at his feet

"DODDAMANE"
Nanjangud
16 3-1972

"*Saraswathikanthabharanam*"
"*Vidya Vachaspathi*"
—*Raja S Gururajacharya*

Vidyaratnam
—*R S Panchamukhi*

॥ श्रीलक्ष्मीवेङ्कटेश्वरः प्रसन्नोभूयात् ॥

विद्याऽऽत्मनिभिदाबोधः

श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरोदन्तः

श्रीमदानन्दतीर्थीयसच्छास्त्रामृतवर्षकः ।
श्रीमत्परिमलोनाम भाति प्रकटनालयः ॥

अहो महदिदं प्रमोदस्थानं नः यच्छ्रीमत्पूर्णप्रमतिदेशिकसार्वभौमदर्शितशास्त्रसरणीप्रपन्नानांप्राचीनाचार्याणां वेद-वेदान्त-मीमांसा-काव्य-नाटकालङ्कारादिप्रबन्ध-प्रवरसङ्ग्रह-संरक्षण-संशोधन-सम्पादन-प्रकाशनादिमहत्कार्यं सयशोघोषं निर्वहतोऽस्य श्रीपरिमलसंशोधन-प्रकाशनमन्दिरस्य रजतमहोत्सवः, श्रीराघवेन्द्रगुरुसार्वभौमत्रिशतमानोत्सवेन सममिदानीमस्माभिस्ससंभ्रमं परमपूज्यश्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थ-श्रीपादहृत्सरोजविराजमानमन्त्रालयमुनीन्द्राणामनुग्रहबलेन समनुष्ठीयत इति ।

मङ्गलकरप्रसङ्गेऽस्मिन् श्रीपरिमलप्रकाशनमन्दिरस्यात्मोदन्तं किञ्चिद्विबुधवरेषुविज्ञापयितुमभिलषामः ।

विदितचरमेवेदं यद्भारतदेशीयतत्त्वशास्त्र-न्याय-मीमांसा-व्याकरण-काव्य-नाटकालङ्कार-धर्म-संस्कृतिविषये प्रवृत्तानि ग्रन्थरत्नान्यपरमितानि प्रकाशन्त इति । परं भारतीयानामस्माकंपरमदौर्भाग्यतया वा कालमाहिम्ना वा आहोस्विदस्मदौदासीन्येन वा तादृशेऽनन्तसाहित्य-सागरेऽपरिमितग्रन्थरत्ननिचयः खिलः लुप्तश्चत्येतदतीवदुःखावहम् । तेन हि समग्रदेशस्य महतीहानिरापतितेत्ययं विषयः नातिशयस्य परां कोटिमारोहते । अत एव प्रणष्टावशिष्टानामपूर्वानर्घग्रन्थरत्नानां सङ्ग्रहाय संरक्षणाय च नैके पण्डितप्रकाण्डास्सारस्वतपरिषदश्च दिवानक्तमप्यासक्तास्सततं प्रयतमानावरीवृतति इत्यहो प्रमोदस्थानमेतत् ।

आस्माकीनाः श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादीयसन्मतानुयायिनः परमहंसकुलशेखराः वैराग्यवैयात्यसुवात्त्वभूषणाः प्रातःस्मरणीयाः

श्रीपद्मनाभ-नरहरि-जयराज-विबुधेन्द्र-श्रीपादराज-व्यासराज-रघूत्तम-विजयीन्द्र-वादिराज-सुधीन्द्र-राघवेन्द्र-योगीन्द्र-सुमतीन्द्र-वादीन्द्र-वसुधेन्द्र-वरदेन्द्र-धीरेन्द्र-भुवनेन्द्र-व्यासतत्त्वज्ञ-सुजनेन्द्र-सुज्ञानेन्द्र-तीर्थप्रमुखाः महीयांसः षड्दर्शनाचार्याः, तदनुग्रहभाजः शताधिकाः गृहस्थाश्रमिणश्च सहस्राधिकान्यनितरसाधारणानि द्वैततत्त्वप्रतिपादनपराणि, न्याय-मीमांसा-व्याकरण-धर्म-काव्य-नाटकालङ्कारशास्त्र-स्तोत्रप्रबन्धरत्नान्यरीरचन्। एवमपूर्वाणां तादृशप्रबन्धप्रवराणां व्यवस्थितविधानेन संरक्षणकरणेऽस्मदीयजनताया महोदासीनतया साम्प्रतं नैकेग्रन्थाः नामावशेषिता बभूवुः ।

जगद्गुरुश्रीमन्मध्वाचार्यमुख्यसंस्थानाधीश नञ्जनगूडु श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठीयदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वराः प्रातःस्मरणीयाः श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणाः विषयमिमं विज्ञाय सम्यक्समालोच्य प्राचीनाचार्यविरचितग्रन्थानां सङ्ग्रहसंरक्षण-संशोधन-प्रकाशनोद्देशेन सुसंस्थामेकामुद्घाटयितुं क्रिस्ताब्दीयपञ्चचत्वारिंशदुत्तरैकोनविंशतितमे वत्सरे (1945 A. D.) सदयमस्मानादिशन् ।

विदितचरमेव तत्र भवतां भवतां यद्गुरुवराणामाज्ञानुसारेण वयं "श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरम्" इति प्रथितामिमां संस्थां तस्मिन्नेव हि वत्सरे वैशाखशुक्लचतुर्दशीशुभदिने श्रीनृसिंहजयन्तीसमलङ्कृतमङ्गलमुहूर्ते उद्घाटयाम इति ।

तदारभ्य वयमनेकान् देशान् सञ्चर्य बहुदेहश्रमेण धनव्ययेन च तत्र तत्र विद्यमानविद्वत्स्वामिकमहोदयगृहस्थान् सम्प्रार्थ्य तेभ्यः नैकग्रन्थान् सम्पाद्य समगृह्णिम । साम्प्रतं वयं सहस्राधिकान् ग्रन्थान्, तथापि अप्रकाशितानपूर्वान् शताधिकान् हस्तलिखित-तालपत्रात्मकान् ग्रन्थान् समगृण्हीम इत्यमुं विषयं विबुधवरेभ्यः वाचकमहोदयेभ्यो निवेदयितुमतिमात्रं मोदामहे ।

प्रकाशनमन्दिरस्योद्देशाः

१) प्राचीनग्रन्थानां सङ्ग्रहः, २) तेषां संरक्षणम् । ३) संशोधनम् । ४) सम्यक् सम्पाद्य मुद्राप्य प्रकाशनम् । ५) संस्कृत-

भाषामयानां ग्रन्थानां आपण्डितपामरोपयोगाय कर्णाटकाङ्ग्लादि देशीयभाषास्वनुवादकरणं प्रकाशनञ्च। ६) सुरभारती-कर्णाटक-भाषा-हरिदाससाहित्यप्रसारः। ७) पण्डितप्रकाण्डान् तत्र तत्र संप्रेष्य तदुपन्यासद्वारा द्वैततत्त्व-धर्म-संस्कृति-श्रीगुरुसार्वभौममहिमप्रसार-करणम्। ८) तदर्थं "परिमल" मासपत्रिकाप्रकटनम् इत्याद्यनेकेऽस्मत्प्रकाशनमन्दिरस्योद्देशाः।

एतावन्तं कालमस्माभिः श्रीदोड्डबल्लापुरं वासुदेवाचार्य-दुर्गं भीमाचार्य-आचार्य वेङ्कोबाचार्यप्रमुख पण्डितोत्तमानां सहायसम्पदा संशोधनपूर्वकमधोनिर्दिष्टग्रन्थाः प्रकटीकृताः।

१. श्रीसुयतीन्द्रविजयकाव्यम्।
२. दृष्टान्तशतकम्।
३. ब्रह्मसूत्रन्यायसङ्ग्रहः।
४. श्रीमध्वतत्त्ववादः। (Madhva's Tattva Vada)
५. प्रातःसङ्कल्पगद्यम्।
६. द्वैतवेदान्तः।
७ शैवसर्वस्वखण्डनम्।
८. भेदविद्याविलासः।
९ नारदीयदीक्षा।
१०. सनातनधर्मप्रदीपः।
११. श्रीगुरुचरितम्।
१२. श्रीहरिगुरुस्तवराजः।
१३. श्रीहरिगुरुकीर्तनताराहारः।
१४. श्रीकमलेशकीर्तनमञ्जरी।
१५ उपसंहारविजयः।
१६. सत्तत्त्वरत्नावलिः। (Sri Suyamindra Tirtha Commemoration Volume)
१७. श्रीरामचारित्रमञ्जरी।
१८. श्रीराघवेन्द्रविजयमहाकाव्यम्।
१९. श्रीराघवेन्द्रस्वामिनः। (कर्णाटकभाषायां)

२०. दैत्यबालकप्रह्लादः (कर्णाटभाषायां)।
२१. शैवसर्वस्वखण्डनम् (द्वितीय मुद्रणम्)।
२२. जगद्गुरुश्रीराघवेन्द्रस्वामिनः (हिन्दीभाषायां)।
२३ „ (The Great Saint of South India)।
२४ „ (कर्णाटभाषायां–द्वितीयमुद्रणम्)।
२५. प्रमेयनवमालिका (अणुमध्व–विजयः व्याख्या समलंकृतः)।
२६. मन्त्रालयप्रभुः (कर्णाटकभाषायां)।
२७ कर्णाटकदेशीयहरिदासाः (कर्णाटकभाषायां)।
२८. तीर्थप्रबन्धः (कर्णाटव्याख्यासंवलितः)।
२९. महाभारत–मन्थनम् (कर्णाटभाषायां)।
३०. सनत्सुजातीयम् („)।
३१. परिमलार्थपट्टाभिषेकः („)।
३२. श्रीगुरुगुणस्तवनम् (कर्णाटभाषाव्याख्यासंवलितम्)।
३३. श्रीधीरेन्द्राष्टकम् ।
३४. श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ।
३५ अजय्य–विजयीन्द्रः (कर्णाटभाषायां)।
३६. श्रीहरिगुरुस्तवराजः (द्वितीयमुद्रणम्)।

किञ्च तत्त्व–धर्म–संस्कृति–श्रीगुरुसार्वभौममहिम्नां प्रसारणाय अस्मदीयश्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरद्वारा "परिमल" इत्यभिधां शुभं कर्णाटकभाषामयीं सांस्कृतिकमासपत्रिकामपि प्राक्तनैकोनविंशतिवर्षाण्यारभ्य प्रकटयन्त एव वर्तामहे इति विषयोऽपि विदित एव सर्वेषां विदुषाम् ।

आर्थिकसाहाय्यरहिता अपि वयमेतावत्पर्यन्तं कथमपि प्राचीनग्रन्थ–परिमलमासपत्रिकाप्रकाशनादिकमाचरन्तः श्रीहरिवायु – सुरसरस्वती–गुरुसार्वभौमसेवां, विबुधवरशुश्रूषाञ्च निर्वहन्तः वर्तामहे।

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थपूज्यपादानां तथा श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थगुरुवराणामनुग्रहबलेन वयामिदानीं श्रीगुरुसार्वभौमत्रिशतमानोत्सव–परिमल

प्रकाशनमन्दिररजतमहोत्सव शुभप्रसङ्गे पूर्वोक्तोभयोत्सवसंस्मरणार्थं श्रीमत्सर्वज्ञाचार्यमहासंस्थानाधीशनन्नगूडु —— श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुवर्य दिग्विजयविद्यासिंहासनेऽधुनाविराजमानानां निरुपमविद्यौदार्यगुणरूप-धानामस्मत्कुलगुरूणां परमपूज्यानां श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानामा-ज्ञानुसारेण तदाशीर्वादबलेन, श्रीगुरुसार्वभौमभक्तानां धर्माभिमानिनां धनसहायेन च, अधोनिर्दिष्टान् ग्रन्थान् मुद्राप्य प्रकटीकृत्य श्रीमद्भ्यो विद्वद्वरेभ्यः गुरुभक्तवरेभ्यश्च प्रदातुं सन्तोतुष्यामहे ।

त्रिशतमानोत्सव–रजतोत्सवप्रकाशनम्

१. परतत्त्वप्रकाशिका–श्रीविजयीन्द्रतीर्थपूज्यपादविरचिता ।

२. श्रीकृष्णचारित्रमञ्जरी–श्रीराघवेन्द्रतीर्थविरचिता (श्रीलक्ष्मी-नारायणाचार्यविरचितव्याख्या समलङ्कृता)।

३. श्रीरामचारित्रमञ्जरी — ,, द्वितीयमुद्रणम्) कर्णाटकभाषानुवाद संवलिता—विद्यावैभवश्रीराजा एस्. गुरुराजाचार्यविरचिता)।

४. काठकोपनिषत्खण्डार्थः — श्रीराघवेन्द्रतीर्थविरचितः ।

५. प्रमेयसङ्ग्रहः — ,,

६. तत्त्वसंख्यानम्–टीका–श्रीविजयीन्द्र–राघवेन्द्रगुरुवर्यटिप्पणी-द्वयसमलङ्कृतम्)।

७. श्रीमन्न्यायसुधापरिमलप्रसरः (अद्वैततत्त्वसुधाविमर्शः) दि. विद्यारत्नं आचार्यवेङ्कोबाचार्यविरचितः)।

८. श्रीकृष्णचारित्रमञ्जरीविवरणम् (कर्णाटकभाषानुवादः — विदुषा राजाश्रीगुरुराजाचार्येणविरचितः)।

९. काठकोपनिषत्सारः —विदुषा श्रीसाणूरु भीमभट्टेनविरचितः (श्रीराघवेन्द्रगुरुवर्यखण्डार्थानुसारिकर्णाटकभाषानुवादः)।

१०. तत्त्वसंख्यानम्— (टीकाटिप्पणीद्वयस्य च कर्णाटकभाषानु-वादः —विदुषा रित्थभिजनवेङ्कणाचार्येणविरचितः)।

११. भारतदेशीयसंस्कृतिपरिचयः (कर्णाटभाषायां)
–विद्यारत्न श्रीराघवेंद्राचार्यपञ्चमुखी महोदय विरचितः)।

१२ श्रीमन्न्यायसुधा— (Sri Nyaya Sudha)।

१३. जगद्गुरु श्रीराघवेन्द्रस्वामिनः (कर्णाटकभाषायां)।

१४. " " (हिन्दीभाषायां)।

१५. " (आङ्ग्ल भाषायां)

१६. परिमल मासपत्रिका विशेषसञ्चिका।
(कर्णाटकाङ्ग्ल हिन्दी-संस्कृतभाषामयी)

वयमिदानीमुपर्युक्तग्रन्थप्रकाशनविषये–मातृकाप्रदान–संशोधन–सम्पादन – मुद्रण – शुद्धप्रतिकृतिकरण – मुद्रिताक्षरशोधन–समीकरण–कर्णाटकाङ्ग्लहिन्दीभाषानुवादकरण–कर्णाटकाङ्ग्ल प्रस्तावनादिलेखन–प्रदान–ग्रन्थमुद्रणोपयोगिपत्रप्रदान–धनप्रदानादिभिरस्माकं साहाय्यमाचरितवद्भ्यः श्रीमद्भ्यः पं॥ राजा. एस गेणुगोपालाचार्य, पं॥ राजा एस. लक्ष्मीनारायणाचार्य, पं॥ रा. जयरामाचार्य, चि. हुलि. वे. पवमानाचार्य, पं॥ प्रो॥ के. श्रीनिवासाचार्य, पं॥ प्रो॥ के. टि. पाण्डुरङ्गी, पं॥ आर्. एस. पञ्चमुखी, पं॥ रित्ति वेंकण्णाचार्य, पं. श्री हावेरी श्रीनिवासाचार्य, पं॥ रित्ति कृष्णाचार्य, श्री एच् वि. पद्मनाभाचार्य, डा॥ वि. एन्. कृष्णमूर्तिशर्मा, पं॥ प्रो॥ एस्. वि. भीमभट्ट, पं॥ एस्. के. वेङ्कटरमणाचार्य, पं॥ पि. पि. लक्ष्मीनारायण उपाध्याय, श्री. कौजलगी (Sri Brindavan Printers & Publishers) श्री एच्. वेङ्कोबराय (Chitra Printry) श्री पि. ए उपाध्याय महोदय (Press) श्री श्रीनिवासशास्त्री (Mysore Hindi Mahila Seva Samithi Press) श्री वि. एस्. वैद्यनाथ येयर (Manager Sri Parimala Press) श्री सि एल्. नारायण (Vani Press) श्री कृष्णगुण्डाचार्य, श्री एच्. वि. कृष्णाचार्य, श्री राजा जि. सुधीन्द्रकुमार, श्री ए. भुजङ्गराय (Sri Parimala Prakasha Press) श्री एस्. ए. गजनगङ्ग, श्री पि. वि. जयतीर्थाचार्य, श्री पि. वि. गुरुराज, श्री पि. वि. श्रीनिवास,

श्री एम्. कृष्ण, श्री ए. वि. नागराज, श्री रिंचि वेंडाचार्य, श्री आर्. के. गिरिराज, श्री के. कृष्णाचार्य, श्री आर्. डि. श्रीपादाचार्य, श्री एच्. वि. शास्त्री (Mysore Paper Mills Ltd. Bangalore) महोदयेभ्यः आस्माकीनान् अनेकान् धन्यवादान् सामोदं समर्पयामः।

अस्मद्गुरुवर्यश्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थगुर्वन्तर्गतश्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमाः तथा श्रीमध्वाचार्यान्तर्गतः भगवान् श्रीलक्ष्मीवेङ्कटेश्वरः ग्रन्थप्रकाशने साहाय्यमाचरितवद्भ्यः श्रीमद्भ्यः आयुरारोग्यैश्वर्यसत्सन्तानादिसन्मङ्गलान्यनुगृण्हन्त्विति सभक्तिप्रकर्षं संप्रार्थ्य विरमामः।

सर्वेजनाः सुखिनो भवन्तु
समस्तसन्मङ्गलानिभवन्तु
स्वस्ति पन्थामनुचरेम

विरोधिकृत् सं।
श्रावणकृष्णद्वितीया
भानुवासरः
नञ्जनगूडु
८-८-१९७१

इति विद्वज्जनवशंवदः
प्रकाशकः
श्रीपरिमल संशोधन प्रकाशन
मन्दिरम्

॥ श्रीः ॥

॥ विद्याऽऽत्मनिभिदाबोधः ॥

उपोद्धातः

समुद्यत्स्वालोकक्षणरचितवाचंयमवधू-
शिलाभावाभावस्फुटविदितसंसिद्धमहिमा ।
महीकन्याकान्तः करकलितकोदण्डविशिखः
अभीरामोरामश्श्रियमपरिमेयां दिशतु नः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थेन्दुभासनं मम मानसे ।
आशासे साधुशब्दार्थसरिदीशाभिवृद्धये ॥

श्रीमतो राघवेन्द्रस्य नमामि पदपङ्कजे ।
कामितादोषकल्याणकलनाकल्पपादपौ ॥

राघवेन्द्रकुमाराय विद्वत्कुमुदबन्धवे ।
लक्ष्मीनारायणार्याय नतयस्सन्तु मामिकाः ॥

सुखतीर्थमताब्धीन्दुं सुधीन्द्रसुतसेवकम् ।
सुधापरिमलासक्तं सुयमीन्द्रगुरुं भजे ॥

आपादमौलिपर्यन्तं गुरूणामाकृतिं स्मरेत् ।
तेन विघ्नाः प्रणश्यन्ति सिध्यन्ति च मनोरथाः ॥

महदिदं प्रमोदस्थानं नः यच्छ्रीमत्परिमलाचार्यापरनामविभूषितानां श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमानां त्रिशतमानोत्सवस्य, श्रीपरिमल संशोधनप्रकाशनमन्दिररजतोत्सवस्य च शुभप्रसङ्गे श्रीमन्त्रालयस्वामिपादविरचिताः १) श्रीकृष्णचारित्रमञ्जरी २) श्रीरामचारित्रमञ्जरी ३) काठकोपनिषत्खण्डार्थः ४) प्रमेयसंग्रहः ५) तत्त्वसंख्यानटीका-टिप्पण्यादिप्रबन्धप्रवराः संस्कृत – कर्णाटकोभयव्याख्यासंवलिताः प्रकाशनपथमधिरोहन्तीति ।

"माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढस्सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः तया मुक्तिर्नचान्यथा ।" इति श्रीभगवत्पादीयवाक्यानु-

सारेण श्रीहरिवायुगुरुभक्तिजननाय, गुरुभक्तिमन्तरा हरिभक्त्यनुदया
त्तदर्थं गुरुभक्तिजननायैहिकामुष्मिकफलप्रदानपटीयसां श्रीराघवेन्द्रगुरु-
वराणां महिमातिशयनिरूपणपरं पुरावृत्तमत्र किञ्चिन्निरूप्यते ॥

कृतयुगे सत्यलोके श्रीचतुराननसेवातत्परः शङ्कुकर्णाख्यः कर्मज-
देवः श्रीपवमानस्य विशेषावेशयुक्तः भगवत्सङ्कल्पमनुसृत्य लोककल्या-
णार्थं ब्रह्मशापादसुरकुले प्रह्लादनाम्ना अवततार। दानवधूवंहतनूभवः
मातृगर्भस्थ एव श्रीनारदमुन्युपदेशाद्विदितनिखिलहरितत्त्वः रहिता-
सुरभावः आजन्मवैष्णवः जितेन्द्रियः कृष्णग्रहगृहीतात्मा स महात्मा
प्रह्लादराजः हरिभजनपरायणः स्वान्तप्रशान्तसात्त्विकशक्त्या विष्णु-
भक्त्या प्रत्यक्षीकृतश्रीनृकण्ठीरवः "अहं तवात्मदानेच्छुः त्वन्तु
भृत्यत्वमिच्छसि" इति नरहरिणा प्रशंसितस्तदनु भगवता "भवन्ति
पूज्या लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रता" इत्यनितरसाधारणवरं सम्पाद्य
जगति नितरां कीर्तिमलभत ॥

स एव प्रह्लादराजः बाह्लीक-व्यासराज-रूपेणावतीर्य श्रीयादव-
कुलशेखरं श्रीकृष्णं संसेवयामास। पुनरपि श्रीचतुराननकरकमल-
परिपूजितचतुर्युगमूर्तेः श्रीमूलरामचन्द्रप्रभोः पूजां, अध्यात्मतत्त्व-
धर्मप्रसारणं — द्वैतसिद्धान्तस्थापन — ग्रन्थरचनं — आपण्डितपामर-
जनोद्धरणं — जगत्कल्याणादिकं च चिकीर्षुः, देवदेवस्य श्रीरमाजाने-
स्सङ्कल्पमनुसृत्य श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमरूपेण स्वीकृता-
चरमावतारः श्रीमन्मन्त्रालये विराजत इति श्रीनृसिंहपुराणवचनेन *

---

* "शङ्कुकर्णाख्यदेवस्तु ब्रह्मशापाच्च भूतले ।
प्रह्लाद इति विख्यातः भूभारक्षपणे रतः ॥
स एव राघवेन्द्राख्ययतिरूपेण सर्वदा ।
कलौ युगे रामसेवां कुर्वन्मन्त्रालयेऽभवत् ॥ "

—श्रीनृसिंहपुराणम्

अपरोक्षज्ञानिनां हरिदासवराणां पदपद्यसुलादिवचनैश्चा*वगम्यते ॥

प्रातःस्मरणीयोऽयं श्रीराघवेन्द्रयतिवरः ज्ञानप्रसारकृते कृतावतारस्य श्रीहंसनामकपरमात्मनः परमपावनसदन्ववाये राराज्यमानानां बळित्थादिमन्त्रवर्णैरनुवर्णनीयाना*मपर्णाधवशर्वेन्द्रपूर्वैरपि संस्तूय-

---

* i) "ಪ್ರಹ್ಲಾದದೇವನೇ ವ್ಯಾಸಮುನಿ ರಾಘವೇಂದ್ರರು ।
ಅಹುದೆಂದು ಭಜಿಸಿರೋ ವಿಜಯವಿಠಲನ ॥"

—ಶ್ರೀ ವಿಜಯದಾಸರು.

ii) "ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಹ್ಲಾದ ವ್ಯಾಸಮುನಿಯೇ । ಯತಿರಾಘವೇಂದ್ರ ॥"

—ಶ್ರೀ ಗೋಪಾಲದಾಸರು.

iii) "ಶ್ರೀ ರಾಘವೇಂದ್ರ ಬಾರೋ ॥
ವ್ಯಾಸರಾಯನೆನಿಸಿ ನೃಪನ । ಕ್ಲೇಶಕಳೆದವನೆ ಬಾರೋ ॥"

—ಶ್ರೀ ಜಗನ್ನಾಥದಾಸರು.

iv) ತುಂಗಾತೀರದಿ ನಿಂತ ಸುಯತಿವರನ್ಯಾರೆ ಪೇಳಮ್ಮಯ್ಯ ॥
ಖೂಳಹಿರಣ್ಯಕನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಪ್ರಹ್ಲಾದನುತಾನಿಲ್ಲಿಹನಮ್ಮ ॥"

—ಅಭಿನವಜನಾರ್ದನವಿಠಲರು.

v) "ಕೋಣಿನಕಂಡಿರ್ಯಾ । ಸುಪ್ರಹ್ಲಾದನಕಂಡಿರ್ಯಾ ॥
ಬಾಲಪ್ರಹ್ಲಾದನಾಗಿ । ಖೂಳಕಶ್ಯಪುವಿಗೆ । ಲೋಲಶ್ರೀನರಹರಿಯ ।
ಕಾಲರೂಪವತೋರ್ದ । ವ್ಯಾಸಾರ್ಜಿತಗ್ರಂಥ......ಮೆರೆವ ವ್ಯಾಸಮುನಿಯ ॥
ಮಂತ್ರಗೃಹದಲಿನಿಂತ ಸು । ಯತಿವರ್ಯ ॥"

—ಮದ್ವೇಶವಿಠಲರು.

* a) "इदन्ते पात्रं सनवित्तमिन्द्र पिबासोममेनाशतक्रतो ।
पूर्ण आहावोमदिरस्य मध्वो यं विश्व इदभिहर्यन्ति देवा ॥

—ऋग्वेद अ. ८

b) "मध्वो वो नाम मारुतं यजत्राः" —मरुत्सूक्तम्

c) "विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः।" —श्रुतिः

d) "तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे
दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥"

—बळित्थासूक्तम्

मानानां श्रीमत्पावनपवमानावताराणां श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याणां वेदान्तसाम्राज्यविद्यासिंहासने क्रिस्ताब्दीय १६२१ वर्षमारभ्य १६७१ वर्षपर्यन्त पञ्चाशद्वर्षकालं व्यराजत ।

यतिशेखरोऽयं भव्याः अपूर्वसुबोधव्याख्यारचनेन वैदिकवाङ्मयमलञ्चकार । चतुःशास्त्रेष्वनितरसाधारणप्रबन्धप्रवरप्रणयनेन पण्डितप्रवरेषु कृपाञ्चकार । अत एव जगन्मान्योऽयं श्रीमत्पूर्णप्रमतिप्रणीतसमग्रभाष्याणां श्रीमज्जयमुनिरचितनिखिल टीकानां निपुणतरटिप्पणीरचनकौशलेन निष्कण्टकं द्वैतसिद्धान्तमाचन्द्रतारकं संस्थाप्य "टिप्पण्याचार्य" इति विबुधवरैरस्तूयत ।

अयञ्च महात्मा विरिञ्चप्रपञ्चरक्षित कविसञ्चयसन्देहपरिच्छेदाय श्रुतिस्मृति ब्रह्मसूत्रजातस्य प्रेक्षावदभिमतार्थप्रकाशनाय च "मन्त्रार्थमञ्जरी-तन्त्रदीपिका-न्यायमुक्तावलि-प्रमेयसङ्ग्रह - भाट्टसङ्ग्रह - पञ्चसूक्तविवरणा"दि स्वतन्त्रग्रन्थरत्नानि विरचय्य "सर्वतन्त्रस्वतन्त्र" इति नैजबिरुदमन्वर्थमकार्षीत् । यतिपुङ्गवोऽसावष्टाचत्वारिंशत्ग्रन्थान्प्रणीय सुरसारस्वतभाण्डागारं समवर्धयत् । अनेन मुनिवरोऽय विबुधप्रपञ्चे अजरामरकीर्तिमलभत ।

"उभयवंशाब्धिचन्द्रमा" इति प्रथितयशाः श्रीमद्वादीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणः श्रीमन्त्रालयस्वामिपादविरचितग्रन्थानां, तद्विशिष्यानां,, श्रीपरिमलाचार्याणामसदृशमहिम्नः दैविकगुणानाममरचरितस्य च निरूपणकृते "श्रीगुरुगुणस्तवन"मिति प्रथित ग्रन्थरत्नमेव व्यरीरचत् । ग्रन्थेऽस्मिन्नाध्यात्म-काव्य-स्तोत्रीयांशाः चकासति ।

यद्यपि श्रीराघवेन्द्रमुनीन्द्रस्य चरितादिकं विदितमेव सर्वेषां विदुषाम् । तथापि सम्प्रदायमनुसृत्यात्र गुरुसार्वभौमस्य कालदेशादिकमधिकृत्य सूक्ष्मतया किञ्चिन्निरूपयितुमिष्यते ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीगुरुवराणामन्ववायः

विदितचरमेवेदं यत्परमपुण्यतमेऽस्मिन्भारतवर्षे सुविख्यातः पाट्टिक-वंशः[1] चतुर्दशानिरवद्यविद्यानां मातृस्थानमिति। तदेकदेशसदन्ववाये "वीणमुद्रे"[2] इतिप्रथिते प्रकृतकृतिनायकः श्रीराघवेन्द्रगुरुसार्वभौमः अवततार। अस्य गुरुवरस्य प्राञ्चः (पूर्वजाः) पाट्टिककुलसञ्जाताः कदम्ब-राष्ट्रकूट-देवगिरि-विजयनगर प्रमुखसाम्राज्येषु सचिव-सेनानी-दण्डनायक — अर्थसचिव — महास्थानविद्वत्प्रमुखमहोन्नतपदाधिरूढाः साम्राज्यहितचिन्तन-संवर्धन-तत्त्व-धर्म-संस्कृति-विद्याप्रसारणादिकं निर्वहन्तः प्रथितयशसः अभूवन्।

अखण्डभूमण्डलमण्डनायमाने पण्डितप्रकाण्डमण्डिते कर्णाटक-साम्राज्ये विजयनगरीयराजस्थाने पावनपाट्टिककुलशेखरः गौतमगोत्रीयः न्यायवेदान्तशास्त्रपारावारपारीणः गान्धर्वकलास्वपिपारङ्गतः वीणा कृष्णाचार्य इति सुगृहीतनामा भूसुरवरः व्यराजत। सः स्ववंश-बन्धुभिः विजयनगरीयसंस्कृतविश्वविद्यानिलयकुलपतिभिः जग-न्मान्यैः श्रीव्यासराजगुरुसार्वभौमैरादृतः चक्रेश्वरेण मानितः विबुध-मण्डलीलाल्यमानः अमलां कीर्तिमलभत। कर्णाटकरमारमणः श्रीकृष्ण-देवरायः अस्मात् गन्धर्वकलामधीत्य स्वगुरुमेनं विशेषतः सममानयत्।[3]

वीणा कृष्णाचार्यस्य कनकाचलाचार्यनामकः पुत्र आस। तस्य तिम्मणाचार्याभिधः पुत्र आसीत्। स एव महात्मा श्रीराघवेन्द्रयति-राजस्य पूर्वाश्रमीयः तातपादः।

---

1. अरवत्तुवक्कलु वंशः।
2. अर्थसचिव अथवा राजधनागाराध्यक्ष कर्णाटकभाषायां वीणमुद्राधिकारी इति व्यवहरन्ति।
3. "उपदिश्य स कृष्ण भूवराले निजगान्धर्वकलां कलामगृह्णात्।
   धनमौक्तिकगुच्छहारपूर्वां बिरुदालीं गुरुदक्षिणापदेशात्॥"
   —श्रीराघवेन्द्रविजयमहाकाव्यम्।

श्रीतिम्मण्णाचार्यः न केवलं न्यायवेदान्तादिशास्त्रेषु, अपि तु वीणावादनेऽपि स्वपितामह इव निष्णातः व्यराजत। तस्य धर्मपत्नी गोपिकाम्बा द्वितीयपदाधिरूढापि नैजमहुगैरद्वितीया सर्वजनमहिता व्यलसत्। अनयोः श्रीवेङ्कटेश्वरानुग्रहबलेन वेङ्कटाम्बा इति दुहिता गुरुराज इति पुत्रश्च अजायेताम्।

श्रीतिम्मण्णाचार्यस्य अगाधवैदुष्यादिकं समवलोक्य प्रमुदितमनाः कर्णाटकचक्रेश्वरः "विद्यादीप" गौरवेण तमाचार्यं सममानयत्।[1] श्रीमन्मध्वाचार्यपीठाधीशः मानसपूजाधुरन्धरः श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणोऽपि स्वपूर्वाश्रमबन्धवे पाण्डित्यकुलभूषणाय अस्मै कर्णाटभूरमणीधवेन श्रीरङ्गराजेन[2] प्रदत्ते ग्रामवरे वृत्तिमेकां अकल्पयदिति श्रीरङ्गराजताम्रशासनादवगम्यते।[3] क्रिस्ताब्दीय 1565 तमे वत्सरे "रक्षसतंगडि"[4] महाक्रन्दने विजयनगरपतनानन्तरं निराश्रितैरनेकैर्विबुधवरैस्समं कथंकारं तिम्मण्णाचार्योऽयं विद्यानगरान्निर्गत्य तञ्जापुरं समागत्य तद्राजास्थाने चव्वप्पनायकभूपालेन सम्मानितः तदाश्रयेऽवर्तत। तदनु निजबन्धूनां कुलगुरूणां श्रीमत्सुरेन्द्र-विजयीन्द्रतीर्थानामाज्ञानुसारेण कुम्भकोणं समागत्य श्रीमठ एव सगौरवं न्यवसत्।

एवं व्यतीते बहुकाले कुलदीपकं श्रेष्ठगुणमण्डितं पुत्रमेकं पुनरपि प्राप्तुकामः श्रीतिम्मण्णाचार्यः स्वपत्न्या गोपिकाम्बिकया वेङ्कटशैलमासाद्य देवदेवं श्रीनिवासं क्षीरव्रतादितपसा सभक्तिश्रद्धमसेवत।

---

1. " अभजन् नृपतेर्दिनप्रदीप द्युतविष्वक् प्रबलप्रतापरश्मिम्।
   दिनमण्यनुवर्तितस्य शान्त्यै स्वसमानेतरवाक्तमिस्ररोः ॥
   —श्रीराघवेन्द्रविजयः।
2. Srirangaraja II (1572-1586 A. D)
3. (a) " ....वृत्तिमन्तोऽत्र लिख्यन्ते......।
   याजुषो गौतमगोत्रो वीणे तिम्मप्पयोऽपि च ॥ "
   (b) Copper Plate-21(1575 A D.) Mys. Arch Report-1944.
4. क्रन्दनमेतत् " ताळेकोटिक्दन "मिति कतिपये ऐतिहासिकविमर्शनपटवः वदन्ति।

तेन प्रसन्नो भगवान् श्रीवेङ्कटेश्वरः स्वप्ने "जगन्मान्यमसाधारणं पुत्रं प्रदास्ये" इति संस्तूय सकरुणं वरमदात्।

श्रीशालिवाहनशके १५१८ तमे श्रीमन्मथसंवत्सरे फाल्गुण शुक्ल सप्तम्यां गुरुवासरे (1598 A.D.) मृगशीर्षनक्षत्रे श्रीगोपिकाम्बा श्रीनिवासदेववरप्रसादेन सर्वलक्षणसम्पन्नं पुत्रं ऐन्द्री पूर्णचन्द्रमिव प्रासोष्ट।[1] अहो लोककल्याणकातरः भागवताग्रेसरः प्रह्लादरविः पुनरुदैत्!

आनन्दाम्बुधिनिमग्नः तिम्मण्णाचार्यः वैदिकविधिमनुसृत्य जातकर्म-नामकरणादिमहोत्सवं निर्वर्त्य श्रीवेङ्कटेशानुग्रहसञ्जातः निजसुतोऽयं वेङ्कटशैलमिव इव लोकविख्यातः सर्वजनवन्दनीयपादारविन्दश्च भूयादिति सुतं वेङ्कटनाथनामानमकार्षीत्[2]। स एव बालकः अस्मत्कथानायकः श्रीराघवेन्द्रगुरुसार्वभौमः। वेङ्कटनाथः शरच्चन्द्र इव बन्धुकुमुदामोदी अवर्धत॥

तिम्मण्णाचार्यः श्रीशके १५२० तमे हेमलम्बसंवत्सरे (1601 A D.) स्वसुतस्य चौलाक्षराभ्यासादिमहोत्सवं न्यवर्तयत्। तदानीमेव वेङ्कटनाथप्रदर्शितामद्भुतप्रतिभां[3] समवलोक्य सज्जनाः "अहो शिशुरयं देवांशसम्भूत" इति प्रशशंसुः।[4]

---

1. "असविष्टसुत द्विजेन्द्रपत्नी शुभलग्ने परिपूर्णदृष्टिभाजि।
अखिलद्विजराजवन्दनीय द्विजराज दिगिनामधिपस्य॥"
—श्रीराघवेन्द्रविजय, ३–४२

2. "उदयाम्बरटीहेमपृथ्वीधरपर्यन्तधरावरेऽवनीधे।
अभिवन्द्य इतीव बालकस्य व्यतनोद्वेङ्कटनाथनाम तातः॥"
—श्री. रा. वि. ३–४८

3. "विलिख्य भूमौ प्रथम कुमार रेखामिमामोमिति सम्पठेति।
– पित्रा नियुक्तः पुनरब्रवीच्चमस्ये कथ सा गुणपूर्णसञ्ज्ञा॥"
—श्री. रा वि. ३–४४

4. "अश्रुतप्रतिभा यस्य श्रुतिस्मृत्यविरोधिनी।
विश्रुत नरजानं च त विद्यादेरसत्तमम्॥"

महामहिम्नः पुत्रस्य मङ्गलाभ्युदयावलोकनजातसन्तोषानुभवभाग्यहीनौ पितरौ स्वर्गतौ। पितृसुखवञ्चितः वेङ्कटनाथः समाश्रिताग्रजः श्रीगुरुराजाचार्यस्य लालनपोषणादिभिरवर्धत। नचिरात् एव वेङ्कटनाथः नानालिपिकोषकाव्यादिकमधिजगे।

श्रीशके १५२५ तमे शुभकृत्संवत्सरे वैशाखमासे (1605–1606 A D) वेङ्कटनाथः अग्रजेनैव उपनीतः ब्रह्मोपदेशमलभत। तदनु गुरुराजाचार्यः मधुरानगरवास्तव्यस्य राजास्थानविदुषः स्वभगिनीपतेः श्रीलक्ष्मीनृसिंहाचार्यस्य निकटं विद्याभ्यासाय कुमारं वेङ्कटनाथं प्राहिणोत्। सोऽपि कुमारः तस्मिन्नेव हि श्रीकृष्णः सान्दीपिन्याचार्ये इव साङ्गान्वेदान् काव्यनाटकालङ्कारादिसाहित्यं न्यायवेदान्तमीमांसाव्याकरणादिशास्त्राणि च सम्यगधीत्य बाल्य एव निरतिशयवैदुष्यमवाप ॥[1]

तारुण्यपदमधिरूढमनुजं वेङ्कटनाथं गुरुराजाचार्यः सत्कुलप्रसूतया सद्गुणमण्डिततया सङ्गीत-साहित्यकलावत्या सरस्वतीनाम्न्या कन्यया सह श्रीशके १५३७ तमे आनन्दनामसंवत्सरे (1616-1617 A. D.) सानन्दमुद्वाहयत्। श्री वेङ्कटनाथाचार्योऽयमद्वितीयोऽपि सरस्वतीद्वितीयः कतिपयकालं कावेरीपत्तने सुखमुवास। कालक्रमेण आचार्यवर्यः सरस्वत्यां कुलदीपकं पुत्रमलभत। तं कुमारं लक्ष्मीनारायणाभिधानेनालञ्चकार।

दारिद्र्यानुभवः

वेङ्कटनाथसुधीमणिरयं नैजपाण्डित्य-प्रतिभादिषु समारूढमेरुशिखरोऽप्यसह्यदारिद्र्यानुभवप्रसङ्गमापेदे।

अत्र किञ्चिद्विचिन्त्यते॥ विबुधवरोऽयं शङ्कुकर्णाख्यमूलरूपः। सत्यलोके चतुराननसेवानिरतस्यास्य दारिद्र्यानुभवावकाश एव नासीत्।

---

1. उपाददत्त कुतुकेन शेमुषीनिधिः स लक्ष्मीनरसिंहदेशिकम्।
   तपोधिसान्दीपिनिभूसुरोत्तमं यथा यशोदातनयस्त्रयीमयम्॥

—श्री रा. विजयः ४–९

तदनु श्रीप्रह्लादबाह्लीकराजावतारसमये अखण्डभूमण्डलसार्वभौमपद-मधिरूढः राजराज इव व्यराजत। तदानीमपि दारिद्र्यनामाप्यमुं नास्पृशत्। अथ कलियुगे स्वीकृतश्रीव्यासराजावतारः कर्णाटक-साम्राज्ये राजगुरुपदभूषितः व्यलसत्। अतोऽप्यस्मिन्नवतारे साम्राज्य-लक्ष्मीः दारिद्र्यलक्ष्मीं दूरतो निस्सार्य गुरुवरममुं समुल्लासयत्। अत एवास्मिन् चरमावतारे दारिद्र्यदेवताया अवश्यं स्थानं दातव्यमिति मनसि निधायाचार्योऽसौ स्वयमेव प्रकाममाकिञ्चन्यमन्वभवदिति सुवचम्।

यतः दारिद्र्यदेवताया याञ्चां सार्थकीकर्तुं दारिद्र्यावस्थायां मानवेन संयमनं न्हातव्यमितिनीतिं स्वनिदर्शनेन बोधयितुं च घोरतरदारिद्र्यं समाह्वयत्। तच्च श्रीहरिचित्तमिति मन्वानः ससन्तोषमन्वभवत्।

आचार्यस्यास्य दारिद्र्यपरमावधिं श्रीराघवेन्द्रविजयकारः एभि-श्श्लोकैर्हृदयङ्गमतयाऽवर्णयत्—

"अब्दस्यैकं वत्स्यतो नास्य नव्यं स्थूलं वस्त्रं
सन्ततञ्चाल्पमौल्यम्।
नव्यं वस्त्रं नैव सूक्ष्मं कदाऽपि क्षौमे तस्मिन् का
कथा किञ्चनस्य ॥१९॥

तैलाभ्यङ्गं वत्सरस्यैकवारं नैतस्यास्ति प्राज्यमाज्यं
कथं स्यात्।
अग्निष्टोमे नाधिकारी कथं स्याज्ज्योतिष्टोमे जात्य-
संस्थाधिकारी ॥२०॥

काले काले लभ्यते नास्य भुक्तं लब्धं चेत्तद्भुज्यते
हन्त भूमौ।
पात्राभावादेकदा नार्थितेऽपि क्षुद्बाधायाः शान्ति-
मेवालमिष्ट ॥२१॥

छिन्ने वस्त्रे भिन्नपानीयपात्रे जीर्णस्थल्यां दस्युभिर्नीयमाने ।
प्रागाकृष्टं भावि कौपीनमस्य त्यागे यागे प्रागिवाभूत्प्रयाजः ॥ २२ ॥

विष्णोरेको वासगो वर्धमानेऽलोके कृत्तः पञ्चपस्तस्य गेहे ।
इष्टौ पञ्चोदितास्ते प्रयाजाश्चातुर्मास्येष्वेधमाना नवासन् ॥ २३ ॥

एवं चेश्ण्यादराद्धोत्कृचिह्न सन्धार्याय शास्त्रगुरुयाद्ज्ञयम् ॥ ''

एतादृशदुर्धरदारिद्र्यदुःखसन्तप्तहृदयः वेङ्कटनाथाचार्यः अत एव करुणारसार्द्रहृदयः पुरतः स्वीय सर्वेशसिंहासनाधिपत्यसमये, कियत्ना सर्वदापि शरणागतान् कामधेनुरिव, अर्थिजनान् कल्पवृक्ष इव, निष्किञ्चनान् चिन्तामणिरिव कलिकल्मषाकुलितेऽस्मिन् कालावपि सकलान् सफलमनोरथानाकलयन्निवसति मन्त्रालयेति निश्चप्रचम् ॥

न्यायवेदान्त-व्याकरण-मीमांसादिशास्त्रीयोद्ग्रन्थान् धिजित्य निपुवेंङ्कटनाथाचार्यः कुम्भकोणमासाद्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रात्पदवाक्यप्रमाण पारीणान्निजकुलगुरोश्श्रीसुधीन्द्रतीर्थश्रीचरणात् षड्दर्शनीवैदग्ध्यमतुलं लेभे। [1] स्वयञ्च चतुर्दशशास्त्रपाठप्रवचनादिकं निर्वहन् स्वगुरुकरुणावशंवदः कांश्चिद्दिनानैषीत्।[2]

कृतिरचनकुतूहली वेङ्कटनाथाचार्यः आगमकोविदनिगदित मार्गेण श्रीनारायणपण्डिताचार्यप्रणीतस्य "अणुमध्वविजय" काव्यस्य "गूढ-

1. शाब्द भाष्य जयदेवी च टीकां भाट्टतन्त्र भामती गौरव च ।
व्यासार्योक्ता चन्द्रिका वेङ्कटार्यः यद्यद्वेद तत्तदभ्यस्यतिस्म ॥
—श्री रा. विजय, ६–७

2. " प्रातः स्नात्वा साधुवेदान्तभाष्य शाब्द पश्चात्तर्कशास्त्रं ततस्सः ।
पूर्वेतन्त्र चान्वदद्वेङ्कटार्यस्तुर्ये यामे कांश्चिदन्दाननैषीत् ॥ "
—श्री. रा. वि. ६–८

भावप्रकाशिका"भिधां सरलसुन्दरीं व्याख्यामतनोत्। अनेनैव हि व्याख्याप्रणयनेन सुप्रीतः पावनः पावमानिः स्वीयवेदान्तविद्याराज्येऽभ्यषिञ्चत्, तदवलोक्य वीणापाणिरपि स्वीय सारस्वतसिंहासनेऽपि निजधव इव एनमभ्यषिञ्चदिति श्रीवादीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणः "गुरुगुणस्तवने "निपुणतरं सोत्प्रेक्षमुपावर्णयत् ॥[1]

वाक्यार्थविजयः

अथ कदाचिद्वेङ्कटनाथाचार्ये स्वगुरुश्रीसुधीन्द्रतीर्थ श्रीचरणेनसमं देशेषु सञ्चरतिसति दक्षिणद्वारकेति विख्याते राजमन्नारुगुडिक्षेत्रे देवालयसभामण्डपे अद्वैतयतिभिस्सम वाक्यार्थप्रसङ्गे श्रीवेङ्कटनाथाचार्यः पाणिनिव्याकरणशास्त्रे अनितरसाधारणपाण्डित्यप्रदर्शनपूर्वकं विजयमलभत।[2] अनेन मोदमानमानसः मुनिपुङ्गव श्रीसुधीन्द्रपूज्यपादः स्वशिष्यप्रवरमाचार्यं "महाभाष्याचार्य" इति, महाप्रशस्तिप्रदानेन विद्वत्सभायां निभृतमन्वग्रहीत्।[3]

---

1 "धीरश्रीराघवेन्द्र कृतनिजविजयसद्ग्रहार्थप्रकाश –
दृष्ट्वा सन्तुष्टचेता. दशमतिरचिरादभ्यषिञ्चत्पदे स्वे।
नून वाणी त्वदीयाननलिन गता तत्कृतस्वप्रियेव–
मत्याहृष्टप्रहृष्टा स्वयमपि तदनु स्वेपदे चाभ्यषिञ्चत् ॥"

—श्रीगुरुगुणस्तवनम्–१६

2. "दण्डेनान्यस्ताडित कुण्डलीव प्राभातोर्यद्गुणनस्य रूपम्
शास्त्रन्तस्येत्यर्थवाक्ये स पाण्डत्तस्येत्युक्त्वा वादिन पृच्छतिस्म ॥
एतद्धातो किं यगन्तस्यरूप ब्रूहित्युक्त चिन्तयन्नर्घयामे।
तत्रत्याना दैशिको मायिभिक्षु स्तूष्णीमासीदुत्तरेऽभाषमाने ॥"

—श्री रा. वि ६–१२–१४

3. "दृष्ट्वा सर्वे देशिक श्रीसुधीन्द्र. प्रागज्ञात कौशल शाब्दशास्त्रे ॥
प्राचीनाख्या ता महाभाष्यपूर्वां प्रादादस्मै पश्यतां पण्डितानाम् ॥"

—श्री. रा वि ५–१५

अन्यदा 'महाभाष्याचार्यः' वेङ्कटनाथसुधीमणिः तञ्जापुरराजास्थाने प्रधानसचिवस्य चतुश्शास्त्रकोविदस्य श्रीयज्ञनारायणदीक्षितस्य समक्षं श्रीसुधीन्द्रयतिवराध्यक्ष्ये प्रचलितविद्वत्सभायां "काकतालीय" शब्दमधिकृत्य प्रवृत्ते विषयविचारे तत्समुद्राङ्कनविषये च तत्रत्यान् पण्डितप्रकाण्डान् विजित्य नितान्तमशोभत।[1] विद्यापक्षपातिना दीक्षितवरेण तञ्जापुरीशेन च आचार्योऽयमतीव सम्मानितो रेजे॥

विद्यालक्ष्मीदर्शनमुपदेशश्च

श्रीसुधीन्द्रयतिशेखरः श्रीसर्वज्ञाचार्यप्रेरणानुसारेण वेङ्कटनाथाचार्यं स्वीयवेदान्तविद्याराज्येऽभिषेक्तुं संकल्प्य तदर्थमाचार्यमेनमयोधयत्। गुरुवचनमाकर्ण्य वेङ्कटनाथाचार्यः—

"क्वाहं न्यासः कुत्र वा वेदविद्यासाम्राज्यं ते क्वापि विद्याद्गमार्य।
पारंसिन्धो र्भारमूढ्या विवेकी गन्तुं यत्नं को जनः सन्तनोति॥

इत्युक्तस्तं प्राह नावोहि यद्वः शान्तिर्दान्तिर्धीरतोदारता च।
केतुस्तासां मत्प्रसादो गरीयान् विद्यन्ते किं दुर्घटं सिन्धुयाने॥

एकान्ते तैर्बोधितः प्रत्यवादीद्बालाभार्यो बालको नोपनीतः।
बालश्चाहं नाथमे मेऽस्ति वाञ्छा निर्बन्धश्चेत्सिर्गमिष्यामि
नूनम्॥"

इत्यादिक्रमेण वराश्रमस्वीकारं नान्वमन्यत।

पुनरपि देशिकमणा बहुप्रकारमुपदिष्टो वेङ्कटनाथाचार्यः गुरूक्तं श्रुत्वाऽशृण्वन्निव स्वगृहं प्रत्यागतः। तत्र तस्मिन् विचारक्रान्ति-

---

1. तञ्जापुर्यामन्यदा शुल्बसूत्रं व्याख्यातारं वावदूकं जयन्तम्।
राज्ञो विद्वान्यज्ञनारायणेज्या धीश्चेतसस्तं ननन्दातिमात्रम्॥
कालेनास्मिन् काकतालीयशब्दे जेतारं तं यायजूकान्कवीन्द्रान्।
तस्यां पुर्यां तत्समुद्राङ्कने च प्रौढं मेने यज्ञनारायणस्तम्॥
— श्री. रा. विजयः ६–१६–१७

स्समजनि। 'स्थास्यामश्चेल्लभ्यते संयमित्वम्। गच्छामश्चेत्तेऽधुना मां शपेरन्। स्थातुं शक्यं नैवगन्तुञ्च शक्यं किं कुर्मः?' इति वेङ्कटनाथाचार्यः चिन्ताक्रान्तो बभूव॥

तस्यामेवरजन्यां पश्चमाचार्यं स्वगुर्वाश्रमं चिन्तयतिसति साक्षाद्विद्यालक्ष्मीः तस्य पुरतः प्रादुरासीत्। स्वदर्शनेनाश्चर्यचकितमाचार्यं संबोध्य वीणापाणिः "अयि विद्वद्वाच। मां विद्यालक्ष्मीं जानीहि। तव गुरौ वत्सरद्वन्द्वमेव मम वासः। तद्ग्रन्थव्याख्याने लब्धवर्णः त्वत्समः विद्वत्सङ्घे नान्योऽस्ति। येन श्रीमूलरामः पूज्यते तस्मिन्नेव मम वासः भगवता वेदव्यासेन कल्पितः। तस्य पूजापि कर्मन्दीन्द्रैरेव कृता। तस्मादहं तेषु नित्यं वसामि। वेङ्कटार्य। निराश्रया त्वय्यहं वासं याचे। परमहंसाश्रमं स्वीकारपूर्वकं मह्यमाश्रयं देहि। शीघ्रं वराश्रमं स्वीकृत्य विद्याराज्यं शाधि" इत्युपदिदेश।[1]

तदनु परमहंसाश्रमस्वीकाराभावे वैष्णवसंप्रदायस्यागामिसङ्कटपरम्परादिकं निरूप्य सुरभारती पुनरप्येवमाचष्टे— "कुमार। गृहस्थाश्रमिणा त्वया क्रियमाणशुश्रूषापेक्षया स्वीकृततुरीयाश्रमेण त्वया निर्वर्त्यमानया सेवया ममातीव हर्षं उदेति। त्वदाश्रये मोदमानाहं क्षणमपि त्वां न त्यजामि। अन्यकर्मन्दिनं स्वप्नेपि न स्मरामि। आवयोश्च परस्पराधीनत्वमपरिहार्यं वैधम्।"[2] इति वेङ्कटनाथाचार्यं

1. जानीहि त्वं वेंकटार्यं त्वदार्ये वासो यन्मे वत्सरद्वंद्वमेव।
तद्व्याख्याने लब्धवर्णो नचास्ति विद्वत्संघे नैवभावी त्वदन्यः॥
श्रीरामार्चा पूज्यते येन तस्मिन्वासो यन्मे कल्पसद्व्यासदेवः।
कर्मन्दीन्द्रैरेव पूजापि क्लृप्ता तस्मात्सोऽहं तेषु नित्यं वसामि॥
तस्मादङ्गीकृत्य कर्मन्दिभावं राजा विद्याराजलक्ष्म्या भव त्वम्।
—श्री. रा. वि. ६-५२-५४

2. नेदानीं मे तादृशसंप्रमोदः पारिव्राज्यं यादृशः प्राप्यते चेत्।
सम्प्राप्ता त्वां नत्यजामि क्षणं वा स्वप्नेवाऽहं न स्मराम्यन्यभिक्षुम्।
विष्यायत्तं ते यतित्वं न शक्यं त्यक्तुं प्राप्तं त्वद्वशत्वं ममापि।
—रा. वि. ६-६४-६५

चराश्रमनिश्चयमतिं विधाय प्रसन्नहृदया स्वीयमन्त्रमस्योपदिश्य क्षणादन्तर्दधौ ॥[1]

सुरभारतीसन्दर्शनजनितसहर्षपुलकोद्गमः आचार्यः समग्रमेनमुदन्तं गुरवे न्यवेदयत्। तदाकर्ण्य हर्षनिर्भरो यतिपुङ्गवः तमाचार्यं धनकनकवस्त्ररूपसम्पद्प्रदाय "ससन्तोषं लक्ष्मीनारायणकुमारं ब्रह्मोपदेशादिना संस्कृत्य तुरीयाश्रमस्वीकाराय सिद्धोभव" इति आदिदेश। वेङ्कटनाथसूरिः स्वकुमारं लक्ष्मीनारायणमुपनयनसंस्कारेण ब्रह्मविद्याधिकारिणं विधाय स्वीयकुटुम्बभरणभारं निजाग्रजे श्री गुरुराजाचार्ये निधाय देशिकसार्वभौमेण साकं तञ्जापुरीमयाय ॥

परमहंसाश्रमस्वीकारः वेदान्तसाम्राज्याभिषेकश्च

तदनु श्रीमत्सुधीन्द्रतीर्थयोगीन्द्रः स्वशिष्यस्य तञ्जापुरेशितुः रघुनाथभूपालस्यास्थानसभायां राज्ञः विबुधसन्दोहस्य समक्षं श्रीशके १५४३-४४ तमे दुर्मतिनामसंवत्सरे फाल्गुणशुक्लद्वितीयायां (1621–1622 क्रिस्ताब्दे) शुभमुहूर्ते श्रीवेङ्कटनाथाचार्याय परमहंसाश्रममनुजग्राह।[2] ततः श्रीमत्पूर्णप्रमतिविद्यासाम्राज्यसिंहासने तं नूतनयतिशेखरमलंकृत्य स्वस्वप्नसूचितेन "श्रीराघवेन्द्रतीर्थश्रीपादा" भिधानेन-

---

1 इत्युक्त्वा सा मन्त्रमस्योपदिश्य स्वीय देवी पश्यतोऽन्तर्दधेऽद्धा ॥

—श्री. रा. वि ६–६५

2 रुद्रे स्म्रयुगे निलिम्पगुरुणा दृष्टे विमृष्टे द्विवे
रैन संमदभागधीहि भगवो ब्रह्मेत्युदीर्य स्थितम् ।
आत्मेत्यथोपदिदेश देशिकवरस्तस्मै ... [illegible]
स्याग्रेऽस्त्रमद्रुपपत्नैभवनिधिर्लब्धा [illegible]

सह[1] स्वामृतहस्तेन साम्राज्यपट्टाभिषेकं निर्वर्त्य वरकुमारकं द्वैतसाम्राज्यचक्रवर्तिनं विधाय[2]श्वेतच्छत्रादिराजचिह्नप्रदानेन सामोदमन्वगृह्णात् ॥[3]

नूतनजगद्गुरुः श्रीराघवेन्द्रतीर्थयतिसार्वभौमः बहुकालं गुरुचरणशुश्रूषाचरणपरायणः निजदेशिकाननुसृत्य सञ्चारमाकलयन् 'नववृन्दावनक्षेत्र'[4] मयासीत्। तत्रैव श्रीसुधीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणाः स्वान्तेवासिप्रियवरकुमाराय निखिलमहासंस्थानाधिपत्यं वितीर्य श्रीशके १५४६ तमे रुधिरोद्गारिसंवत्सरे फाल्गुणासितद्वितीयायां (1624—क्रिस्ताब्दे) नारायणध्यानपुरस्सरं वृन्दावनं प्राविशन्। श्रीराघवेन्द्रगुरुराजः निजगुरुवृन्दावनप्रतिष्ठापनपुरस्सरं महासमाराधनं न्यवर्तयत् ॥

---

1. तस्य नाम स ददे सदाशिवो राजराज इव राजितः श्रिया ।
रामभद्र इव भद्रभाजनं तत्क्रमेण जगतां हिते रतः ॥
श्रीसुरेन्द्रपदयं तपस्यया श्रीजयीन्द्र इव कीर्तिसम्पदा ।
विश्रुतोऽहमिव वादसङ्गरे राघवेन्द्रयतिराट् समेधताम् ॥
—श्री. रा. वि. ६–७१–७२

2. मन्त्रपूतै वारिजाद्यैः प्रसूनैः मुक्तासुवर्णे रत्नजालैरुपेतैः ।
वार्भिः शङ्खापूरितैः सोऽभिषिच्य प्राज्ञं विद्याराज्यपदं वितेने ॥
—श्री. रा. वि. ६–७३

3. श्रीरामार्चाः व्यासदेवोपलब्धौ द्वौ शास्त्रीयानां पुस्तकं चामरे च ।
श्वेतच्छत्रं स्वर्णयानं सनादं प्रादादस्मै राजचिह्नं स सर्वम् ॥
—श्री. रा. विजयः ६–७४

4. क्षेत्रमेतत् विजयनगरे (हम्पि) तुङ्गभद्रापरिसृत श्रीमध्वाचार्यमुख्यशिष्य श्रीपद्मनाभतीर्थ–कवीन्द्र–वागीश–व्यासराज–गोविन्दवोडेयर–रघुवर्य–सुधीन्द्र–श्रीनिवास – रामतीर्थ – यतिवरवृन्दावनविलसित माध्वानां यात्रास्थानीभूतं विराजते ।

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमः महासंस्थानाधिपत्यप्राप्तेरनुपदमेव समग्रभारते सञ्चारमाकलयन् तीर्थ-क्षेत्रयात्रादर्शन-परवादिदिग्विजय-सिद्धान्तस्थापन- पाठप्रवचन - धर्मप्रसार - ग्रन्थरचन - महिमाप्रदर्शन-शिष्य-भक्तजनोद्धारादिलोककल्याणकार्यासक्तः महायशाः राजमहाराजै-रनितरसाधारणगौरवसम्मानपरम्परां सम्प्राप्य निखिललोकमान्यश्च व्यलसत् ॥ अत्र तद्विषयककतिपयमहिमादिकं निरूप्यते ॥

वादिदिग्विजयः

(क) निखिलविद्याकेन्द्रस्थाने मधुरानगरे श्रीतिरुमलनायकराजस्थाने श्रीगुरुसार्वभौमः महामन्त्रि श्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रभृतिभिरन्यैश्च विद्वद्वरैर्मीमांसाशास्त्रे वाक्यार्थविचारमाकलय्य विजयमलभत ।[1] विद्यापक्षपातिनः श्रीनीलकण्ठदीक्षितमहोदयाः श्रीगुरुसार्वभौमप्रणीतं मीमांसान्यायमुक्तासमलङ्कृतं "भाट्टसङ्ग्रह"रूपं ग्रन्थरत्नं स्वलङ्कृत-राजगजराजमारोप्य सवाद्यगौरवं चतुरष्वु वीथीषु महोत्सवं निर्वर्त्य-सबहुमानं यतिवरं सममानयत् ।[2]

(ख) कर्णाटकराजधानीभूते वेलूरनगरे वेङ्कटपतिचक्रेश्वरस्य महास्थानलाङ्कृते वीरभद्र-भैरवभट्टनामानौ शैवविद्वांसौ प्रवर्तितवाद-प्रसङ्गे श्रीराघवेन्द्रमुनिवरः अजीजयत् । तेन प्रमुदितमनाः वेङ्कटपति-

---

1. मन्त्रिश्रीनीलकण्ठाभिधमखिमणिना भट्टतन्त्रानुबन्धे
   ग्रन्थे तावत्त्वदीये करिणि गुणविदारोपितेऽभ्यर्हणाय ।
   कीर्तिस्ते राघवेन्द्रव्रतिविबुधमणे नूनमन्यनवेगा
   दिङ्नागानारुरुक्षुः स्वयमपि सहसा धावदष्टौ दिगन्तान् ॥
   —श्रीगुरुगुणस्तवनम् ।

2. अधिताम्रपर्णि स निमज्ज तत्तटे स्थिताः प्रणम्य नवदेवताः पराः ।
   कृतमालिकातटविलङ्कृतामगान्मधुराभिधां मधुरवाङ्महापुरीम् ।
   तदधीशसंसदि विजित्य पण्डितान् बहुमानितो यतिवरो महीभृता ॥
   —श्री. रा. वि. ७-४६-४७

सार्वभौमः श्रीचरणवादप्रतिभापाण्डित्यकौशलमुग्धः अमुष्मै गुरुभरवे ग्राममेकं वितीर्य मानयाञ्चकार।[1]

(ग) श्रीविठ्ठलक्षेत्रे पण्ढरपुरे शेषनाम्ना प्रख्यातेन पण्डितेन सार्कं बहुकालं वाक्यार्थचर्चां विधाय निजपरमगुरुभिर्विजयीन्द्रतीर्थपादैः विरचितं "वाग्वैखरी" नामविलसितं ग्रन्थरत्नमवलम्ब्य तदुक्तसद्युक्तिजालैः वावदूकं विजित्य श्रीविष्णुसर्वोत्तमत्वं संस्थाप्यानितरसाधारणीं समज्ञामवाप।[2]

एवमेव सर्वत्र परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतस्थापनमातन्वानोऽयं श्रीगुरुवरः द्वैतविजयपताकामुदडाययत् ॥

राजसम्मानम्

१. तञ्जापुराधीशः विजयराघवनायकः ग्रामभूमिरत्नहारादीन् समर्प्य अमुं यतिप्रवर्हं असेवत।

२. मधुरापुरवराधीशः तिरुमलनायकः श्रीराघवेन्द्रमुनिं ग्रामभूमिप्रदानेन अपूजयत्।

३. कर्णाटकधरणीधवः वेङ्कटपतिरायः भद्रासने श्रीगुरुवरमलङ्कृत्य कनकाभिषेकं विधाय ग्रामदानपुरस्सरं गौरवमार्पयत्।

४. महीशूरपुरवराधीशः दोड्डदेवरायः श्रीरङ्गपत्तने श्रीरङ्गनाथसन्निधौ क्रिस्ताब्दीय 6-7-1663 तमे वत्सरे "देवराजपुर"मिधं ग्राममनर्घरत्नाभरणानि च समर्प्य कृतार्थो बभूव।*

---

1. शेष भट्टपुरभैरवभट्टो वीरभद्र इति विश्रुतविद्वान्।
   नर्मणैव परिभूय नरेन्द्राद्ग्रामरत्नमचिरात्समगृह्णात् ॥

—श्री. रा. वि. ८–४

2. "वाग्वैखरी निर्जितमन्यशेषः।"

—श्रीगुरुस्तोत्रम्

* Mysore Archaeological Report–1944

५. कोल्हापुरे बहुकालवास्तव्याय श्रीराघवेन्द्रगुरवे महाराष्ट्राधीशः शिवाजीमहाराजः श्रीचरणतपोमहिमादिभिः प्रभावितः तत्सन्निधिलब्धज्ञानोपदेशः धनकनकादिना गौरवं समर्प्य गुर्वनुगृहीतोऽभूत्।

६. विजयपुर (बिजापुर) यवनभूपः इम्मडि इब्राहिं आदिल् शाह नामकः गुरुवराय "जगद्गुरुः" इति प्रशस्तिं राजलक्षणीभूतं श्वेतच्छत्रं च सबहुमानं वितीर्य कृतकृत्य आसीत्।

७. यादवपुराधीशः (आदवानीपुरेशः) नवाब् सिद्दीमसूदखान इति विख्यातो म्लेच्छराजः श्रीगुरुवरमहिमानं परीक्ष्य स्वापराधपरिच्छेदाय मन्त्रालयग्रामं भक्तिपूर्वकं समर्प्य गुर्वनुग्रहपात्रीभूतोऽभूत्।

एवमेवहि सहस्राधिकाः नैके राजानः सचिवसामन्तदण्डनायकप्रभृतयः ग्रामभूमिधनकनकवस्तुवाहनादिकं सगौरवं प्रदाय गुरुकृपाभाजनीभूता बभूवुः॥

महिमाप्रदर्शनम्

(क) तञ्जापुरराज्ये द्वादशाब्दिकयामनावृष्ट्यापातितायां राज्ञः धान्यागारे शून्यागारे सञ्जाते परमकारुणिकोऽयं गुरुराजः तत्र बीजाक्षरविन्यासेन धान्यान्यक्षय्याणि विधाय निजतपःप्रभावेण वृष्टिपतनमारचय्य देशममुमरक्षत्।[1]

(ख) तञ्जापुराधीशेन विजयराघवनायकेन वितीर्णमनर्घं रत्नहारं प्रीतिहोमाय समर्प्य परेद्युः पुनरपि होमकुण्डात्समादाय पूर्वाधिकतेजोविराजितं रत्नहारं प्रदर्श्य सर्वान् राजनश्चाश्चर्यसागरनिमग्नानकलयत्।[2]

(ग) ताम्रपर्णीनदीतीरे समाजबहिष्कृतं शरणागतं भूसुरं शङ्खोदकप्रोक्षणेन पवित्रं विधाय शङ्खोदकमहिमानमदर्शयत्।

---

1. "ದ್ವಾದಶವರ್ಷಗಳ್ಬಂದಕ ಸಲಿಸಿದೆ । ಮೇದಿನಿಪತಿಗೆ ಮಹಾದಯವಂತ ॥"
—ಶ್ರೀ ಜಗನ್ನಾಥದಾಸವರ್ಯರು

2. "ಮತ್ತವದಗಜಾಸಿದ ರತುನಮಾಲೆಯ । ಕ್ಷಿತಿಪಗೆ ತಂದಿತ್ತುಕಲವಮುಣಿಸಿದನೆ ॥"
—Abid

(घ) चिन्तुर्गे सकलजनसमक्षं निजभक्तं वेङ्कण्णं पुष्पकविमान-मधिरूढं कृत्वा तस्मै मोक्षमनुजग्राह ।[1]

(च) किरीटगिरिग्रामे चूतफलरसभरितभाण्डपतितं वेङ्कप्प-देशायिनः मृतं पुत्रं मन्त्रोदकप्रोक्षणेन उदजीवयत् ।[2]

(छ) अन्यदा कारुण्यवारांनिधिः श्रीराघवेन्द्रमुनीन्द्रः निषेक-मुहूर्तदिने शय्यागारकवाटताडितशिरस्कं मृतं निजशिष्यं प्राणदान-पूर्वकमरक्षत् ।[3]

(ज) शिरसङ्गिदेशायिनः वेदाप्रामाण्यवादिनः स्पर्धालोः दुरा-शङ्कानिवारणार्थं वेदमन्त्रोच्चारणपूर्वकं मुसलं किसलयितं कृत्वा वेदमहिमानं प्रदर्श्य तेन सम्मानितः तस्मिन्ननुग्रहं चकार ।[4]

(झ) पण्ढरपुरदिग्विजयकाले प्रखरसूर्यातपतप्ते निर्जलनिर्जरा-रण्यप्रदेशे निजशिष्यभार्यायां प्रसूतायां भूमौ योगदण्डाघातेन निर्मलजलोत्सेचनं निर्माय, अम्बरे निजकरवस्त्रोत्क्षेपणेन शीतल छायां विधाय तां सद्योजातशिशुञ्चापालयत् ।[5]

(ट) विजयपुराद्धिक्कोडिग्रामगमनसमये मध्येमार्गं पिपासाकुलितं जलालाभेन मृतप्रायं भूसुरमेकं मन्त्रशक्त्या जलनिर्माणविधिना समजीवयत् ।[6]

---

1. "ಪ್ರಕಟಿಸಿ ತೋರಿದಿ ಮುಕುತಿಯ ಬೇಡಿದ । ಭಕುತನ ಯೋಗ್ಯತೆ ನಿಖಿಳ ಜನರಿಗೆ ॥"
—Abid

2. "ಚೂತರಸಫಲದಿ ಪೋತವಬುಳಗೆ । ಮೃತಿಭೀತಿಬಿಡಿಸಿದ ಅನಾಥರಕ್ಷಕ"
—Abid

3. "ಭೃತ್ಯಗೆ ಬಂದಪಮೃತ್ಯು ಕಳೆದು ಸುಖ । ವಿತ್ತು ಪೊರೆದ ಪುರುಷೋತ್ತಮದಾಸ ॥"
—Abid

4. "ಕ್ಷಿಪ್ರದಿ ತೋರಿದಿ ವಿಪ್ರರ ಮಹಿಮೆಯ । ಆ ಸ್ಪರ್ಧಿಗಳಿಗೆ ಅಪ್ರತಿ ಗುರುವೇ"
—ಶ್ರೀ ಜಗನ್ನಾಥದಾಸರು

5. "ಮಳಲ ಮಾರ್ಗದೊಳು ಲಲನೆ ಪ್ರಸೂತಿಸೆ । ವನನ ಕಮಂಡಲದೊಳು ಜಲತೋರ್ದೆ ॥
ಬಿಸಿಲಿಂದಳುವಾ ಚಿಣ್ಣಾ । ಗಸದಲಿ ನಿಲಿಸಿದ್ಯೋ ಅಸಮಮಹಿಮನೆ ॥"
—Abid

6. "ವಿಹಿನದಿ ಬಡಾತಪದಿ ಬೆಂದ; ಆ– । ಕೃಪಸುತನುಳುಹಿದ ಕೃಪಣಜನಾಪ್ತ ॥"
—Abid

(ठ) मानवीग्रामवर्तिनि श्रीप्राणदेवालये कनकदासवरः द्वितीय-जन्मनि चण्डालजनिर्भूत्वा श्रीगुरुवर्यदर्शनस्मारित पूर्वजन्मवृत्तान्तः श्रीराघवेन्द्रगुरुममुं श्रीव्यासराजगुरुं मत्वा अस्मै सर्षपान् समार्पयत्। गुरुवरश्च तान्स्वीकृत्य स्वमहिमानं प्रदर्श्य तमनुजग्राह।[1]

(ड) अस्मिन्नेव हि सन्दर्भे गुरुवरदर्शनार्थं समागतेभ्यः वेणु-ग्रामाभिजनेभ्यः (विद्रुहळ्ळि) श्रीनिवासाचार्येभ्यः स्वमहिमप्रदर्शन-पूर्वकं तान् सकरुणमन्वगृण्हात्।

(ढ) कन्दनावतीग्रामवासिनं कञ्चननिजशिष्यं वेङ्कण्णनामानम-प्रबुद्धं तत्कृतस्वनामसङ्कीर्तनमाहिम्ना दिवान् वेङ्कण्णपन्त इति बिरुद-भाजं आदवानीसचिवपदाधिरूढमतनोत्।

(त) कस्यचन म्लेच्छाधिपस्य नवावस्य तनये सर्पदष्टे मृते गरुडमन्त्रजपप्रभावेण तमुज्जीवयामास।[2]

(थ) कश्चनशिष्यः विवोढुकामः गुरुवरमृत्तिकाशौचसमये विवाह-सहायद्रव्यमयाचत स्मितवदनः गुरुवरः तस्मै अञ्जलिपरिमितां मृत्तिकां प्रदाय "गच्छ, तव विवाहो भविष्यती"ति तमादिशत्। सभक्ति-प्रकर्षं स्वीकृतमृत्तिकः सः कस्मिंश्चिद्ग्रामे ब्रह्मराक्षसपीडितगृहे गृह-द्वारे सुप्तः निशीथे प्रबुद्धः गुरुमृत्तिकाप्रयोगप्रभावेण ब्रह्मराक्षसं दग्धंविधाय तद्गृहस्वामिना सम्मानितः तज्ज्येष्ठपुत्रीमुदवहत्।

---

1. "ಪತಿತನ ನಿಜಯೋಗ್ಯತೆಯನ್ನರಿತು ನೀ । ದ್ವಿತಿಯ ಜಾತಿಗಿದೆ ಯತಿಕುಲವರ್ಯ ॥"

—Abid

2. "ಕರೆದ ಜನಪನ ಅನುಜನುಜನಿ ತಿ । ನೃಪನಿಗೆ ಮೂವಿದಿ ಫಲವದೆಂತ ॥

—ಶ್ರೀ ಜಗನ್ನಾಥದಾಸರು

(द) आद्वानीपुरेशः सिद्दीमसूदखाननामा भूपः गुरुवरपरीक्षणार्थं मांसादिकं समर्पितवान्। श्रीगुरुपुङ्गवः मन्त्रितजलोक्षणेन तत् फल-पुष्परूपं विधाय स्वमहिमानमदर्शयत्।[1]

एवं विविधं शताधिकं महिमानं प्रदर्श्य श्रीराघवेन्द्रयतिपुङ्गवः जगदपालयत्॥

अयञ्च योगिनायकः वृन्दावनप्रवेशानन्तरं शताधिकेषु वर्षेषु व्यतीतेष्वपि सर् थामस् मन्रोमहोदयाय प्रत्यक्षं स्वदर्शनमनुगृह्य,* किंबहुना? अद्यापि च प्रत्यहमगण्यमहिमादिकं प्रकटीकुर्वन् लोक-कल्याणकार्यासक्तः अस्ति विराजमानः॥

ग्रन्थरचना

श्रीराघवेन्द्रयतिसार्वभौमः हृद्यत्र्यन्तविद्या, प्रस्थानत्रय-भाष्य-टीकादीन् सम्यग्व्याख्याय विद्वज्जनेषु महोपकारमातन्वानः दिगन्त-विश्रान्तधवलकीर्तिमापेदे॥

गुरुवरप्रणीतानीमानिग्रन्थरत्नानि।

१-३. वेदत्रयविवृतिः
४. मन्त्रार्थमञ्जरी
५-९. पुरुषसूक्तादिपञ्चसूक्तव्याख्याः
१०-१९. दशोपनिषदां खण्डार्थाः
२०. गीतार्थसङ्ग्रहः (गीताविवृतिः)
२१. गीताभाष्यप्रमेयदीपिकाव्याख्या
२२. गीतातात्पर्यटीकाविवरणम्
२३. तन्त्रदीपिका

---

1. "ರಾಘವೇಂದ್ರ । ರಾಜಿತ ಗುಣಸಾಂದ್ರ ॥ ಪ ॥
ಅನಿವೇದಿತಭೋಜನವಸ್ತುಗಳಂ । ಫಲವ ಮಾಡಿಸಿದನುಪಮಚರಿತ ॥
ದಾಶಗುರುಜಗನ್ನಾಥ ವಿಠಲನ । ದೂತನೆ ಮಂತ್ರನಿಕೇತನ ನಿಲಯ ॥
—ಶ್ರೀ ಜಗನ್ನಾಥದಾಸರು

* "Madras District Gazetteers" Vol. No. 1 BELLARY Chapter XV. Adoni Tq Page No. 213.
by W. Francis, Esq. I.C.S.

२४. न्यायमुक्तावलिः
२५. अणुभाष्यटीका तत्त्वमञ्जरी
२६. सूत्रभाष्यतत्वप्रकाशिकाभावदीपः
२७. श्रीमदनुव्याख्यानन्यायसुधापरिमलः
२८-३७. दशप्रकरणटीकाव्याख्याः
३८. श्रीरामचारित्र्यमञ्जरी
३९. श्रीकृष्णचारित्र्यमञ्जरी
४०. श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयभावसङ्ग्रहः
४१. वादावलीव्याख्या
४२. तत्त्वप्रकाशिकातात्पर्यचन्द्रिकाप्रकाशः
४३. तर्कताण्डवव्याख्या
४४. प्रमाणपद्धतिव्याख्या
४५. अणुमध्वविजयव्याख्या
४६. भाट्टसङ्ग्रहः
४७. प्रातःसङ्कल्पगद्यम्
४८. प्रमेयसङ्ग्रहः

वृन्दावप्रवेशः

स्वावतारपरिसमाप्तिदत्तचित्तः श्रीराघवेन्द्रगुरुसार्वभौमोऽसौ पूर्वं श्रीमत्प्रह्लादावतारसमये स्वानुष्ठितयज्ञवेदिकासमलङ्कृते[1] कृष्णदेवदिव्य-रदनसम्भूततुङ्गभद्रातरङ्गिणीमङ्गलतरङ्गसम्पाविते श्रीमन्मन्त्रालक्षेत्रे सप्तशतवर्षपर्यन्तं सुन्दरवृन्दावनान्तर्गतस्सन् शरणगतभक्तजन वृन्दावनाय भक्तजनयथायोग्यंदयादृष्टिरूपतया विराजितः लोककल्याणं चिकीर्षुः तदर्थं स्वमहिम्ना स्वावसीमन्त्रालयग्रामः प्रह्लादावतारकालीनस्वकुलदेवतां साक्षाद्दुर्गारूपां श्रीमन्चाल्याम्बिकां प्रार्थनया साक्षात्कृत्य. प्रसन्नया तया स्वनि[illegible] तपश्च[illegible] लब्ध्या, पितृ-

वाक्यपरिपालनरतस्य दण्डकारण्ये सञ्चरमाणस्य देवदेवस्य श्रीरामचन्द्रप्रभोः पादपद्मसंस्पर्शपवित्रीकृतेन, मच्येन्द्रोपलेन निर्मापितस्वीयवृन्दावनः, मङ्गलमुहूर्ते निजपूर्वाश्रमीयज्येष्ठभ्रातुः श्रीगुरुराजाचार्यस्य पौत्राय, नैजसन्निधौ समधिगतसमस्तशास्त्राय, अत एव प्रकाण्डपण्डिताय श्रीवेङ्कण्णाचार्यशर्मणे सानन्दवितीर्णपरमहंसाश्रमः, निर्वर्तितमन्त्रमुद्राधारणगुरूपदेशः, संवर्तितश्रीसर्वज्ञविद्यासाम्राज्यपट्टाभिषेकः. अनुगृहीत "श्रीमद्योगीन्द्रतीर्था"भिधानः, अमन्दानन्दमविन्दत॥

तदनु श्रीशके १५९३ तमे विरोधिकृत्संवत्सरे* श्रावणकृष्णद्वितीयायां कवेर्वासरे सङ्कल्पितस्वीयवृन्दावनप्रवेशः प्रियवरकुमाराय श्रीयोगीन्द्रतीर्थगुरुवे समर्पितमहासंस्थानाधिपत्यः, निर्वर्तितजपतपाद्यनुष्ठानः निजपूर्वाश्रमीयबन्धुषु पुत्रपौत्रप्रपौत्रेषु-श्रीलक्ष्मीनारायणाचार्य-पुरुषोत्तमाचार्य-बालकश्रीनिवासाचार्य* प्रभृतिषु निजगुरुविरहासहमानसेषु, परिखिद्यमानेषु; तदर्थसम्मिलतपौरजनपदेषु; अथ सकलाशामुखमुखरितेषु मङ्गलवाद्येषु, सन्ततसंस्तूयमानस्वस्त्ययन-विविधविजयविरुदावलीसमेधितसरसकवितानिचयेषु विबुधवरेषु, गुरुस्तवनभजन-नर्तनपरेषु भागवतेषु, तद्दर्शनजनितपुलकोद्गमेषु सर्वजनेषु सभक्त्यावेगं प्रदीयमानहस्तलाघवेषु श्रीयोगीन्द्रतीर्थेषु, भक्त्यतिशयप्रणम्यमानशिरस्सु वेङ्कण्णपन्तप्रमुखसचिवसामन्त-सन्ततिषु करकमलद्वंद्वविलसितदण्डकमण्डलुः स किल गुरुपुङ्गवः, सकरुणमन्दहासविलसितमुखारविन्दसन्दृष्टवन्दारुजनसन्दोहः, निजौदार्यलिपीकृतनाकिनायकचिन्तामणिः, शरणजनमन्दारः अलङ्कृताभय-वरदमुद्रः, प्रतिपदमुपदिश्यमानरमारमणसर्वोत्तमतत्त्वः, सर्वजनेषु पश्यत्सु सत्सु सशरीरं वृन्दावनान्तर्गतः योगासने सन्निषण्णः, निजहृदयपुण्डरीकसंस्थापितपुण्डरीकाक्षः धृतारुणवसनः करधृतजपमालः, द्वादशादित्यसदृशसंशोभितद्वादशोर्ध्वपुण्ड्रचारुविग्रहः, नारायणमन्त्रपरायणः, निमीलितार्धनयनः, प्रणवोच्चारणपूर्वकं स्वशिरसि स्वाज्ञाविन्यासिता-

* 1671 A. D.

* भावि श्रीवादीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणः ।

नेकशालग्रामः, परममङ्गलमूर्तिः श्रीमद्राजाधिराजराघवेन्द्रगुरुसार्वभौमः, जनदर्शनविदूरोऽपि निजभक्तदर्शनादूरः सुन्दरवृन्दावनमधिष्ठाया-प्यात्मब्रह्ममन्दिरे विलसन्नद्यापि विद्योतते ॥

श्रीमद्योगीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणः श्रीराघवेन्द्रगुरुसशरीरवृन्दावन-प्रवेशानन्तरं शिरसाधृतनिजदेशिकादेशः, ससम्भ्रमसमनुष्ठितस्वगुरु-वृन्दावनप्रतिष्ठः, तस्मिन्नेव हि मङ्गलदिने समाचरितस्वगुरुमहासमा-राधनः, व्यवस्थापितनिजगुरुवृन्दावनसन्निधिपूजाविशेषः, जगत्कल्याण-चिकीर्षुः श्रीमन्मध्वाचार्यवेदान्तविद्यासिंहासनाधिरूढः चिरमवर्धत ॥

पुण्यपीयूषपूर्णश्रीगुरुराघवेन्द्रसशरीरवृन्दावनप्रवेशवर्षमारभ्य पेयमः पर्यन्तं त्रिशतं समाः व्यतीयुः। महामहिम्नः यतिवरस्य त्रिशताब्दीय-पुण्दिनेऽस्मिन् श्रीगुरुचरणानां त्रिशतमानमहोत्सवः निखिलभारते सभक्तिश्रद्धं सर्वैरेवं समनुष्ठीयमानो राजते ॥

विदितपूर्वमिदं सर्वेषां सुजनानां यच्छ्रीमद्राघवेन्द्रगुरुवरमठाधी-श्वराणां ज्ञानभक्तिवैराग्यतपोनुष्ठानप्रथितयशसां श्रीमन्त्रालयविलसित-सुन्दरवृन्दावनमन्दिराणां स्वभक्तवृन्दावनासक्तानां प्रातःस्मरणीयानां परमपूज्यश्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणानामाज्ञानुसारेण १९४५ तमे क्रिस्ताब्दे गरलनगरे (नञ्जनगूडु) श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिर-मस्थापीति ॥

श्रीमदाचार्यपरम्परागतानां प्राचीनाचार्याणां वेद-वेदान्त-न्याय-मीमांसा-व्याकरण-काव्य-नाटकालङ्कारादि प्रबन्धप्रवराणां सद्ग्रन्थ-संशोधन-सम्पादन-प्रकाशनादिकार्यं यथास्थिततया निर्वहतोऽस्य प्रका-शनमन्दिरस्य रजतोत्सवं श्रीगुरुसार्वभौमत्रिशतमानोत्सवेन सममिदा-नीमस्माभिस्ससम्भ्रमं समनुष्ठातुं मोमुदीत्यस्माकं चेतः।

महदिदं प्रमोदस्थानं नः यच्छ्रीमत्परमहंसेत्याद्यमन्दविरुदवृन्दभूषि-तानां श्रीमन्न्यासराजगुरुसार्वभौमानां कर्णाटकविद्यासिंहासनाधीश्वराणां श्रीमद्विद्यापयोनिधितीर्थश्रीपादानामाध्यक्ष्येऽस्मिन्नेव हि त्रिशतमान-महोत्सव-रजतोत्सवमङ्गलप्रसङ्गे कतिपयकाव्यशास्त्रादिग्रन्थानां तथा 'परिमल' सांस्कृतिक-धार्मिक-मासपत्रिकाविशेषसञ्चिकायाश्च प्रकाशन-मद्य श्रीमच्चरणानाममृतहस्तेन निर्वर्त्यत इति।

॥

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थविरचिता

परतत्वप्रकाशिका

ये नित्यं पद्वावयमानसरणीसंशीलनालङ्कृता
स्तेषामेव करोति या प्रतिपदं सन्तोषमाकर्णनात् ।
या चानेकविनेयपट्पदततेः संफुल्लमल्लीसमा
सैषा वाग्विजयीन्द्रसंयमिमणेः ज्ञानार्थिभिस्सेव्यताम् ॥

विदितचरमेवेदं समेषां विदुषां यदस्मत्परिमलसंशोधन-प्रकाशन-मन्दिरतः इतः पूर्वं श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमानां परमगुरुभिः श्रीमद्विजयीन्द्र-तीर्थपूज्यचरणैः विरचिते 'अणुसूत्रन्यायसंग्रह–शैवसर्वस्वखण्डना'भिधं ग्रन्थ-द्वयं, तदनु श्रीनृसिंहाश्रममुनि–श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचितयोः 'भेदधिक्का-रोपक्रमपराक्रमा'भिधयोः खण्डनपरं 'भेदविद्याविलासोपसंहारविजया'भिधं प्रबन्धरत्नद्वयं च विद्वज्जनमोदाय प्रकटीकृतमिति ।

इदानीं श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुपादविरचितं श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचितयोः "शिवकर्णामृत–शिवतत्वविवेक"योः खण्डनपरं "परतत्वप्रकाशिका"ख्यं प्रबन्धप्रवरं भारतसर्वकारधनसाहाय्येन मुद्राप्य विबुधसन्निधौ समर्पयितुं मोमुदीत्यस्माकं चेतः ।

वयमिदानीं श्रीमद्विजयीन्द्रगुरुपादसमलंकृतपीठपरम्परा, ग्रन्थकर्तुः अमरचरितं, कालदेशादिविचारः, वादिदिग्विजयः, ग्रन्थरचना, राजसम्मानं, प्रकृतग्रन्थपरिचयः, इत्यादिविषयजातं ससम्प्रदायं किञ्चिन्निवेदयितुमभिलषाम ॥

नेकशालग्रामः, परममङ्गलमूर्तिः श्रीमद्राजाधिराजराघवेन्द्रगुरुसार्वभौमः जनदर्शनविदूरोऽपि निजभक्तदर्शनादूरः सुन्दरवृन्दावनमधिष्ठाया-प्यात्मशङ्ख्मन्दिरे विलसन्नद्यापि विद्योतते ॥

श्रीमद्योगीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणः श्रीराघवेन्द्रगुरुसशरीरवृन्दावन-प्रवेशानन्तरं शिरसाधृतनिजदेशिकादेशः, ससम्भ्रमसमनुष्ठितस्वगुरु-वृन्दावनप्रतिष्ठः, तस्मिन्नेव हि मङ्गलदिने समाचरितस्वगुरुमहासमा-राधनः, व्यवस्थापितनिजगुरुवृन्दावनसन्निधिपूजाविशेषः, जगत्कल्याण-चिकीर्षुः श्रीमन्मध्वाचार्यवेदान्तविद्यासिंहासनाधिरूढः चिरमवर्धत ॥

पुण्यपीयूषपूर्णश्रीगुरुराघवेन्द्रसशरीरवृन्दावनप्रवेशवर्षमारभ्य पेषमः पर्यन्तं त्रिशतं समाः व्यतीयुः । महामहिम्नः यतिवरस्य त्रिशताब्दीय-पुण्दिनेऽस्मिन् श्रीगुरुवराणां त्रिशतमानमहोत्सवः निखिलभारते सभक्तिश्रद्धं सवैभवं समनुष्ठीयमानो राजते ॥

विदितपूर्वमिदं समेषां सुजनानां यच्छ्रीमद्राघवेन्द्रगुरुवरमठाधी-श्वराणां ज्ञानभक्तिवैराग्यतपोनुष्ठानप्रथितयशसां श्रीमन्त्रालयविलसित-सुन्दरवृन्दावनमन्दिराणां स्वभक्तवृन्दावनासक्तानां प्रातःस्मरणीयानां परमपूज्यश्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणानामाज्ञानुसारेण १९४५ तमे क्रिस्ताब्दे गरळनगरे (नञ्जनगूडु) श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिर-मस्थापीति ॥

श्रीमदाचार्यपरम्परागतानां प्राचीनाचार्याणां वेद-वेदान्त-न्याय-मीमांसा-व्याकरण-काव्य-नाटकालङ्कारादि प्रबन्धप्रवराणां सङ्ग्रह-संशोधन-सम्पादन-प्रकाशनादिकार्यं यशस्वितया निर्वहतोऽस्य प्रका-शनमन्दिरस्य रजतोत्सवं श्रीगुरुसार्वभौमत्रिशतमानोत्सवेन सममिदा-नीमस्माभिस्ससम्भ्रमं समनुष्ठातुं मोमुदीत्यस्माकं चेतः ।

महदिदं प्रमोदस्थानं नः यच्छ्रीमत्परमहंसेत्याद्यमन्दविरुदवृन्दभूषि-तानां श्रीमन्व्यासराजगुरुसार्वभौमानां [illegible]

[illegible]

महोत्सव-रजतोत्सवमङ्गलप्रसङ्गे कतिपयकाव्य [illegible]

'परिमल' सांस्कृतिक-धार्मिक-[illegible]

मद्य श्रीमच्चरणानाममृतहस्तेन निर्वर्त्येत इति ।

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थविरचिता

परतत्त्वप्रकाशिका

ये नित्यं पदवाक्यमानसरणीसंशीलनालङ्कृता
स्तेषामेव करोति या प्रतिपदं सन्तोषमाकर्णनात् ।
याचानेकविनेयषट्पदततेः संफुल्लमल्लीसमा
सैषा वाग्विजयीन्द्रसंयमिमणेः ज्ञानार्थिभिस्सेव्यताम् ॥

विदितचरमेवेदं समेषां विदुषां यदस्मत्परिमलसंशोधन-प्रकाशन-मन्दिरतः इतः पूर्वं श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमानां परमगुरुभिः श्रीमद्विजयीन्द्र-तीर्थपूज्यचरणैः विरचितं 'ब्रह्मसूत्रन्यायसंग्रह–शैवसर्वस्वखण्डना'भिधं ग्रन्थ-द्वयं, तदनु श्रीनृसिंहाश्रममुनि–श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचितयोः 'भेदधिक्का-रोपक्रमपराक्रमा'भिधयोः खण्डनपरं 'भेदविद्याविलासोपसंहारविजया'भिधं प्रबन्धरत्नद्वयं च विद्वज्जनमोदाय प्रकटीकृतमिति ।

इदानीं श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुपादविरचितं श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचितयोः "शिवकर्णामृत–शिवतत्वविवेक"योः खण्डनपरं "परतत्वप्रकाशिका"ख्यं प्रबन्धप्रवरं भारतसर्वकारधनसाहाय्येन मुद्राप्य विबुधसन्निधौ समर्पयितुं मोमुदीत्यस्माकं चेतः ।

वयमिदानीं श्रीमद्विजयीन्द्रगुरुपादसमलंकृतपीठपरम्परा, ग्रन्थकर्तुः अमरचरितं, कालदेशादिविचारः, वादिदिग्विजयः, ग्रन्थरचना, राजसम्मानं, प्रकृतग्रन्थपरिचयः, इत्यादिविषयजातं ससम्प्रदायं किञ्चिन्निवेदयितुमभिलषाम ॥

द्वैतसिद्धान्तः–तत्प्रतिष्ठापनाचार्याः

अयि, महीमण्डलमण्डनायमानपण्डितप्रकाण्डाः, भगवद्भक्तिमञ्जरीपिञ्जरितहृत्कुञ्जरञ्जितप्रभञ्जना निरञ्जनाः नाऽज्ञातमावेदनीयं यत्सर्वे जना आविपालगोपालकं सुखमेवापेक्षन्ते न मनागपि दुःखसंस्पर्शम् । जननमरणयातायातजन्यदुःखपरम्परापारावारनिपतिता बम्भ्रम्यमाणचित्ताः विषमविषयानले दन्दह्यमानकायाः इतस्ततस्सञ्चलन्तोऽपि अलंबुद्धिमनासाद्य विक्षुब्धमानसाः अलब्धशरणाः कान्दिशीकास्सुरनरतिर्यगादियोनिषु संसरन्ति । तानुद्दिधीर्षुर्भगवान्नारायणोऽरविदूरः परमकारुणिकः ब्रह्मादिनिलिम्पगणैरभ्यर्थितः श्रीवेदव्यासरूपेणावतीर्य ज्ञानमुपदिदेशाधिकारिभ्यः निराकृतमनोविकारेभ्यः विस्मारितकामेभ्यः । तदाज्ञया परममङ्गला श्रुतिदेवी मातृवदव्याजप्रेम्णा दुःखनिवृत्त्यै परमसुखावाप्त्यै च उपायमायोजयामास । गौतममुनेश्शापात्कालवैकल्याच्च नष्टधर्मज्ञानान्साधूननुजिघृक्षुः व्यासमुनिः श्रुत्यर्थनिर्णयाय ब्रह्मसूत्राणि चकार । तदुपबृंहणाय भागवत-भारतादिपुराणजातं विरचय्य विज्ञानमणिमुद्द्योतयांबभूव अज्ञानतिमिरतिरोहितं जगत्पतिं हृत्कुहरनिवासिनं रमारमणं चापरोक्षगोचरतामानिनाय । 'अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वं', 'अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गं' इत्युक्तदिशा निर्व्याजस्नेहार्द्रहृदयेन अणोरणीयसः महतो-महीयसः अचिन्त्यमहिम्नः नारायणस्य साक्षात्कारमन्तरा अज्ञाननिवृत्तिरिष्टावाप्तिश्च न सिध्यतः । तदज्ञाननिबन्धना दुःखपरम्पराऽपि न लीयते । 'पुंस्त्वादिवत्त्वस्यसतः', 'तद्गुणसारत्वात्तु' इत्युक्तप्रकारेण स्वरूपतः ज्ञानानन्दात्मकोऽपि जीवः अनादिकामकर्मपाशप्रतिबद्धगतिः दुःखसंस्पर्शमनुभवति । कथं नु खलु अनाद्यज्ञाननिगडनिकर्तनेनाऽऽत्मानं मोचयितुं पारयेत् विलुप्तचेष्टः प्राकृतोऽयं वराको जनः ! । राजदर्शनाद्बन्धनिवृत्तिमिव जगत्पतिं श्रीहरिमवलोक्यैव निगडविमोचनमुपकल्पयितुं प्रभवति जीवः महात्मनामुपदेशप्रकारदर्शितपथः ।

बहवो वादिनः बहोः कालात् नास्तिकदर्शनान्युद्भाव्य श्रीव्यासदेशिकोपदेशमावृत्य संशयाज्ञानविपरीतज्ञानानि प्रसारयामासुः । तदर्थमनुक्रोशयुक्तः भगवान्नारायणः दुर्ज्ञानमपसार्य सच्छास्त्रनिर्माणेन साधुजनानुद्धर्तुं, अपगतदोषसंस्पर्शमसंशयं संशयच्छिदं भुवनजीवनं मुख्यप्राणमादिदेश । अज्ञानार्थिज्ञानयोग्र-भगवत्कृपापात्रभूतसल्लोककृपालुत्र्यक्षरुद्रार्थितभगवदाज्ञां शिरसि परमादरेणानर्घ्यशिरोरत्नविधाय, तथाशेषदेवताप्रार्थनां हारवद्हृदिनिधाय सर्वस्वकीयसज्जनानुग्रहेच्छया श्रीवायुदेवः भारतभुवि श्रीमध्वरूपेणावतीर्य श्रुति-स्मृति-पुराणेतिहासाद्यनन्तविद्याविवेचनेन प्रतिभातपरावरः मेघच्छन्नं रविमिव वायुः, दुश्शास्त्रतिरोहितप्रभावं नारायणं प्रदर्शयांबभूव साधुजन निकायाय । विज्ञान-शून्य-ब्रह्मैक्यवादाः शिवाद्यन्यदेवताप्रवादाः पाशुपताद्यागमाः समुत्पद्य अनौपधं क्षराक्षरोत्तमत्वं नारायणस्याविदितमकुर्वन् । तान् सर्वानन्यथाकृत्वा अवितथमतं सत्सिद्धान्तमुद्घोषयामास वायुदेवः ।

श्रीहरिः सर्वोत्तमः सर्वगुणपरिपूर्णः । ब्रह्मादिदेवताः तारतम्येन व्यवस्थिताः तदाज्ञापरिपालने गृहीतावताराः धर्ममार्गमुपदिश्य साधुजनानुद्धरन्ति । सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन श्रीहर्याराधनं अंगाश्रितसर्वदेवतोपासनं च यथायथं भक्त्याऽनुष्ठेयम् । अनासक्तियोगेन फलाभिसन्धिं विना "अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव" इत्युक्तदिशा विहितकर्माण्यनुष्ठायापगतमलो ज्ञानचक्षुषा 'पितरं पतिं गुरुतमं रमावल्लभं' हृदि साक्षात्कृत्य 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्तेचास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इत्यादि श्रुत्युक्तरीत्या अनिष्टमपहाय स्वरूपानन्दसन्दोहमनुभवति । अयमेव परमसिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः श्रीव्यासानुमत्या वाय्ववतारभूतेन श्रीमन्मध्वाचार्येण । इममेव सिद्धान्तं श्रीमध्वशिष्यप्रशिष्याः जगति प्रचाययामासुरसकृदुपदेशेन ग्रन्थनिर्माणेन सत्पथप्रवर्तितमार्गेण । तेषु श्रीपद्मनाभतीर्थाः, श्रीटीकाचार्येत्युपपदप्रथाप्रथिताः श्रीमज्जयतीर्थाः, श्रीकवीन्द्र-राजेन्द्र-विबुधेन्द्र-लक्ष्मीनारायणतीर्थाः (श्रीपादराजयोगिनः), श्रीमच्चन्द्रिकादिप्रबन्धप्रणेतारः श्रीव्यासयोगिनः,

तदनु तत्प्रीतिभाजनभूताः प्रधानशिष्याः चतुरधिकशतग्रन्थरत्नरचयितारः शैवाद्वैतखण्डनपटुतरमनीषाः श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थकरसरसीरुहसमुद्भवाः श्रीविजयीन्द्रतीर्थगुरुचरणाः, ततश्च तदन्तेवासिनः श्रीसुधीन्द्रतीर्थाः, गुरुसार्वभौमाः श्रीराघवेन्द्रतीर्थश्रीपादाः अंगुलीनिर्देशनेन गणनामर्हन्ति ।

द्वैतपीठपरम्परा

श्रीमन्मध्वाचार्यप्रवर्तितद्वैतसाम्राज्यसिंहासने श्रीमदाचार्यप्रधानशिष्याः श्रीपद्मनाभतीर्थ-श्रीनरहरितीर्थ श्रीमाधवतीर्थ श्रीमदक्षोभ्यतीर्थमुनिवराः क्रमशः व्यराजन्त । तदनु श्रीमदक्षोभ्यतीर्थ प्रियशिष्याः द्वैतभाष्यटीकाकाराः श्रीमज्जयतीर्थयतीन्द्राः सर्वज्ञसिंहासनमलंचक्रुः । ततश्च तदन्तेवासिनः श्रीविद्याधिराजव्रतिवराः द्वैतविद्यासाम्राज्यं परिपालयामासुः । श्रीविद्याधिराजयतिवरेण्याः स्वनिर्याणकाले परमहंसाश्रमप्रदानपूर्वकं स्वशिष्यान् श्रीमत्कवीन्द्र-राजेन्द्रतीर्थान् श्रीमदाचार्यवेदान्तविद्यासाम्राज्यपरिपालने नियोजयामासुः । क्रिस्ताब्दीयषोडशतमे शतके श्रीकवीन्द्रतीर्थपरंपरायां श्रीसुरेन्द्रतीर्थाः, श्रीराजेन्द्रतीर्थपरंपरायां श्रीव्यासराजतीर्थाश्च श्रीमद्वैदिकसद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनमनवरतमाचरन्तः श्रीमन्मध्वविद्यासाम्राज्यसिंहासने विलेसुः ।

ग्रन्थकर्तृपरिचयः

ततो गच्छति काले, सकलकलाभिज्ञाः श्रीव्यासराजगुरुसार्वभौमाः न केवलं वेदान्तसाम्राज्याधिपत्यम्, अपिच विजयनगरसंस्थानाधिपत्य, राजगुरुपदञ्च निर्वहन्तो व्यराजन्त* । कदाचिन्महामहिमशालिनः श्रीमन्मध्वाचार्याणां महासंस्थानाधिपतयः मानसपूजाधुरन्धराः श्रीमन्मूलरामार्चनोपार्जित विशिष्टवैभवाः श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थपूज्यचरणाः स्वपूर्वाश्रमबन्धून्-सुहृन्मणीनिमान्

* *See Introduction of* Mr B. Venkoba Rao, B A ,M.C.S , in the "Vyasa Yogi Charitham" written by Mahakavi Somanatha.

श्रीव्यासराजगुरुसार्वभौमान् दिदृक्षवः विजयनगरमीयुः । कर्णाटकसाम्राज्याधीश्वरः कृष्णदेवरायसार्वभौमः स्वगुर्वाज्ञानुसारेण श्रीसुरेन्द्रतीर्थान् राजगौरवपुरस्सरमसेवत । तदानीं श्रीमच्चन्द्रिकाचार्याणां (श्रीव्यासराजयतीश्वराणां) बहुष्वन्तेवासिषु प्रचुरप्रभावशालिनं वर्चोविशेषविभूषितवपुषं तस्मादेव गुरोर्लब्धतुरीयाश्रमं विष्णुतीर्थनामानं विष्णुभक्तप्रवर्हं च सन्ददृशुः । एतेषां श्रीसुरेन्द्रतीर्थानां विषये भूयः प्रदर्शितस्नेहातिशयाः श्रीव्यासराजव्रतीन्द्राः स्ववयस्यानमूल्येन केनचित्पारितोषिकेण सन्तोषयितुमभिलषन्तस्तदर्थमेव परिपालितं स्वप्रीतिपात्रममुं विष्णुतीर्थं तेषां करे समर्प्यामन्दमानन्दमविन्दन् [1]। स्वीकृत्य च विष्णुतीर्थं श्रीसुरेन्द्रतीर्थश्रीपादास्तं दण्डपरिवर्तनगुरूपदेशमन्त्रमुद्राप्रदानपूर्वकं "श्रीविजयीन्द्रतीर्थ" इति नवेन नामधेयेन विभूष्य स्वकरार्च्यमानाः श्रीमन्मूलदिग्विजय-जयरामादिप्रतिमाः अप्रतिममहामन्त्रांश्चास्मै अनुगृह्य तं निजे वेदान्तसाम्राज्यमहापीठेऽभ्यषिञ्चन् । एष एव यतीन्द्रो विजयीन्द्रतीर्थ इति प्रथितनामाऽस्माकमेतद्वचोविचारगोचरः कथानायकः[2] ॥

---

1 विष्णुतीर्थकरं गृह्य सुरेन्द्रस्य करे ददौ । ददामि मत्सुतं तुभ्यं स्वीकुरुष्व यतिव्रत ॥ परिपालय त्वं हंस स्वदर्थं स्थापितो मया । शिष्येष्वेतेषु सर्वेषु नानेन सदृशो मम ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ व्यासः सुरेन्द्राय सुतं मुदा ॥

—"श्रीविजयीन्द्रविजयः"

(वादिराजयतिवरशिष्यमध्वकविरचितः)

2 गृहीत्वा तं मुनिं हंसो विष्णुतीर्थं सुरेन्द्रकः ।
सुरेन्द्रस्तस्य प्रददौ भिक्षोर्दण्डकमण्डलुम् ॥
दत्वा श्रीमूलरामार्चां विद्याराज्येऽभिषिच्य तम् ।
मन्त्रं दत्वा स्ववंशस्य कर्तारं कृतवान् मुनिः ॥
अथासौ विष्णुतीर्थश्च विजयीन्द्रेति विश्रुतः ।

—"श्रीविजयीन्द्रविजयः"

अमीषां श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां कालः क्रिस्ताब्दीय १५१७ तमसंवत्सरमारभ्य १६१४ तमसंवत्सरपर्यन्तमिति आधुनिकानां बहूनां ऐतिहासिकविमर्शकानां विवादविवर्जितो निर्णयः । एतान् क्रिस्ताब्दीय १५३० तमे वत्सरे श्रीसुरेन्द्रतीर्थाः श्रीमन्मध्वाचार्याणां सत्पारम्पर्यागते वेदान्तसाम्राज्योपरञ्जिते स्वपीठेऽभ्यषिञ्चन् । तावत्पर्यन्तं श्रीमद्व्यासराजतीर्थानां निकट एव कृतवसतयः इमे समग्राणि शास्त्राणि चतुष्षष्टिकलाश्च साकल्येन सञ्जगृहुः[1] ।

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादाः निजायुषः भूयांसं भागं निरवद्यविवेकसद्मायमाने कुम्भकोणाभिधाने नगरवर एवानैषुः । तत्र च स्वीयविद्यावैभवेन सर्वानपि वैदिकमतानुयायिनः पण्डितप्रकाण्डान् मुमुक्षून् विजित्य तान् सर्वान् शैवान् कुर्वन्तं शैवसन्यासिनं (शैवमठाधिपतिं) पणबन्धपूर्वकं एकादशदिनपर्यन्तं वादवैखरीभरेण पराजित्य तत्स्वायत्तीकृतसर्वस्वाः व्यराजन्त[2] । तदद्यापि विद्योतते ॥ (*Mysore Arch-Report-1944* P. 103 Inscription No. 25.)

---

1 षड्वारं व्यासराजेन्दुमुखाच्छ्रुत्वा विशेषतः ।
मध्वशास्त्रार्थसारन्तु व्याचक्षाणं निजान्प्रति ॥
नवकृत्वो न्यायसुधां व्यासतीर्थपयोनिधेः ।
उध्दृत्य पीतवन्तं च नाकीन्द्रमिवसन्नुतम् ॥

–श्रीविजयीन्द्रस्तोत्रम्– ३-४

(स्तोत्रमहोदधिः–पृ २९२)

2 क) स कोणनिलये ग्रावग्रीवं जिगाय च ।
तन्मठे ग्रावनिचये वासं तत्र चकार सः ॥

–"विजयीन्द्रविजयः"

विजयाभिवृद्धिदत्तचित्तैः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थपूज्यपादैस्तदा तदा विजयनगरादिविविधनगरीषु दिग्विजययात्राऽकारि । तत्रत्याः विपश्चिदपश्चिमाः प्रतिवादिनो निश्शेषमजेजीयन्त[1] । ततश्च, तत्रत्यैः तदानीन्तनैरवनीश्वैररनितरसुलभबहुमानवितरणपुरस्सरमेते आद्रियन्ते.ख ।

एवं चतुष्षष्टिकलाकलापकौशलेन वादविद्यावैभवेन सर्वतन्त्रस्वातन्त्र्येण च विलसतां श्रीमद्विजयीन्द्रगुरुसार्वभौमानां कीर्तिरासेतुहिमालयं सर्वा आशा अवरुध्य विरेजे । तदा तदाकृष्टहृदयास्सहृदयाः बहवः शास्त्रितल्लजा, कविपुङ्गवाः, शैवाद्वैतादिपराद्धान्तविदग्धाः तद्दर्शनाय परीक्षणाय पराजयायचाहमहमिकयाऽभ्यधावन् । तेषु प्रधानतया गण्यन्ते श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रताताचार्य-भट्टोजिदीक्षिताः । भट्टोजिदीक्षिताः एतेषां व्याकरणनैपुण्यमुपवर्ण्या-

---

ख] जित्वा वादे वीरशैवगुरुं विस्तृततन्मठम् ।
अपहृत्येह संवासं कृतवन्तं सतां हितम् ॥
—"विजयीन्द्रस्तोत्रम्"

ग] Aravidu Dynasty of Vijayanagaram P. 552

घ] Epigraphica Indica Vol. XIII. P. 346.

च] श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्था इमे वादे विजित्य शैवगुरुं तत्स्वाधीनवृत्तिकुम्भकोणीयसर्वदेवालयाधिपत्यं जगृहुरिति श्रीकुंभेश्वरदेवालये मण्डपस्तंभोपरिगते एकस्मिन्दीर्घशिलावितानेउत्कृष्यमाणदिलशासनादप्ययं वृत्तान्तोऽवगम्यत इति शृणुमः ।

1 चचार पृथिवीं सर्वां सिंहः क्षुद्रमृगेष्विव ।
शास्त्रज्ञा मूकतां प्राप्ताः जयीन्द्रपुरतस्तदा ॥

गण्यमानन्दमभजन् । श्रीताताचार्या एतेषां सुहृदएवावर्तन्त ।[1] अन्ये वेदान्तिनो व्रीडाधरितमुखाः पलायन्त । तदीयकविता माधुरीणाः गीर्वाणगिरोऽवधार्य कविमणयः तदैव स्वाभिमानं तत्यजुः ॥

तर्कविदग्धाः तदीयवादवातोपसेवितेन तर्कतीव्रानलेन विशेषतो दग्धा एव । का कथाऽन्येषां तदानींतनानां पण्डितं मन्यानाम् ? । असकृदधरीकृतचातुरीका अप्पय्यदीक्षिता एतेषां परम सुहृदएवावर्तन्त । तत्कृतानामद्वैतराद्धान्तानुरोधिनां नैकप्रबन्धानां खण्डनाय एतेऽपि चतुरधिकशतप्रबन्धप्रवरानरचन्[2] । किञ्च इमे न केवलं सर्वशास्त्रविशारदाः, अपि तु सङ्गीतशिल्पादि चतुष्षष्टिकलास्वपि कुशलतरा व्यलसन्[3] । सकलकलाकोविदानखिलान्प्रत्यर्थिपंडितधूर्वहान्विजित्य श्रीविजयीन्द्रयतिशेखरा अनितरसाधारणी

ब्राह्मणानजयत्सर्वांस्तर्कमीमांसवादकान् ।
दैवज्ञान्भिषजो भट्टान्मायिनश्शास्त्रपारगान् ॥
ये ये जना वेदविद्यास्ते ते तेन विनिर्जिताः ।
सर्वान्विजित्य सर्वत्र चचार पन्नगो यथा ॥

—"विजयीन्द्रविजयः"

2 क) चकारबहुसंख्याकान्ग्रन्थानप्पय्यदीक्षितः ।
तान् जिगाय यतिश्रेष्ठः स्वयं ग्रन्थान् चकार ह ॥
वातार्थभेदतत्त्वार्थपूर्णान्सर्वत्र विश्रुतान् ।
विजयीन्द्रकृतैर्ग्रन्थैस्तद्ग्रन्थास्ते निराकृताः ॥

—"विजयीन्द्रविजयः"

ख) दुर्वाद्यप्पय्यरचितग्रन्थारण्यविनष्टये ।
चतुस्संख्याधिकशतग्रन्थादीनां प्रचोदकम् ॥

—"विजयीन्द्रस्तोत्रम्"

3 स्फुटविदितचतुष्षष्टिविद्याविशेषः । —गुरुगुणस्तवनम्

श्रीविजयीन्द्राप्पय्यदीक्षितयोः कालदेशसामानाधिकरण्यम्

यच्च कैश्चिदाधुनिकैर्विमर्शकंमन्यैः पूर्वग्रहगृहीतात्मभिः वेदान्तविद्याविशारदैरुक्तं श्रीविजयीन्द्रतीर्थाप्पय्यदीक्षितयोः कालदेशसामानाधिकरण्यं नासीदिति तत्सर्वथाऽऽग्रहमात्रकथितमिति सप्रमाणं निरूपयितुं प्रभवामः ।

ख) शिष्यः श्रीविजयीन्द्रसंयमिमणेः षड्दर्शिनीदर्शिनः
तत्कारुण्यसमेधिताखिलकलोः स्वर्पस्सुधीन्द्रो यतिः ।
निर्मात्सर्यगुणोल्लसत्सुमनसां मोदाय लक्ष्मीपतेः
प्रीत्यै मध्वमुनीशितुर्वितनुते सद्युक्तिरत्नाकरम् ॥

—तर्कताण्डवव्याख्यानम्

ख) चतुष्षष्टिकलाविद्यापूर्णोऽयमिति वन्दिभिः ।
राजमार्गे घोष्यमाणं श्रीमध्वमतवर्धनम् ॥

—श्रीविजयीन्द्रस्तोत्रम्

ग) चतुष्षष्टिकलाविद्याजुषे विद्वन्महोमुषे ।
जयीन्द्रज्योतिषे कुर्यां वन्दनानि यशोजुषे ॥

—श्रीराघवेंद्रविजयकाव्यम्

1 दर्शयामास विद्याश्च नानाकारा यतीश्वरः ।
चर्म (स्वर्ण) कारानयनयन् कुम्भकारांश्च नापिता (का) न् ॥
गायकान्गाननिपुणान्वादकान्वाद्यसेवितान् ।
पुलिन्दान् सूत्रकर्मज्ञान् लोहकर्मविशारदान् ॥
नानाक्रीडापरानन्यान् वंशस्तम्भवरानथ ।
सर्पक्रीडनकानन्यान् जिगाय परविद्यया ॥
असंख्याता जिता वादयुध्दे वै बहु शत्रवः ॥

—श्रीविजयींद्रविजयः

1 तञ्जापुरसंस्थानाधीश्वरः चव्वप्पनायकः (1580-A.D.) श्रीविजयीन्द्रतीर्थेभ्यः ग्राममेकमदादिति क्रिस्ताब्दीय १९१७ तम संवत्सरीय मैसूरशासनविभागनिवेदनग्रन्थे प्रतिपादितम् ।* तत्र च—

"त्रेताग्नय इव स्पष्टं विजयीन्द्रयतीश्वरः ।
ताताचार्यो वैष्णवाग्र्यो सर्वशास्त्रविशारदः ॥
शैवाद्वैतैकसाम्राज्यः श्रीमानप्पय्यदीक्षितः ।
यत्सभायां मतं स्वं स्वं स्थापयन्तः स्थितास्त्रयः" इति

एतेन विजयीन्द्राप्पय्यदीक्षितयोः कालदेशसामानाधिकरण्यमासीदिति समर्थितं भवति ।

2 तञ्जापुरवराधीश्वरः शेवप्प (चेव्वप्प) नायकः क्रिस्ताब्दीये १५७७ तमे संवत्सरे श्रीविजयीन्द्रतीर्थेभ्यः "अरविलिमङ्गला"ख्यग्रामं समार्पयदिति भारतदेशीयराजकीयेतिहासग्रन्थे (Epigraphica Indica) द्वादशतमे सम्पुटे लेखो दृश्यते । तत्रापि विजयीन्द्रतीर्थानां कालः समर्थितः ।‡

3 किञ्च, विजयनगराधीश्वरः "अळिय" रामराजमहीपतिरपि (1542-66 A.D.) स्वामिपेकादिना विजयीन्द्रतीर्थानसेवतेति श्रीराघवेन्द्रविजयमहाकाव्ये वर्णितम् ।† रामराजसमकालिकत्वसमर्थनेन विजयीन्द्राप्पय्यदीक्षिताः समकालिका इति निश्चप्रचम् ।

---

* a) Mysore Archaelogical Report—1917.
b) " " —1944.
c) Inscription of Madras Precidency.

‡ a) Epigraphica Indica Vol. XII—1943-44.
—The Arivilimangalam Plates of Sivappa Nayaka, Edited by Sri T. A. Gopinatha Rao.

† a) विद्वद्वरोऽसद्विजयीन्द्रयोगी विद्यासु हृद्यास्वतुलप्रभावः ।

4 एवं विजयनगरीयकर्णाटकसाम्राज्याधीशः श्रीरङ्गराजचक्रेश्वरः क्रिस्ताब्दीय १५७४तमे संवत्सरे चव्वप्पमहीपतिप्रार्थनानुसारेण राजकुमारेण अच्युतप्पनायकेन पूर्वमेवप्रदत्तं "अरविलिमंगला"ख्यं (अच्युतप्पसमुद्राख्यं) ग्रामं पुनरपि विजयीन्द्रतीर्थेभ्यः ताम्रशासनद्वारा समर्पयामास ।‡ श्रीरङ्गराज (1572-1586) A.P) समकालिकत्वसमर्थनेन विजयीन्द्राप्पय्यदीक्षिताः समकालिका एवेति निर्णीयते ।

5 तञ्जापुराधीशस्य चव्यप्पनायकस्य सहोदरः चिन्नचव्यप्पनायकः श्रीशालिवाहनशके १५३६ तमे आनन्दनामवत्सरे चैत्रशुक्लश्रीरामनवमी दिने (9-6-1614) कुम्भकोणक्षेत्रे श्रीविजयीन्द्रतीर्थेभ्यः भूमिं-वनं च समर्पयामास । चिन्नचव्यप्पसमर्पितताम्रशासनेन श्रीविजयीन्द्रयतीन्द्राः क्रिस्ताब्दीय १६१४ तमवत्सरपर्यन्तमजीवन्निति सिध्यति ।*

रत्नाभिषेकं किल रामरजात्प्राप्याग्र्यलक्ष्मीनकृताग्रहारान् ॥

—श्रीराघवेंद्रविजयकाव्यम्

b) Sources of Vijayanagaram History.
c) Aravidu Dynasty of Vijayanagaram—Herus.
d) EP. Indica.

‡ a) Epigraphica Indica vol.XII—1913-14.
—Arivilimangalam Plates of Srirangaraju I.
b) Inscription of Madras Presidency.
c) Mysore Arch-Report—1944.
d) The Aravidu Dynasty of Vijayanagaram.

"In 1574, at the request of Sivappa Naika, Ranga I granted the village of "Arivilimangalam" to Madhva Guru Vijiyendra Tirtha. The grant had been made by Prince Achyuta, but now the formal sanction from Vijayanagara Emperor was obtained. P. 287.

*i. Mysore Archaelogical Report 1944. P. 121.
—Inscription No. 27.
ii. Mysore Arch. Report 1944. P. 127. Inscription No. 28.

6 कर्णाटकसाम्राज्याधीशः वीरवेङ्कटपतिरायमहीपालः (1586 1614 AD) श्रीमदप्पय्यदीक्षितेभ्यः ग्राममेकं प्रदत्तवानिति महिशूरदेशीय शासनविद्याविभागप्रकटितताम्रशासनादवगम्यते[1] । तेन अप्पय्यदीक्षिताः क्रिस्ताब्दीय १६०० तमसंवत्सरपर्यन्तमजीवन्निति सिध्यति ।

7 वेल्लूरुप्रान्तस्य अडियप्पाळ्याख्यग्रामस्य श्रीकलकण्ठेश्वर देवालये विद्यमानशिलाशासनानुसारेण[2] श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्राः क्रिस्ताब्दीय १५८० तमसंवत्सरपर्यंतमजीवन्नित्यवगम्यते ।

8 किञ्च, श्रीविजयीन्द्राप्पय्यदीक्षितयोर्ग्रन्थादिषु परस्परवाक्योद्धरणपूर्वकं खण्डनं परिदृश्यते । श्रीराघवेन्द्रस्वामिनां मठे विद्यमाननैकताम्रशासनद्वारा श्रीविजयीन्द्रतीर्थानां कालः क्रिस्ताब्दीय १५१७ तमसंवत्सरमारभ्य १६१४ तम संवत्सरपर्यन्तमिति निश्चीयते ।

एवञ्च भारतदेशीयराजकीयेतिहासग्रन्थ (Epigraphica Indica) महीशूरदेशीयराजकीयशासननिवेदनग्रन्थ (Mysore Archaclogical Report) मद्रदेशीयराजकीयशासननिवेदनग्रन्थ (Madras Archaclogical Report) अन्यराजकीयप्रमाणग्रन्थ – शिलाशासन – ताम्रशासन – श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठीयेतिहासनिरूपणपरग्रन्थ – दानशासनादिभिः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थानां कालः क्रिस्ताब्दीय १५१७-१६१४ इति निश्चिनुमः। कलकण्ठेश्वरदेवालयस्थशिलाशासनानुसारेण श्रीमदप्पय्यदीक्षिताः क्रिस्ताब्दीय १५८० तमसंवत्सरपर्यन्तमजीवन्नित्यत्र न कापि संशीतिः । एतेन श्रीविजयीन्द्रतीर्थाप्पय्यदीक्षिताः समकालिका एव इति सिद्धम् । एतयोः कालदेशसामानाधिकरण्यं नासीदिति यदुक्तं विमर्शकंमन्यैस्तत्सर्वथा आग्रहमात्रकथितमनृतमिति सर्वमकलङ्कम् ॥

---

1. Mysore Archaelogical Report—1944. Inscription No. 26.
2. No. 395 of 1911. For Remarks See also Mr. Y. Mahalinga Shastri's Paper on the date of Appayya Dikshita, J. O. R. Madras, 1929, P. 140-160.

क्रिस्ताब्दीयषोडशतमे शतके द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रवर्तकाः, षड्दर्शनाचार्याः वेदवेदाङ्गपारङ्गताः पण्डितप्रकाण्डाः नैके कविमणयश्च श्रीविजयीन्द्रतीर्थसमकालिकाः दक्षिणभारते विलसन्तिस्म । तेषु प्रधानतया-गण्यन्ते – श्रीनृसिंहाश्रममुनि – अप्पय्यदीक्षित–ताताचार्य – भट्टोजिदीक्षित–श्रीवादिराजतीर्थ–श्रीरघूत्तमतीर्थ– आनन्दभट्टारक – नारायणयति – गोविन्द-वडेयर–वल्लभाचार्य–मधुसूदनसरस्वती–लिङ्गराजेन्द्र-यम्मे बसवेन्द्र–पक्षधरमिश्र सोमनाथ–गुणसूरि–तरङ्गिणीरामाचार्य – रत्नखेटदीक्षित — श्रीनिवासतीर्थ— कृष्णभट्ट—कृष्णाध्वरीन्द्र—तिम्मण्णभट्ट—वेङ्कटताताचार्यप्रभृतयः

राजसम्मानम्

श्रीमद्विजयीन्द्रयतीन्द्राणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्रतां, सिद्धान्तस्थापनविचक्षणतां, वादकुशलतां, ग्रन्थप्रणयनचातुरीं, ज्ञान-भक्ति-वैराग्य-तपो-महिमादिकंच समवलोक्य प्रहृष्टान्तरङ्गास्तदानीन्तना नैके अवनीश्वराः विजयीन्द्रगुरुचरणान् इमान् रत्नाभिषेक-कनकाभिषेकं ग्रामभूमि-धनकनकाभरणसमर्पणपूर्वकं सभक्ति-श्रद्धं संसेव्य तदनुग्रहभाजनान्यभूवन् । तेष्विमे प्रधानतया गण्यन्ते :—

1 कर्णाटकरमारमणः विजयनगरीयसाम्राज्याधीशः कृष्णदेवराय-सार्वभौमः स्वगुरुश्रीमद्व्यासराजगुरुसार्वभौमानां प्रियशिष्यान् श्रीविजयीन्द्रगुरु-चरणान् क्रिस्ताब्दीय १५३० तमे संवत्सरे ग्रामभूमि धनकनकाभरणसमर्पण-पूर्वकं समक्तिप्रकर्षमसेवत ।

2 विजयनगरीयसाम्राज्यधुरंधरः "अळिय" रामराजमहीपालः स्वगुरुवरानिमान् भद्रपीठेऽलंकृत्य रत्नाभिषेकं विधाय ग्रामदानपूर्वकमनितर-साधारणेन गौरवेण असेवत ।[1]

---

1 (i) विद्वद्वरोऽस्मद्विजयीन्द्रयोगी विद्यासुद्दयास्तुलप्रभावः ।

3 तञ्जापुरराज्यपालः शिवप्पनायकः (चव्वप्पनायकः) श्रीविजयीन्द्रगुरुपादेभ्यः सगौरवं ग्रामचतुष्टयं समार्पयत् ।[2]

4 तञ्जापुरयुवराजः अच्युतप्पनायकः सुमिश्रं संवृद्धरितं "अच्युतप्पसमुद्राख्यं" ग्रामवरं सहिरण्योदकधारापूर्वकं समर्प्य गुरुवरानसेवत ।[3]

5 कर्णाटकचक्रेश्वरः श्रीरङ्गराजमहीपतिः क्रिस्ताब्दीय १५७६ तमे संवत्सरे 'अरविलिमङ्गलाख्यं' ग्राममेकं सरत्नाभरणं समर्प्य गुरुवरेभ्यः कृतार्थो बभूव ।[4]

6 श्रीशालिवाहनशके १५३६ तमे आनन्दनामसंवत्सरे चैत्रशुक्लनवमीसौम्यवासरे (9-3-1614) तंजापुरराज्यनिर्वाहकः चिन्नचव्वप्पमहीपालः भूम्यारामकनकाभरणादिप्रदानपुरस्सरं श्रीविजयीन्द्रपूज्यचरणानसेवत ।[5]

रत्नाभिषेकं किल रामराजात् प्राप्याग्र्यलक्ष्मीनकृताग्रहारान् ॥
—श्रीराघवेन्द्रविजयकाव्यम्

(ii) Epigraphica Indica.
(iii) Aravidu Dynasty of Vijayanagaram.
(iv) Sources of Vijayanagaram History.

2 (i) Epigraphica Indica-Vol. XII.
(ii) Mysore Archaelogical Report - 1944. Inscription No 26 P. 113.

3 (i) Epigraphica Indica—Vol: XIII
(ii) Mysore Arch. Report 1947.

4 (i) Epigraphica Indica—Vol XII 1943-44. P. 358.
(ii) Aravidu Dynasty of Vijayanagaram, P. 287.
(iii) Inscriptions of Madras Presidency.
(iv) Mysore Arch Report—1944.

5 (i) Mysore Arch. Report—1944. P. 121. Inscription No. 27.
(ii) Mysore Arch Report—1944. P. 127. Inscription No 28.

एवं विश्वनाथनायक—उदयमार्ताण्डवर्मा—रघुनाथभूपाल — सूरप्प-नायक—वेंकटप्पनायक—देवराज—नञ्जराज—इम्मडिरामराजनायकप्रमुखा नैके तदानीन्तना अवनीश्वराः श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीपादान् ग्रामभूमिरत्नाभरणादि समर्पणपूर्वकं सभक्तिप्रकर्षमसेवन्त ॥

ग्रन्थरचना

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादा इमे वेदान्त—पातञ्जल—गौतमीय-जैमिनीय-सिद्धान्तेषु वेद-वेदाङ्गेषु काव्य-नाटकालङ्कारादिसाहित्यशास्त्रेषु च शताधिकप्रबन्धप्रवरान् विरचय्य आविपालगोपालं विविधदेशीयैर्विबुधवरेण्यैश्च संस्तूयमानाः अकलङ्कितयशसा भारतभूमिं पवित्रीकुर्वन्तः षोडशतमे शतके भृशं शुशुभिरे ।

अमीषां गुरुवराणां ग्रन्थप्रणयनचातुरीं श्रीराघवेंद्रविजयकारा एवं उपवर्णयन्ति :—

> वाक्ये पदे पादविलोचनोक्तौ व्यासीयशास्त्रे च कृतान्प्रबन्धान् ।
> आस्तां बुधाः श्रोतुमशेषमेषामाख्यां समाख्याय यदि पण्डितोऽसौ ॥

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुवराणामुभयवंशाब्धिचन्द्रमसः श्रीमद्वादीन्द्रतीर्थपूज्यचरणास्तु स्वीयगुरुगुणस्तवनाख्यग्रन्थे श्रीमद्विजयीद्रतीर्थश्रीपादानां सर्वतन्त्रस्वातन्त्र्य - वाक्यार्थनैपुण्य - सिद्धान्तप्रतिष्ठापनसामर्थ्य - चतुःषष्टिकला-कौशल-ग्रन्थरचनाचातुर्यादिकं एवं वर्णयन्ति—

> "चातुर्यैकाकृतिर्यश्चतुरधिकशतग्रन्थरत्नप्रणेता
> धूतारातिप्रबन्धः स्फुटविदितचतुष्षष्टिविद्याविशेषः ।
> सोऽयं नःश्रीसुरेन्द्रव्रतिवरतनयोऽद्वैतशैवासहिष्णुः
> पुष्णातु श्रीजयीन्द्रस्त्रिभुवनविदितसर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ॥

एतेन श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीपादाः चतुरधिकशतप्रबन्धप्रणेतार इत्यवगम्यते ।

एतादृशमहिमशालिभिरमीभिः विरचितेषु भारतीयवैदिकवाङ्मयभण्डारालङ्कारभूतेषु शताधिकप्रौढप्रबन्धेषु नैके लुप्ताः, अन्ये अन्धकारकोणके तत्र तत्र निलीनाः धूलीधूसरिताङ्गाः, कीटनाशितमातृकाः प्राप्तात्यन्तदुरवस्थाः एतावत्ताकालेनाप्यप्रकाशिता अलक्षितरूपा वर्तन्त इत्यहो दौर्भाग्यं भारतीयानाम् ।

वयमिदानीं तत्र तत्र महीशूरु - मद्रास - तञ्जापुर - हैदराबाद्राज्येषु राजकीयप्राचीनलिखितग्रन्थभाण्डारेषु, श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठीयग्रन्थभण्डारे श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरस्य श्रीसुमति–सुयमीन्द्र ग्रन्थभाण्डारे, इतर माध्वमठीयग्रन्थभण्डारेषु, श्रीराघवेन्द्रस्वामिनां पूर्वाश्रमवंशीयानां गृहस्थानां– ग्रन्थभण्डारेषु, इतरमाध्वविबुधवराणां ग्रन्थभण्डारेषु च विद्यमानानां श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचितग्रन्थानां नामान्यस्माभिस्संगृहीतान्यत्रनिरूपयितुमभिलषामः ।

–* शास्त्रग्रन्थाः *–

१ ब्रह्मसूत्रभाष्यटीकाव्याख्या - तत्त्वमाणिक्यपेटी*
२ ब्रह्मसूत्रन्यायसंग्रहः*
३ नयमुकुरः*
४ नयमञ्जरी*
५ ब्रह्मसूत्राधिकरणमाला*
६ अधिकरणमाला*
७ अधिकरणरत्नमाला*
८ न्यायमौक्तिकमाला*
९ अद्वैतशिक्षा*
१० अप्पय्यकपोलचपेटिका*

---

* श्रीसुमतिसुयमीन्द्रग्रन्थभण्डारे विद्यमानग्रन्थः

११ तुरीयशिवखण्डनम्*
१२ भेदविद्याविलासः*
१३ मध्वसिद्धान्तसारोद्धारः*
१४ मध्वतन्त्रमुखभूषणम्*
१५ मध्वाध्वकण्टकोद्धारः*
१६ मीमांसानयकौमुदी*
१७ नयचम्पकमाला*
१८ शैवसर्वस्वखण्डनम्*
१९ वाग्वैखरी*
२० वादमालिका*
२१ न्यायाध्वदीपिका*
२२ श्रुतितात्पर्यकौमुदी*
२३ श्रुत्यर्थसारः*
२४ सर्वसिद्धान्तसारासारविवेकः
२५ न्यायामृतामोदः*
२६ न्यायामृतन्यायमाला*
२७ न्यायामृतजैमिनीयन्यायमाला*
२८ न्यायमाला*
२९ तात्पर्यचन्द्रिका*
३० चन्द्रिकोदाहृतन्यायविवरणम्
३१ तात्पर्यचन्द्रिकाभूषणम्
३२ तर्कताण्डवव्याख्या सद्युक्तिरत्नावलिः
३३ चक्रमीमांसा*

---

*श्रीसुमति--सुधर्मीन्द्रग्रन्थभण्डारेविद्यमानग्रन्थाः

३४ उपसंहारविजयः*

३५ नारायणशब्दार्थनिर्वचनम्*

३६ श्रीरामानुजमतरीत्यासूत्रार्थः (शारीरकमीमांसा)

३७ प्रमाणलक्षणटीकाव्याख्या*

३८ कथालक्षणटीकाव्याख्या*

३९ तत्त्वसंख्यानटीकाव्याख्या*

४० तत्त्वोद्योतटीकाव्याख्या गूढभावप्रकाशः*

४१ विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकाव्याख्या*

४२ उपाधिखण्डनव्याख्या

४३ मायावादखण्डनव्याख्या

४४ मिथ्यात्वानुमानखण्डनव्याख्या

४५-४६ अवशिष्टप्रकरणव्याख्ये

४७ प्रमाणपद्धतिव्याख्या*

४८ कुचोद्यकुठारः

४९ भट्टोजिकुट्टनम्

५० अणुभाष्यव्याख्या

५१ पदार्थसंग्रहः

५२ प्रणवदर्पणखण्डनम्

५३ भेदचिन्तामणिः

५४ भेदप्रभा

५५ भेदागमसुधाकरः

५६ भेदसञ्जीविनी

५७ लिङ्गमूलान्वेषणविचारः

---

*श्रीसुमति–सुयमीन्द्रग्रन्थभण्डारे विद्यमानग्रन्थाः

५८ विरोधोद्धार

५९ विष्णुपारम्यम्

६० सन्मार्गदीपिका

६१ सिद्धान्तसारासारविवेचनम्

६२ न्यायामृतगुर्वामोद

६३ न्यायामृतमध्यमामोद

६४ गीतातात्पर्यव्याख्या

६५ भगवद्गीता याख्या

६६ गीताक्षरार्थ

६७ गीताभाष्यप्रमेयदीपिकाव्याख्या

६८ पिष्टपशुमीमांसा

६९ न्यायदीपिकाटिप्पणी

७० आनन्दतारतम्यवादार्थ

७१ कर्मनिर्णयव्याख्या

७२ न्यायसुधाव्याख्या–बिन्दु

७३ ८२ दशोपनिषद्भाष्यटीकाटिप्पण्य

८३ श्रवणविधिविलास

८४ पञ्चसंस्कारदीपिका

८५ परतत्वप्रकाशिका*

* काव्यनाटकादीनि *

८६ श्रीव्यासराजविजय

८७ सुभद्राधनञ्जय

८८ उभयमहाहृदय

---

* श्रीसुमति–सुधीन्द्रग्रन्थभण्डारेविद्यमानग्रन्था

* स्तोत्राणि *

८९ दुरितापहारस्तोत्रम्

९० श्रीनृसिंहाष्टकम्

अवतारपरिसमाप्तिः

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादा इमे आसेतुहिमाचलं सुक्षेत्राण्यटित्वाऽन्ते कुम्भकोणक्षेत्रमासाद्य सुप्रसिद्धं विद्यापीठं संस्थाप्य तत्र वेदान्तविद्याप्रवचनप्रचारणादिस्वाश्रमोचितेन धर्म्यकर्मजातेन महान्तं कालं नयन्तः स्ववासेन सह्यजातीरस्याप्यपारं पावित्र्यमासादयामासुः ।

एवं साधुजनसमूहसेविताः विद्वगणवादतोषिताः भूमिपतिभिरादृताः शरणीकृतस्वचरणानां भक्तजनानामनिष्टनिवृत्तिमभीष्टसमृद्धिंच सानुकम्पमनुगृण्हन्तः सप्तनवतिवर्षाणि भारतभूमिं पर्यभूषयन् । अन्ते पूर्वमेव स्वगुरुभ्यः श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थपूज्यपादेभ्यः स्वीकृतवराश्रमान् स्वशिष्यान् वेदान्तविद्याविशारदान् षड्दर्शनाचार्यान्, चतुष्षष्टिकलाकोविदान् श्रीमत्सुधीन्द्रतीर्थश्रीपादान् स्वीयवेदान्तसाम्राज्यसिंहासने प्रतिष्ठाप्य श्रीशालिवाहनशके १५३६तमे आनन्दनामसंवत्सरे ज्येष्ठकृष्णत्रयोदश्यां स्थिरवासरे * कुम्भकोणनगर एव कवेरकन्यकाधन्वपयः पवित्रिते तटिनीतटे सुन्दरतमं महत् वृन्दावनं योगशक्त्या प्रविश्य उपविशन्तः जनतानयनात् तिरोऽभवन् ॥

श्रीमद्विजयीन्द्रगुरुशेखरा इदानीमपि स्वसमीपमासन्नानां विविधबाधावसन्नानां विषये प्रसन्ना भूत्वा तेषां दोषानशेषं नाशयन्ति । विना जातिमतवयोलिङ्गभेदं सर्वेऽप्यास्तिका नास्तिका अपि तदीयवृन्दावनं सकृदुपेत्य प्रदक्षिणनमस्कारादिना किञ्चिदुपचर्य इतरोपायदुरापा अप्यमिता अभीष्टसम्पदः प्राप्नुवन्तीति प्रत्यक्षमिदं पृथिवीजुषामित्यलंपल्लवितेन ॥

---

* क्रिस्ताब्दीय १६१४तमे संवत्सरे

परतत्त्वप्रकाशिकापरिचयः

श्रीविजयीन्द्रतीर्थाः भेदविद्याविलास – उपसंहारविजय – मध्वाध्वकण्टकोद्धारादिग्रन्थप्रवरान् प्रणीय अद्वैतवादिनः विजित्य श्रीमध्वसिद्धान्तजयभेरीं व्यनादयन् । तत्समये शिवसर्वोत्तमत्ववादं श्रीकण्ठाचार्यसमुत्थापितमुपजीव्य प्रथितयशसः वैदिकंमन्याः षड्दर्शनीवल्लभाः पण्डितप्रकाण्डाः 'शाम्भवगणपारिषदाः भगवतो भवानीपतेरंशावतीर्णा' इति शैवैः बहुमानेन पूज्यमाना.' श्रीमध्वसिद्धान्तप्रतिपक्षिपक्षमालंब्य तत्खण्डनेन शैवमतप्रचारैकबद्धादरा अभूवन् । प्रत्यग्रं श्रीव्यासराजगुरुमार्यभौमैरुत्सारितान् दुर्वादानसहमाना इमे शैवाद्वैतिन भयान्निलीनमात्मान, कतिपयकालावधौ, प्रकटयामासुः, श्रीमध्वसिद्धान्तं निनिन्दु. गर्हयाञ्चकुश्च । परं तत्काले श्रीमद्व्यासयोगिविद्याशिष्येषु प्रधाना· श्रीविजयीन्द्रतीर्थाः प्रत्युत्पन्नमनीषिणः न्यायवेदान्तमीमांसादिसकलशास्त्रेषु अजय्यप्रसराः पण्डितदिग्गजा· स्वसिद्धान्तपरिपन्थिनो वादान् सपदि धिक् धिगिति दोषाविर्भावेणापसार्य द्वैतमतं सामोद घोषयाचक्रुः । श्रीमदप्पय्यदीक्षितग्रन्थाश्च व्युदासाचक्रिरे । उपक्रमपराक्रमस्य उपसंहारविजय इति भेदधिक्कारस्य (श्रीनृसिंहाश्रमसूरिविरचितस्य) भेदविद्याविलास इति मध्वतन्त्रमुखमर्दनस्य (दीक्षितविरचितस्य) मध्वाध्वकण्टकोद्धार इति शिवकर्णामृत–शिवतत्त्वविवेकयोः परतत्त्वप्रकाशिका इति झटिति दीक्षितप्रबन्धखण्डनग्रन्थाः श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचिताः तात्त्विकविज्ञानविग्रहरामस्यं समूचयन्ति ॥

अत्र प्रत्नागमुपचीयमाना परतत्त्वप्रकाशिका अणुरपिगात्रे शास्त्रविवेचने प्रगाढगाम्भीर्या मीमांसान्यायजटिला श्रीमदप्पय्यदीक्षितपाटवमदपाटने पर्याप्तप्रसरा वर्तते इति तन्निपठिपूणा मतिपथमारोहति ॥

श्रीमध्वसिद्धान्तखण्डने श्रीदीक्षितानां संभृतोऽसदाग्रहः तद्वचनैरेव उत्तानितो भवति ।

मध्वतन्त्रमुखमर्दनं मया यत्कृतं प्रकरणं मिताक्षरं ।
पद्यरूपमप्यतिस्फुटाशयं तत्सुखावगतये विविच्यते ॥
तथाप्यानन्दतीर्थीयं मतमग्राह्यमेव हि ।
यत्र वैदिकमर्यादा भूयस्याकुलतांगता ॥

—मध्वतन्त्रमुखमर्दनम्

तदीयशिवकर्णामृते, विष्णुसर्वोत्तमत्ववादिनः (माध्वाः) पाञ्चरात्रागमप्रामाण्य-मङ्गीकुर्वाणाः अवैदिका मूर्खाः इति तिरस्कृताः ।

सदाशिवः परंब्रह्म साम्बमूर्तिस्सनातनः ।
विभूतिलेशस्तस्यैव प्रपञ्च इति वैदिकाः ॥
पाञ्चरात्रस्थितास्तस्य परभावे घृणाक्षमाः ।
विष्णोः परत्वे वेदानामपि तात्पर्यमूचिरे ॥
सुधाऽऽरव्यं विहायान्यन्मूर्खतान्त्रिकजल्पितं ।
सङ्ग्रहेण निराकार्यं सारभूतमिहाखिलम् ॥

--शिवकर्णामृतम् P.I, P.18

आस्तुतावत् । नाऽयं प्रगल्भविद्याविदग्धानां हृद्यो मार्गः यत्प्रतिपक्षिकक्षे-तत्रापि मताचार्याणामुपरिविषोद्गिरणम् । 'प्रत्युत शेषं कोपेन पूरयेदि'ति न्यायेन स्वीयमतदौर्बल्यमेव उत्तानयति । तत्प्रकारस्तु परतत्त्वविमर्शेन श्रीविजयीन्द्र-तीर्थैर्यत्किञ्चिन्निरूपितः ।

श्रीमदप्पय्यदीक्षिताः कतिपयमीमांसान्यायानां विपरीतानुसन्धानेन उपनिषत्पुराणागमेभ्यः स्वसिद्धान्तमुद्घाटयन्ति । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेभ्योऽन्यः

तुरीयशिव एव जगत्कारणं तज्जन्या एव ब्रह्मादयः इति अपूर्वं मतं श्रुति, पुराणादिषु निगूढमिति भावयन्ति । अत्र तैः प्राधान्येन अथर्वशिरः-श्वेताश्वतरोपनिषत्, महोपनिषत्, लिङ्गपुराणवचनानि शैवागमाश्च विमर्शपथमानीताः । सर्गाद्यसमये को वा आसीत्—विष्णुः ब्रह्मा, शिवो वा ? तदन्यतमनिर्धारणेन जगत्कारणं निश्चेतुं शक्यते । यः सृष्ट्याद्यष्टकर्ता स एव परमात्मा उपासनया ज्ञातः मोक्षप्रदः परतत्त्वमिति निश्चप्रचम् । तदर्थं तैः ('कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसम्पन्नः सर्वेश्वरः शम्भुराकाशमध्ये') इति अथर्वशिखावाक्ये भूयान् भरः समाहितः । यतोऽत्र शम्भुः सर्वथा परशिव एव भवितुमर्हति इति । इदं सिद्धवत्कृत्य तदुपष्टम्भकतया श्वेताश्वतरोपनिषत्, महोपनिषत्, सुबालोपनिषत्, नारायणोपनिषत्, मैत्रायणोपनिषत्, इत्याद्युपनिषदः, पुरुषसूक्तमन्त्रः, सर्वोऽपि वेदभागः, पुराणानि, आराधन-पूजादिकल्पग्रन्थवचनानि—इत्यादि प्रमाणान्युपन्यस्तानि । ईशानः ईश्वरः महेश्वरः तज्जातीयशब्दाः रूढ्या परशिवमेव बोधयन्तीति साधयितुं महान् आयासः स्वायत्तीकृतः । परं नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते इत्यादि बाधकवचनेषु सत्सु, रुद्रस्य परशिवस्य वा जगत्कारणत्वमुररीकर्तुं न शक्यते । आपाततः शिवपराणि वाक्यानि तदन्तर्यामिपरतया योजनीयानिति 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्, अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्' इति अन्तर्यामिनयन्यायेन 'तत्तुसमन्वया'दिति सूत्रार्थशेषतया च इदं सिद्धान्तितम् । प्रसिद्धपुरुषसूक्तमपि वैदिकमर्यादामुल्लंघ्य शिवपरतया व्याख्यातं दीक्षितैः । नारायणपरं ब्रह्म इत्यत्र नारायणात्परं ब्रह्म इति विग्रहं प्रदर्श्य नारायणाद्भिन्नः परशिव एव ब्रह्मेति प्रजल्पितम् । 'तत्त्वं नारायणः परः' इत्यत्र परत्वं नारायणस्यैवेति दृढीकृत्यनिषादस्थपतिन्यायेन कर्मधारय एव साधुरिति साधितं विजयीन्द्रैः परतत्त्वप्रकाशिकायाम् । सर्वथा नारायणपराः सौवऊ नारायणाद्युपनिषदः 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां' इत्युद्धोषयितृ अम्भृणीसूक्तं, 'सहस्रशीर्षापुरुषः सहस्राक्षः

सहस्रपात्' इति व्यावर्ण्यमानः पुरुषः नारायणादन्योऽपि पुरुषसूक्तं, रुद्रपरं इत्येवं प्रमाणजातं शिवपरत्वेन योजितम् । नारायणपरपुरुषसूक्तं 'उतामृतत्वस्येशान' इति ईशानपदप्रयोगमात्रेण रुद्रपरमिति कल्पनमति साहसम् । 'मध्येवामनमासीनम्' इति निरवकाशवामनशब्देन कठवल्लीस्थेशानशब्दः नारायणपरः इति 'शब्दादेवप्रमित.' इत्यत्र व्यवस्थापितम् । 'ईशानः प्राणदः प्राणः' इति विष्णुनामसहस्रे ईशानशब्द इममेवार्थं द्रढयति। परंदीक्षितवर्णनमवैदिकत्वान्नातिरिच्यते इति स्फुटम् ।

एवं तत्तदुपनिषत्सु प्रयुज्यमान पद-वाक्य-तत्तात्पर्यपर्यालोचनाया तत्तुसमन्वयादिति सूत्रार्थानुगुण्येन च ब्रह्म-सत्- आत्मादिसाधारणकारणशब्दाः छागपशुन्यायेन विष्णुपरा एवेति सुष्ठु सिद्धान्तितम् । अधिकं जिज्ञासवः परतत्त्वप्रकाशिकामवलोकयन्तु ॥

एवं श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थपूज्यचरणैरस्मिन्ग्रन्थे श्रीमदप्पय्यदीक्षितैरुक्तानि अनुक्तान्यप्यन्यानि प्रमाणानि परैरन्यथाव्याख्यातानि सुष्ठु विमृश्य लक्ष्मीपतिः श्रीनारायण एव जगत्सृष्ट्याद्यष्टकर्ता सर्वगुणपरिपूर्णः परतत्वमिति सिद्धान्तितम्॥

एतेन श्रीमत्पूर्णप्रमतिदेशिकसार्वभौमदर्शितशास्त्रसरणिं प्रपन्नैर्वैदिक विद्याचार्यैस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीमद्विजयींद्रतीर्थगुरुपादैर्यत्प्रतिपादितं परतत्त्वप्रकाशिकायां तदेव सकलश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिषु प्रतिपन्नं सत्तत्त्वमिति सर्वमनवद्यम् ॥

ग्रन्थमातृकाः

१. मूलपुस्तकं तालपत्रात्मकम्—
२. 'क' पुस्तकं हस्तलिखितं पत्रात्मकम्
३. 'ख' " " "
४. 'ग' " " "
५. 'घ' " तालपत्रात्मकम्
६. 'च' " हस्तलिखितं पत्रात्मकम्

परतत्वप्रकाशिकासंशोधनेऽस्माकं पूर्वोक्तमातृकाषट्कमुपलब्धम् । अस्माभिस्तेषां प्रतिकृतीः निर्माय श्रीपरिमळसंशोधनप्रकाशनमंदिरवर्ति "श्री-सुमति–सुयमीन्द्रप्राक्तनग्रन्थभाण्डागारे" विद्यमानं तालपत्ररूपं नागरीलिपि-लिखितं मूलपुस्तकमवलंब्य "क–ख–ग–घ–च" ग्रन्थप्रतिकृतिसाहाय्येनै-तत्संशोधनकार्यं निरमायि ।

प्रतिलिपिकृतग्रन्थेषु श्रीमन्त्रालयक्षेत्रे 'विद्यारत्नं' आचार्य वेङ्कोबा-चार्याणाम् गृहे विद्यमानं हस्तलिखितं 'क' पुस्तकमेकम् । धारवाडनगरे निवृत्तकन्नडसंशोधनविभागाध्यक्षाणां (Retd. Director of Kannada Research Institute, Dharwar) 'विद्याभूषणं' राघवेन्द्राचार्य-पञ्चमुखी (Sri R. S. Panchamukhi, M.A.,) एं. ए. महोदयानां गृहे विद्यमानं हस्तलिखितं 'ख' पुस्तकमन्यत् । अपरञ्च धारवाडनगरे 'श्रीविद्या-धीशतीर्थप्राक्तनग्रन्थागाराध्यक्षाणां' प्रो॥ के. टि. पाण्डुरङ्गी, एम्. ए. (Prof. K. T. Pandurangi, M.A.,) महोदयानां गृहे विद्यमानं हस्त-लिखितं 'ग' पुस्तकम् । श्रीराघवेन्द्रस्वामिनां पूर्वाश्रमीयवंशोद्भवानां श्रीमतां पण्डित श्रीवेणुगोपालाचार्याणां गृहे वर्तमानप्राचीनग्रन्थागारे विद्यमाने ताल-पत्र–हस्तलिखिते 'घ–च' पुस्तके अन्ये । इमानि पुस्तकान्यस्मत्संशोधन-कार्ये महोपकारकाण्यभूवन् ।

कृतज्ञतासमर्पणम्

एतस्य प्रबन्धस्य प्रकाशनार्थं धनसाहाय्यमाचरितवद्भ्य भारतसर्वकारीयशिक्षा – समाजाभ्युदयमन्त्रागाराधिकारिभ्य (The Ministry of Education and Social Welfare, Government of India) निरवधिकमाधमर्ण्यमनवरतमाश्रितास्स । तेभ्योऽस्मदीया पर सहस्रा सन्तु धन्यवादा ।

अस्मद्ग्रन्थसशोधनाय स्वगृहस्थप्राचीनग्रन्थाना प्रतिकृतिपुस्तकप्रदान पूर्वकं साहाय्यमाचरितवद्भ्य श्रीमद्भ्य पं ॥ श्रीवेणुगोपालाचार्येभ्य, आचार्यनागराजाचार्येभ्य, श्रीराघवेन्द्राचार्यपञ्चमुखीमहोदयेभ्य, प्रो ॥ विद्वद्भ्य के टि पाण्डुरङ्गी, एम्. ए महोदयेभ्यश्च सन्त्वास्माकीना कृतज्ञतासहकृता नैके प्रणामा ।

किञ्चैतद्ग्रन्थसशोधनविषये स्वकीय सर्वं कार्यमुपेक्ष्यापि महत्तर साहाय्य माचरितवद्भ्य 'विद्यारत्न, विद्याभूषणं, पण्डितराज इत्यादि बिरुदभाग्भ्य श्रीमद्भ्य आर्. एस् पञ्चमुखी, एम्. ए. महोदयेभ्य कृतज्ञतापूर्वकान् प्रणामान् समर्पयाम ।

नातिचिरेणैतद्ग्रन्थमुद्रापयितृभ्य श्रीपरिमलमुद्रणालयाधिकारिभ्य श्रीमद्भ्य हुलि वे पद्मनाभाचार्य बि. ई महोदयेभ्य आस्माकीनास्सन्तु हार्दिका. धन्यवादा ।

अयि भो सद्वैदिकमतप्रचारभूताशा महाशया, सकृत् पारायणमात्रेणै-हिकामुष्मिकफलप्रदस्यास्य प्रबन्धप्रवरस्य प्रकाशोऽप्यधुना विबुधजनसन्दोह-सन्तुष्टये सानन्द सोपस्कर क्रियत इति भवन्निकटे निवेदयितु सन्तोतुष्यामहे। अन्यच्च विषमतरेऽप्यस्मिन्काले प्रतिक्षणमापतन्तीष्वप्यन्तरायपरम्परासु समीर-समयसंवर्धनश्रद्धादारा वय श्रीमाधव-मध्व विजयीन्द्र-गुरुसार्वभौमप्रसादमवलम्ब्य,

तत्रभवतां समेषां विदुषां प्रोत्साहनं च प्रतीक्ष्य प्रतिमासं प्रत्यब्दं वा कथं कथमप्यमुद्रितानस्मत्प्राचीनाचार्यप्रणीतानमूल्यान्प्रबन्धानञ्जसा मुद्रयित्वा विबुधलोकोपकाराय प्रकाशयितुं कृतमतयस्स्मः ।

अन्तेऽस्य ग्रन्थस्य पठन-पाठनादिना सज्जनाः श्रीविजयीन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमपरमानुग्रहपात्रीभूता भवेयुरित्याशास्य 'विद्याऽऽत्मनि भिदाबोधः, स्वस्तिपन्थामनुचरेम' इत्युद्घोषणपूर्वकं विरमामः ॥

"जनुर्जनुरनारतं जगति चातुरी चातुरी
मतिर्मतिरखण्डिता सदसि मौखरी मौखरी ।
कृतिः कृतिरितो जनाः शृणुत पाण्डितीं पाण्डितीं
जयीन्द्रविजयीन्द्रसच्चरितवन्दिकर्मन्दिनाम् ॥"

'गोपुरदर्शिनी'
श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरम्
नञ्जनगूडु

इति विद्वज्जनवशंवदः
"सरस्वतीकण्ठाभरणं-विद्यावाचस्पतिः"
"विद्यावैभवः-वेदान्तशिरोमणिः-कवितिलकः"
राजा. श्री. गुरुराजाचार्यः
सम्पादकः

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते तराम् ॥

॥ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्येभ्यो नमः ॥

श्रीगुरुसार्वभौमः प्रसीदतु

श्रीगुरुभ्यो नमः हरिः ॐ

परतत्त्वप्रकाशिका

जगद्गुरु

॥ श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थ श्रीपादविरचिता ॥

क्रोधोद्भूतसटाग्रशिथिलितनिगलत्तारकाहारहारी
नक्षत्रस्वच्छमुक्तावलिवलितनिघुल्ललसच्छायकायः ।
रक्षोरक्षो विनिर्यत्खानजनिघुसृणालेपजातावलेप
सोऽव्याद्वो व्याजसिंहो मिलितजयरमो वीरशृङ्गारधारी ॥ १ ॥

कल्याणगुणपूर्णाय वल्लभाय श्रियस्सदा ।
श्रीमध्वदेशिकेष्टाय श्रीनृसिंहाय ते नमः ॥ २ ॥

तं पाणिपल्लवं बाहुशाखं सद्द्विजसेवितम् ।
विद्याहासलतापुष्पं मध्वकल्पतरुं भजे ॥ ३ ॥

यस्य वाक्कामधेनुर्नः कामितार्थान्प्रयच्छति ।
सेवे तं जययोगीन्द्रं कामबाणोच्छिदं[1] सदा ॥ ४ ॥

---

[1] पाठान्तरम् "घ" तालपत्र — कामबाणच्छिद् सदा ।

श्रीमन्मध्वमताब्धीन्दु दुर्वादिफणिपक्षिपम् ।
ब्रह्मण्याख्यमुनेश्शिष्य व्यासदेशिकमाश्रये ॥ ५ ॥

मूकोपि वावदूकेन्द्रो जायते यदनुग्रहात् ।
श्रीसुरेन्द्रगुरोस्तस्य पादौ नत्वा गिर भजे ॥ ६ ॥

[1]विजयीन्द्रयतीन्द्रेण विद्वदानन्ददायिनी ।
तन्यते तत्त्वविद्रीत्या परतत्त्वप्रकाशिका ॥ ७ ॥

॥ पीठिका ॥

इह नित्यनिर्दोषतया सकलशिष्टै स्वीकृत—प्रमाणभावेषु वेदेषु— 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्', 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्', 'आत्मा वा इदमेकएवाग्र आसीत्' इत्यादीनि जगत्कारण प्रतिपादन पराणि वाक्यानि तावच्छ्रूयन्ते । तथा—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति । आत्मा वारे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य '। 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्', 'तरति शोकमात्मवित्', 'तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादीनि तज्जिज्ञासा निधायकानि तज्ज्ञानस्य मोक्षोपायत्वप्रतिपादकानि तदितरज्ञानस्य तु तदभावप्रतिपादकानि च श्रूयन्ते ।

तत्र 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इत्यादि श्रुत्या सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन[2] च जगत्कारणपरसर्ववाक्यानां एकविषयत्वेऽऽवश्यके तत्रत्यस्य

---

[1] र पु पा. सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण विजयीन्द्राख्य भिक्षुणा ।

[2] 'सर्ववेदान्त प्रत्यय 'न्याय — ब्र सू. ३-३-१.

सच्छब्दस्य बृहदबृहत्साधारणतया सामान्य शब्दत्वेन, ब्रह्मशब्दस्यापि जडाजड साधारण बृहदर्थतया साधारणत्वेन, आत्मशब्दस्यापि जीवात्म परमात्मार्थतया, सन्देहा[1]नापादिक विशेषानुपस्थापकतया साधारण शब्दत्वेन, तदाहु ॥ 'नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्', 'अमूलमनाधारा इमा प्रजा प्रजायन्ते'। 'दिव्यो देव एको नारायण ', 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान ', 'देवाह वै स्वर्गलोकमगमन् ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति सोऽब्रवीदहमेक प्रथममास (भूतस्य जात पतिरेक आसीत) वर्तामि च भविष्यामि च नान्य कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त ', 'हिरण्यगर्भ समवर्तताग्रे' इत्यादि कारणवाक्यगतानामनन्यसाधारणचेतनविशेषवाचिना नारायणादि पदाना सत्वात् ॥ सत्सु च तेष्वनेकषु (नारायणे) साधारणसद्ब्रह्मादि-शब्दाना विशेषे पर्यवसानमपेक्षमाणानामपि एक विशेष पर्यवसानार्थं प्रवृत्तेन 'छागपशु'[2] न्यायेन नारायणादिशब्दिवानेकचेतनविशेषेषूपस्थितेषु सत्सु, तत्रैकस्मिन्नेव पर्यवसानस्यासम्भवात् प्रागुदाहृतकारणवाक्यगतसद्ब्रह्मात्मादि शब्दा कि नारायणमादाय पर्यवस्यन्ति, कि वा रुद्रमादाय आहोस्विद्धिरण्यगर्भमादायेति सन्देहे रुद्रनारायणहिरण्यगर्भेषु नारायणमेवादाय तेषा पर्यवसानस्य सिद्धये विचारोऽयमारभ्यते ॥

तत्र तावत्– 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', 'ॐ जन्माद्यस्य यत ॐ',[3] इति श्रुतिसूत्राभ्या व्यवस्थापित जगज्जन्मादिकारणत्वमेव मुमुक्षुज्ञेय परतत्त्वशब्दितस्य परब्रह्मणो असाधारणधर्मतया, मूर्धाभिषिक्तस्य श्वेतच्छत्रादिकमिव लक्षणम् ॥ 'नकिरिन्द्रत्व उत्तरो न ज्यायामस्ति वृत्रहन्',

---

1 पाठान्तरम् — "घ" शाला — सन्देहेन
2 'छागपशुन्याय' मी न्या ६ ८-९ ३०
3 'ॐ जन्माद्यस्य यत ॐ' सूत्रम् १-१-२.

'नकिरेवा यथात्वम्', 'ईशानमस्य जगतस्स्वर्दृशमीशानमिन्द्रतस्थुषः', नत्वावा अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते', यद्वा प्रवृद्धसत्वे ते विश्वस्यादीन्द्र उत्तरः', 'इन्द्रो यातोवसीतस्य राजा', 'त्वमग्ने इन्द्रो वृषभस्सतामसि। त्वमग्ने रुद्रो असुरो महोदिव.। विश्वेदेवा नमस्यन्', त्वामग्नेत्वतामसि तच्छिवासम्', 'अग्निर्मुखं प्रथमो देवाना', 'अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्', 'सर्वादेवता., सूर्य आत्मा जगत स्तस्युषश्च', 'राजानौ वा एतौ देवताना यदग्नीषोमौ', 'चित्रं देवानाम्' 'हंसश्शुचिषत्', 'य इमा विश्वा भुवनानि जिह्व,' इत्यादि मन्त्रार्थवादैरुपवर्ण्यमानं वैभवान्तरन्तु देवतान्तराणामपि सचिवादीना करितुरगादिकमिव, साधारणमित्यविवादम्। तत्र यद्यप्युदाहृतेषु मन्त्रार्थवादवाक्येषु अन्येष्वप्यनुदाहृतेषु अनेकेषु तेषु विरुद्धार्थकपदासमभिव्याहृतपर्यायसामान्यविशेषशब्दोपस्थितार्थस्य तेन तेन वाक्येन जगज्जन्माधिकारणत्वादिरूपलक्षणवत्त्वप्रतिपादनस्याविरुद्धतया, तस्य मुमुक्षुज्ञेयपरतत्त्वरूपत्वे विवादाभावेन न विचारावसरः। तथाप्यपर्यायभूत नारायणेशानहिरण्यगर्भादिविरुद्धार्थकशब्दसमभिव्याहृतवाक्यगोचरा तत्तत्पदार्थीना भेदस्यौत्सर्गिकत्वेन 'एकमेवाद्वितीयं, न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते' इत्यादिना एकव्यक्तित्वेन समाभ्यधिकरहितत्वेन च, स्वीकृते परतत्वे तद्भेदप्रसक्तौतल्लक्षणस्य अतिव्याप्ति शङ्कायां तत्परिहाराय तल्लक्षणवत्तया श्रुतौ रुद्र एवैकं परतत्वं' किंवा, तथाविधो नारायण एवैक.' आहोस्विद्धिरण्यगर्भादि स्तथेति विशये, तथाविधवाक्यानां तथाविधवस्तुन्येकस्मिन् साक्षात्परंपरया वा समन्वय सिद्धयेऽस्त्येव विचारावसरः। ततश्च विचारयितव्यमेव परतत्वम्॥ तथाचोक्तं भगवता वेदव्यासेन—' अथातो ब्रह्मजिज्ञासा[1] ' इति। यद्यपि गोपदार्थे जिज्ञासमानं प्रति सास्नादिमान्गौरिति

[1] 'ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ' सूत्रम् १–१–१.

लक्षणोक्तिनो लक्ष्यावधारणवन्मुमुक्षूपास्य परतत्त्वजिज्ञासुं प्रति 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि तल्लक्षणोक्तित एव लक्ष्यभूत परतत्त्वावधारणं सम्भवतीति, विचारानवसरतादवस्थ्यम् । शब्दतदुपजीविप्रमाणैक समधिगम्ये तस्मिन्शृङ्गग्राहिकया लक्षणवत्त्वप्रदर्शनासम्भवेन लक्षणोक्तित एव तदवधारणेऽवश्यकर्तव्ये प्रथमत एव तत्सम्भवाल्लक्षणान्तरोक्ति वैयर्थ्यम् । लक्षणान्तरोक्त्यैव तन्निर्णयाभ्युपगमे तादृशमेव किमिति प्रथमत इव ततोपि जिज्ञासाया अनिवृत्यापत्त्या तन्निवृत्त्यर्थं तत्रापि लक्षणान्तरोक्त्यनुसरणे तत्राप्येवमित्यनवस्था । लक्षणोक्तित्वाविशेषेण ततोप्यनिर्णयतादवस्थ्यञ्च । तथापि ब्रह्मरुद्रनारायणादिशब्दार्थाना श्रौत तत्तदसाधारणधर्मै सिद्धे परस्परभेदे, अनन्यसाधारण तत्तदर्थवाचिरुद्रहिरण्यगर्भादिशब्दसमभिव्याहृत वाक्यविशेषेषु जगत्कारणादिरूप परतत्त्वलक्षणप्रतीतेः । किंतल्लक्षणं, नीलपीतादि घटेषु पृथुबुध्नोदराकारत्ववत् रुद्रहिरण्यगर्भनारायणादिरूप चेतनविशेषेषु साधारणं किंवा तद्घटत्ववत्तेष्वेकस्यैव धर्म इति संशयसम्भवेनास्यैवैकस्य धर्म इति निर्णयाय, तत्तदर्थासाधारण शब्दवतां वाक्यानां तत्र समन्वयस्यावश्यकतया तस्य विचारं विनाऽसम्भवेन तदर्थमस्त्येव विचारावसरः ॥,

यद्यपि च वक्ष्यमाणतया 'नामानि विश्वानि न सन्ति लोके यदाविरासीदनृतस्य सर्वम्', 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ती' त्यादि' श्रुत्या विष्णोरन्यत्र नामाभावावेदनात्तस्यैव 'यं सर्वाणि नामान्याविशन्ती'ति सकलनाममुख्यार्थत्वावेदनाच्च ॥ कारणवाक्यगत[1] रुद्रहिरण्यगर्भादि नाम्नामपि नारायणशब्दस्येव नारायण एव मुख्यार्थ इति निर्णयसम्भवान्नतदर्थं विचार-आवश्यकः । तथापि 'नामानि विश्वाभि न सन्ति

1 "ख" तालपु.पा. कारणवाक्यगतत्वावेदनाच्च ॥

लोके यदाविरासीदनृतस्य सर्वं' मिति श्रुतिभागस्य 'नामरूपे व्याकरवाणि' 'नामरूपे व्याकरोत्' 'सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः', 'नामानिकृत्वा-मिवदन्यदास्ते' इत्यादि श्रुतिपर्यालोचनया प्राङ्नामरूपप्रपञ्चसृष्टेः लोक्यते आलोक्यत इति व्युत्पत्या 'लोकस्तु भुवने जन' इत्यादि कोशप्रसिध्या वा लोक-शब्दार्थे नामाभावप्रतिपादनपरतयाप्युपपत्तेः। 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती' त्यादि श्रुति भागस्यापि, तद्गत सर्वशब्दस्य 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासा' वित्यादि वाक्यगत सर्वशब्दस्येव प्रकृत सर्वशब्दपरत्वमादायार्थवर्णनसम्भवात्। 'शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः। सम्सारवैद्य स्सर्वज्ञः परमात्मे-त्युदाहृतः। एतन्नामाष्टकं पुण्यं शिवस्याघविनाशनम्॥' इत्यादि वाक्य-पर्यालोचनया[1] च विष्णुशब्दस्य प्रसिद्धशिवपरत्वेन तत्समभिव्याहृतोदाहृत श्रुतेरपि प्रसिद्धशिवपरतयाप्युपपत्य (त्या) निर्णायकत्वासम्भवाच्च॥ किमियं श्रुति[2]र्विष्ण्वन्यस्य तत्तन्नाम प्रति मुख्यार्थत्वं निषेधति? कि वा प्राङ्नामप्रपञ्चसृष्टे र्लोके नामनामिभावाभावप्रतिपादनपरा, कि विष्णोरेव नाममात्रं प्रति मुख्यार्थत्व माह?। कि वा प्रकृततत्तन्नाम प्रति मुख्यार्थत्वमिति, विशये तदर्थ निर्णयायापि विचारस्यावश्यकत्वात् अस्त्येव सर्वत्र श्रुत्यर्थनिर्णये विचारावसर इति॥

ननु तथापि 'नामानि विश्वाभि न सन्ति लोके', 'नामानि सर्वाणि-यमाविशन्ती'ति श्रुतिभागद्वयमेव विचार्यं न सर्वकारणपरवाक्यम्। विचारित श्रुतिभागद्वयेनैव कारणपर[3]तद्वाग्गत रुद्रादिशब्दमुख्यार्थो विष्णुरेव नान्य इति निर्णयसम्भवादिति चेत्सत्यम्। 'तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुरिच्छेन्मुमुक्षु' रित्यादि श्रुत्या सर्ववेदाध्ययनवत्सर्ववेदविचारस्यापि विधा-

1 "घ" ताला.पु पा. शिवसहस्रनामपर्यालोचनया।

2 ताला.पु.पा. उपन्यस्य

3 "घ" ताला.पु.पा. तद्ध्रुति।

नादुपायस्योंपायान्तरादूपकत्वेन, उदाहृत श्रुति भागद्वयवत्तद्वाक्यविचारस्यापि निर्णयार्थमादर्तव्यत्वाच । तस्मादस्त्येव, सर्वकारणवाक्यविचारावसर इति ॥

॥ इति पीठिका ॥

इह केचिद्वैदिकं मन्याः[1] मुमुक्षुज्ञेयं परतत्वं रुद्ररूपमेवेत्यङ्गीकुर्वते । अन्ये तु हिरण्यगर्भइत्याचक्षते । श्रीमत्पूर्णप्रमतिदेशिकसार्वभौमदर्शित शास्त्र-सरणीं[2] प्रपन्नास्तु नारायण एव परं तत्त्वमित्याहुः ॥

तत्र रुद्र एव परं तत्त्वमित्यङ्गीकुर्वतामयमाशयः । 'सदेवसौम्येदमग्र आसीत्', 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्', 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', 'आत्मा वा इदमेक एव अग्र आसीत्' इति छान्दोग्य वाजसनेय तैत्तिरीयादिषु कारणवाक्येषु सद्ब्रह्मादिशब्दैरुपस्थापितं जगत्कारणं 'सोकामयत बहुस्या प्रजायेयेति', 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये' त्यादि वाक्यपर्यालोचनया चेतनत्वेनावगतं परं तत्त्वं रुद्ररूपमेव । श्वेताश्वतरोपनिषदि जगत्कारणं ब्रह्म किं देवतारूपमित्यर्थकेन किं कारणं ब्रह्म कुतस्माज्जाता इत्यादि वाक्येन ब्रह्मवादिनामुदाहृत वाक्यपर्यालोचनया सद्वादिशब्दितं किञ्चिज्जगज्जन्मादि-कारण सर्वाधिष्ठातृभूतमस्तीत्येतावत्सामान्यतो निश्चितवतां तत्किंदेवतारूपमिति संशयं प्रदर्श्य तन्निरासाय तत्रैवोत्तरत्र 'सम्युक्तमेतत्क्षरमक्षरञ्च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीश' इति शिवासाधारणेशानाभिधान श्रुत्या तमुपक्रम्य मध्ये

---

1 "य" माला. पु.पा. रुद्र एवेत्यङ्गीकुर्वन्ति ॥

2 ,, सरणिं

3 ,, ,, महावादिभिः

'यदातमस्तं न दिवा न रात्रि न सन्नचासच्छिव एव केवलः ।' 'तदक्षरं तत्सवितु र्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मा त्प्रसृता पुराणी ।' इति मन्त्रेण शिवापर-नामकं रुद्ररूपमेव तदिति विशिष्याभिधानात् । तथा च सदादिसाधारण-शब्दानां विशेषे पर्यवसानमाकाङ्क्षमाणानां रुद्र एव पर्यवसानं सिध्यतीति ॥

ननु महोपनिषदि 'एको ह वै नारायण आसी' दित्येतद्वाक्योप-स्थापितं नारायणरूपमेव तदस्तु । शिवरूपमेव तदित्यत्र विशेषहेत्वभावादिति चेन्न ॥ ह वै शब्देनोपबन्धेनास्य वाक्यस्यानुवादतया स्वयं विशेषोपस्थापना-समर्थत्वात् । किञ्च 'तत. परं ब्रह्मपरं बृहन्तं यथा निकामं सर्वभूतेषुगूढम्[1] । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥', 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमस·परस्थात्', 'तमेवं विदित्वा[2]तिमृत्युमेति नान्यःपन्था विद्यतेऽयनाये 'ति श्वेताश्वतरवाक्यैरितरज्ञानस्य मोक्षोपायत्वं प्रतिषिध्य, शिव-ज्ञानस्यैव तत्त्वावेदनान्मोक्षोपायज्ञानगोचरस्यैव परतत्वरूपतया, शिवस्यैव तत्त्वं सिध्यति । एवञ्च 'हृत्पुण्डरीके विरजं विशुद्धं विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम्' इत्यारभ्य 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशा-न्तम्[3] । ध्यात्वा मुनि र्गच्छती 'ति विचिन्त्यस्य वस्तुनोऽनन्यसाधारणोमासहा-यादि शब्दै र्मध्ये शिवत्वं निरूप्य 'ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति', 'नान्य.पन्था विमुक्तये' इति उक्तार्थसवादि कैवल्योपनिषद्वाक्यजातमप्यनुकूलितं भवति ॥

नचैवं[4] नारायणैकनिष्ठेन पुरुषसूक्तेन 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यःपन्था अयनाय विद्यत' इति नारायणेतरज्ञानस्य मुक्त्युपायत्वं प्रतिषिध्य

1 'ख' 'घ' 'च' पु.पा. रूढम् ।
2 'क' 'घ' ताळा पु पा· अमृतत्वमेति
'घ' ताला.पु पा. महान्तम् ।
'घ' ताला पु.पा :— पुरुषसूक्तस्य नारायणैक निष्ठत्वेन

तज्ज्ञानस्य (तद्धानस्य ?) तदुपायत्वाभिधानाच्छिव एव परं तत्त्वं मुमुक्षुज्ञेयमिति निर्णयो न युज्यत इति वाच्यम्[1]। तस्य नारायणैकनिष्ठत्वे मानाभावात्। 'उतामृतत्वस्येशानः' इत्यनन्यसाधारणेशानाभिधानश्रुत्या, पुरुषसूक्तस्य शिवपरतया एव न्याय्यत्वाच्च॥ 'ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' इति तत्रोत्तरत्र श्रुत लक्ष्मीपतित्वलिङ्गस्य श्रुतितो दुर्बलत्वेन नारायणपरत्वासाधकत्वात्।

ननु नारायणोपनिषदन्तरे 'पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत, प्रजाः सृजेयेति, नारायणाद्ब्रह्मा जायते, नारायणाद्रुद्रो जायते' इति वाक्येन नारायणस्सर्वभूतनिदानहिरण्यगर्भोत्पत्यनन्तरं, रुद्रोत्पत्त्यवगमाद्रुद्रस्य कार्यकोटिनिविष्टत्वेनावगततया तदसम्भवात्। जगत्कारणं ब्रह्मरुद्ररूपमेवेत्यवधारणानुपपत्तिरिति चेन्न। अथर्वशिरसि— 'देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमन् ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति। सोऽब्रवीत्[2]। अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त' इत्यादिना रुद्रस्य सर्गात् प्रथमसत्त्वावगमेन तदितरगतत्वावगमेन च नारायणोपनिषत्प्रतिपन्न नारायणकार्यभूत रुद्रस्य च सर्वकारणत्वेन सर्वात्मकत्वेन चावधारिताद्रुद्रादन्यत्वेन तथावधारणे बाधकाभावात्। अत एव श्वेताश्वतरीये 'यदा तमः' इति मन्त्रे सर्गादिसमये 'शिव एव केवलः' इति शिवेतरसत्त्वं प्रतिषिध्य शिवसत्त्वावेदनमुपपद्यते। अन्यथा केवलेति केवलशब्दवैयर्थ्यापत्तेः। किञ्च परशिवस्य नारायणकार्यत्वेऽथर्वशिखायां— 'अथ हैनं पैप्पलादोऽङ्गिराः सनत्कुमारश्चाथर्वाणमुवाच भगवन्किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं किन्तद्ध्यानम्? को वा ध्याता? कश्च ध्येयः? स एभ्योऽथर्वणः प्रत्युवाच' ॐ इत्येतदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्य' मित्या-

1 'क', 'ख' पु पा: अनुमुच.

2 प. ता. पु पा: स एभ्योपर्वा. प्रत्युवाच।

दिना प्रश्नेनति वचनेन अग्रे दर्शं ध्याता रुद्रः प्राणं मनः सहकरणैर्नादान्ते समवेताप्य ध्यायीतेशानं प्रध्यापितव्य' मिति ध्येयत्वेनेशानं निरूप्य 'सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्त' इति ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रादीनां 'सर्वाणि चेन्द्रियाणि च सह भूतै' रितीन्द्रियादितुल्यतया रुद्रादुत्पत्त्युपपत्तिः । तत्र प्रत्ते तु ब्रह्मविष्णुरुद्राणां गुणभूतमूर्तित्रयान्तर्गतानां तदुत्पत्तिस्सङ्गच्छते । अत एव 'नारायणाद्ब्रह्मा जायत' इति श्रुत्या परशिवादुत्पन्नस्यैव नारायणस्य सिद्धान्ते वक्ष्यमाणशिवपुराणवचनोपबृंहणानुरोधेन स्वतुल्यतया 'तदुत्पन्नमूर्तित्रयान्तर्गतावान्तरकारणभूतं चतुर्मुखं प्रति कचित्कचित्कल्पविशेषे कारणत्वप्रतिपादनात् ॥ न तद्बलेन 'कारणन्तु ध्येय' इति श्रुतिप्रतिपन्नशम्भुशब्दितपरशिवपरस्य कृत्स्नजगत्कारणत्वशङ्कावकाशः । अपि च नारायणस्य परशिवजनकत्वे कथमत्र विष्णुशब्दितस्यैव तस्य रुद्रादुत्पत्त्युक्तिः । नह्यस्मिन्नेव सर्गादिसमये विष्णुरुद्रयोरन्योन्योत्पाद्योत्पादकभाव उपपद्यते । अत एव 'कारणन्तु ध्येयस्सर्वैश्वर्यसम्पन्नस्सर्वेश्वरश्च शम्भुराकाशमध्ये' इत्युपसंहारे कार्यभूतरुद्रव्यावर्तनाय कारणभूतेशानशब्दितरुद्र एव परशिवासाधारणेन शम्भुशब्देनोपात्तः । अत एव च 'सर्वमिदम् ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतै' रिति देवेषु प्रमुखत्वशापनाय 'ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा' इति विशिष्य तत्तन्नामग्रहणपूर्वकं तेषां भूतेन्द्रियतौल्येन परमेश्वरात्मभूतिमत्त्वेनोपन्यासेन ध्येयस्वाभावं विभाव्य 'कारणन्तु ध्येय' इति वाक्येन सर्वदेवेभ्यो जीवेभ्यः शिवस्य सर्वैश्वर्यसम्पन्नत्वसर्वेश्वरत्वरूपातिशयप्रतिपादनमुपपद्यते ॥ किञ्च रुद्रस्य सर्वजगत्कारणत्वपरतत्त्वरूपत्वाभावे तैत्तिरीये — 'यो देवानां प्रथमं पुरस्तात्', 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि' । 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं' इति रुपलज्जगन्निधनहिरण्यगर्भस्य तस्मादुत्पत्तिप्रतिपादनानुपपत्तिः । न च यदुपबृंहणेनाय मन्त्रः 'नारायणाद्ब्रह्मा जायत' इति नारायणो नेपत्रावश्यं प्रत्ययानुवादी । तन्तो हिरण्यगर्भस्य रुद्रादुत्पत्तेरन्यथा प्राप्त्यभावात् । न हि रुद्रनारायणशब्दौ

अत एव 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यांचाच्युतो भवती' त्यादी नामप्राप्तार्थत्वेन सत्यपि यदुपबन्धे 'वचनादिष्टिपूर्वत्व' मित्यादिना विधित्वमेव पूर्वतन्त्रे व्यवस्थापितम्। न च 'विश्वाधिको रुद्र' इति रुद्रशब्दस्य नारायणे लक्षणायां 'यो देवाना' मिति मन्त्रस्य 'नारायणाद्ब्रह्मा जायत' इति वाक्य-प्राप्तार्थानुवादित्वं सम्भवतीति युक्तम्। यदाग्नेयादि वाक्यानामपि -आग्नेयादि-पदेषु यत्किञ्चिदर्थलक्षणकत्वस्य सुलभ्य(भ)त्वेनानुवादकत्वापत्तेः। किञ्च रुद्र-शब्दस्य नारायणलक्षणकत्वे सिद्धे प्रापकसत्वेन "यो देवाना" मिति मन्त्र-स्यानुवादकत्वसिद्धिः। सिद्धेचानुवादकत्वे पुरोवादानुसारेण तन्मन्त्रस्य रुद्रपदस्य नारायणलक्षकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तिः।

ननु रुद्रनारायणयोरुभयोरपि एककाले जगन्निदानहिरण्यगर्भजनकत्वा-सम्भवात्पुरो वादानुवादत्वाभिमतवाक्यस्थरुद्रनारायणपदयोः अन्यतरस्य रुद्रनाराय-णान्यतरलक्षकत्वे आवश्यके, यदुपबन्धानुरोधेन तत्र रुद्रपदस्य नारायणे लक्षणा-ऽङ्गीकार्येति चेन्न। रुद्रनारायणयोर्द्वयोरप्यण्डभयोरिव कल्पभेदेन जगज्जनकत्व-सम्भवात्। यस्त्वस्य मन्त्रस्य शिवपरत्वमुपेत्यापि केषाञ्चिद्व्याख्यानं महर्षिः महाद्रष्टा योगबलेन कालत्रयवृत्तान्तसाक्षात्करणसमर्थो रुद्रः स्वजन्मनः प्रागेव नारायणाद्वस्तुतो जातं हिरण्यगर्भं जायमानावस्थाविशिष्टमेव योगबलादपश्यदिति॥ तन्न। श्वेताश्वतराम्नातेन "यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः, हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्व" मिति मन्त्रेण रुद्रस्यैव हिरण्यगर्भजनकत्वावेदनात्। तत्रापि "अपरिमिताधिकरण" न्यायेन * "महर्षिः रुद्रः स्वात्मनस्सकाशाज्जाय-मानं हिरण्यगर्भमपश्य" दिति व्याख्याने बाधकाभावाच्च। अत एव पूर्वतन्त्रे—

1 'वचनादिष्टिपूर्वत्वम्' मी. सू. १५–४–५.

* अपरिमिताधिकरणन्यायः, ६–७–११.

"अधिकं वा स्याद्बहुर्थत्वादितरेषां सन्निधानात्" ।[1] एका देया, षट् देया, द्वादशदेया, चतुर्विंशतिर्देया, शतं देयं, सहस्रं देयं, अपरिमितं देयमिति दक्षिणाकल्पभेदश्रुतावपरिमितशब्दस्य[2] प्रतियोगिसंख्यपेक्षबहुत्वसामान्यवाचिनः सन्निहितसहस्रशब्दानुरोधेन सहस्राधिकबहुत्वे पर्यवसानं दर्शितम् । सम्भवति प्रकृतेऽपि हिरण्यगर्भशब्दस्य जन्यपरस्य जनकरूपप्रतिसत्यपेक्षस्य सन्निहितेशानशब्दानुरोधेन तदर्थभूतरुद्रजन्ये पर्यवसानमिति ।

ननु "अम्भस्यपार" इति तैत्तिरीयोपनिषदि "सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम्" मित्युत्तरवाक्ये अनन्यसाधारणनारायणशब्दाभ्यासात् न तस्याः शिवपरत्वमिति चेन्न । तत्रैव "अणोरणीया" निति पूर्ववाक्ये उपक्रमाधिकरणन्यायेनानुपसञ्जातविरोधिन्या "तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्" इत्यनन्यसाधारणेशानाद्यभिधानश्रुत्या शिवस्यैवोपक्रमात् ॥ "विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः," "यो वेदादौ स्वरः प्रोक्त" इत्यत्र मध्ये "यः परस्स महेश्वरः" इति महेश्वरशब्देन तस्यैव परामर्शाच्च तस्याः रुद्रपरत्वावसायात् । ततश्च जगत्कारणत्वेन सर्वाधिष्ठातृत्वेन मोक्षप्रदातृत्वेन च सर्ववेदान्तवेद्यो भगवान् शिव एव सद्ब्रह्मादिशब्दित मुमुक्षुज्ञेयम् परं तत्वमिति पूर्वपक्षसक्षेपः ॥

अत्र ब्रूमः — नारायणरूपमेव मुमुक्षुज्ञेयं परं तत्वम् । "एको ह वै नारायण आसीन्नब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावा पृथिवी न नक्षत्राणि नापो नाग्नीषोमौ न सूर्यः स एकाकी न रमते तस्य ध्यानान्तस्स्थस्य एका कन्या दशेन्द्रियाणि"

---

1 अधिक वास्याद्बहुर्थत्वादितरेषां सन्निधानात् ।
मी सू. ६-७-११-२४

2 ग. पु. पा अपरिमितदानप्रतियोगिसापेक्ष ।

3 उपक्रमाधिकरणन्याय, ३-३-१-१ ।

इत्यादिना "अथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायीत तस्य ध्यानान्तस्थस्य ललाटात्स्वेदोऽपतत् ता इमा आपस्तद्धिरण्मयमण्डमभवत्तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत । अथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायीत तस्य ध्यानान्तस्थस्य ललाटान्नेदो पतन्स्वेदादुद्दमभवद्धृद्दात्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत" इत्यन्तेन महोपनिषद्वचनजातेन । अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत । प्रजाः सृजेयेति । अथाप्यससर्ज, नारायणाद्ब्रह्मा जायते, नारायणाद्रुद्रो जायते । नारायणात्प्रजापतिः प्रजायते । नारायणादिन्द्रो जायते । नारायणाद्द्वादशादित्या रुद्रा वसवस्सर्वे देवास्समुत्पद्यन्ते । सर्वे लोकास्सर्वाणि च भूतानि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते । नारायणे प्रलीयन्ते" इति नारायणोपनिषद्वचनजातेन च सर्गसमये ब्रह्मेशानादि सत्त्वाभावविशिष्टतया तस्यैव सत्त्वावेदनेन जगत्कारणभूतदेवमनुष्यचतुर्मुखेशानादिकारणत्वावेदनेन च ब्रह्मेशानादिसहितकृत्स्नजगत्कारणत्वस्यावधारणात् ।

कृत्स्नजगत्कारणस्यैव मुमुक्षुज्ञेयपरतत्त्वलक्षणत्वाभ्युपगमात् । न च तत्समये सत्त्वरहितयो ब्रह्मेशानयो तत्समयसत्त्वविशिष्टनारायणतुल्यतया कृत्स्नजगत्कारणत्वमुपपद्यते । नहि ब्रह्मेशानतुल्यतया सर्गसमये विशेषतो नारायणसत्त्वनिषेधिकां श्रुतिं पश्याम । येन विशेषहेत्वभावाद्ब्रह्मेशाननारायणान्तत्रयाणामपि कल्पभेदेन जगत्कारणत्वमिति व्यवस्थाऽश्रीयेत । "नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः", "एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे," "शिव एव केवलः" इति चाथर्वशिरस्सेताश्वतरस्सामान्यनिषेधस्तु "नासदासीन्नो सदासी" दित्यादिवद्विशिष्य निषिद्धवस्तुविषयतयाप्युपपन्न । विशिष्य विहितेतरपरो वा । अन्यथा "आनीदवातं तम आसीदि"ति वाक्यशेषप्रतिपन्नब्रह्मनमसोरपि "नासदासी"

दित्यादि सामान्यनिषेधविषयत्वापत्ते । न चाथर्वशिरसि "देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमन् ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति, सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममास वर्तामि च भविष्यामि च" इति वाक्येन रुद्रशब्दितेशानस्यापि नारायणवत्सर्गाद्यसमये नारायण एव सत्त्वविधिदर्शनाद्विशेष्य विहितस्य च ईशानस्येशाने" त्युदाहृतश्रुतिवाक्येन विशिष्य निषेधे षोडशग्रहणाग्रहणवद्विकल्पे प्राप्ते ईशानसत्त्वासत्त्वयोः फलभेदेनोपपादनीयतया यस्मिन्कल्पे तस्य नारायणतुल्यतया सत्त्वं तत्कल्पीयसृष्टौ विनिगमनाविरहेण नारायणस्येवेशानस्यापि कारणत्वे वाच्ये जगत्कारणत्वरूपपरतत्त्वलक्षणस्य तत्र कथं नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वक्ष्यमाणरीत्या अथर्वशिरोवाक्यगतरुद्रशब्दस्य तदन्तर्यामिपरत्वेन वा लक्षणया वा ब्रह्मेशानादिसहितकृत्स्नजगत्कारणत्वेनोदाहृतश्रुतिप्रतिपन्ननारायणपरत्वेनैवोपपत्तौ अष्टदोषदुष्टविकल्पस्यानाश्रयितव्यत्वात् । रुद्रस्य "नेशान" इति विशिष्य सर्गाद्यकाले सत्त्वं निषिध्य नारायणसत्त्वविधानादन्यथानुपपत्तेरेव लक्षणाबीजत्वात् । उदाहृताथर्वशिरोवाक्यस्यात्मीयोत्कर्षप्रतिपादकरुद्रवाक्यतया अर्थनिर्णयाय तदन्येषां श्रुतेवद(ह)मित्युक्तवचनानामेव तत्त्वेन[1] विकल्पाप्रसक्तेश्च ।

न चातुल्यबलयोर्विकल्पाश्रयणं युक्तम् । अस्तु वा कथंचिद्विकल्पप्राप्तिः । तथापि यत्सर्गाद्यसमये ईशानस्यासत्त्वं तत्कल्पीयसृष्टौ तस्य नारायणतुल्यतया ब्रह्मेशानादिसहितकृत्स्नजगत्कारणत्वासम्भवेन तज्जन्यत्वेन च सर्वसृष्टिकारणत्वरूपपरतत्त्वभूत नारायणलक्षणस्य कथमपि तत्र नातिव्याप्तिः ।

1 क. पु पा. प्रबलत्वेन ।

रुद्रस्य नारायणादुत्पत्त्यनन्तरमाविर्भूतौ कारणत्वमतिपादनपरत्वं च विरुद्धमेव। एतेन नारायणजन्यत्वेनोदाहृतश्रुतिप्रतिपन्नो रुद्रः गुणमूर्तित्रयान्तर्गतोऽन्य एवेशानशब्दितपरशिवादिति निरस्तम्। नेशान इत्यनन्यसाधारणेशानशब्दितस्यैव सर्गाद्यसमये श्रुत्या निषिद्धत्वेन तस्यैव श्रुतिप्रतिपन्ननारायणकार्यतया स्वीकार्यत्वात्।

किञ्च अथवा "इदं तर्हि प्रजापतौ हर आसीद्यस्मिन्नादित्य" इत्यादि श्रुत्या शिवासाधारणहराभिधानश्रुतिसिद्धस्य नारायणजातप्रजापतिजन्यत्वावेदनादपि न तस्य कृत्स्नजगत्कारणत्वमुपपद्यते। एतेनैवोदाहृतमहोपनिषन्नारायणोपनिषद्वचनजातस्य ह वै शब्दोपबन्धेनानुवादकत्वेन विधिनिषेधयोः न तात्पर्यमिति निरस्तम्॥

यदुपबन्धमहितयदामेयादि वाक्यवदप्राप्तार्थत्वेनह वै शब्दोपबन्धसहितस्यापि उदाहृतोपनिषद्वाक्यस्याननुवादत्वात्। अस्तु वा अनुवादत्वमस्य, तथाऽपि न दोषः। अनुवादो हि विधानाय निषेधाय वा वाच्यः। तत्र विभिन्नार्थदेवान्तरप्रतिपादककारणवाक्यस्य पुरोवादत्वासम्भवेन तदाहुः — "अमूलमनाधारा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते," "दिव्यो देव एको नारायणः" इत्यादि सुबालोपनिषद्वचनेनान्येन वा तुल्यविषयेण जगत्कारणत्वेन प्राप्तं नारायणमनूद्य उदाहृतमहोपनिषन्नारायणोपनिषद्वचनजातेन तदप्राप्तस्यैव ईशानाद्यभावस्य नारायणे तज्जनकत्वस्य तल्लक्षणस्य च तत्र विधानात्।

न चासाधारणरुद्रादि शब्दार्थानां जगत्कारणत्वं विधातुं प्रवृत्तेभ्यः "स देवसोम्येदमग्र आसीत्", "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्", "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" .... "तद्ब्रह्म," "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी" दित्यादि कारणवाक्येभ्यो वा आनन्यसाधारणनारायणशब्दार्थस्य

जगत्कारणत्वं, सर्वात्मकत्वं, सर्वान्तर्यामित्वं च विधातुं प्रवृत्ताद्वा ॥

तदाहुः । "किं तदासीत्तस्मै नेह किंच नाम आसीत्,—अमूलमनाधारा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते, दिव्यो देव एको नारायणः चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणो, श्रोत्रं च श्रोतव्यं च नारायणो, घ्राणं च घ्रातव्यं च नारायणो, जिह्वा च रसयितव्यं च नारायणो, त्वक्च स्पर्शयितव्यं च नारायणो, मनश्च मन्तव्यं च नारायणो, बुद्धिश्च बोद्धव्यं च नारायणोऽहङ्कारश्चाहं कर्तव्यं च नारायणो, चित्तं च चेतयितव्यं च नारायणो, वाक्च वक्तव्यं च नारायणो, हस्तौ च धर्तव्यं च नारायणः, पदौ च गन्तव्यं च नारायणः, पायश्च विसर्जयितव्यं च नारायण उपस्थश्चानन्दयितव्यं च नारायणो, धाता विधाता, कर्ता विकर्ता दिव्यो देव एको नारायणः, आदित्या रुद्रा मरुतो वसवोऽश्विना ऋचो यजूंषि सामानि मन्त्रोऽग्निराज्याहुति नारायण उद्भवसंभवो दिव्यो देव एको नारायणः, माता पिता भ्राता निवासश्शरणं सुहृद्गतिर्नारायणो विरजा सुदर्शनाजिता सौम्या मोघा उमामृता सत्या मध्यमा नाडीशिशुः आसुरा सूर्याभास्वती विष्णोर्नाडी नामानि(ति) ? दिव्यानि गर्जति ? गायति वा(प)यति वर्षति वरुणोऽर्यमाश्चन्द्रमा कलिर्धाता ब्रह्मा प्रजापतिर्मघवा दिवसश्चार्धदिवसश्च कलाकल्पाश्चोर्ध्वश्च दिशश्च सर्वं नारायणः ।" "पुरुष एवेदꣳ सर्वं, यद्भूतं यच्च भव्यम्", "तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः, दिवीव चक्षुराततम्, तं निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनम्"। "अन्तश्शरीरे निहितो गुहायां, अज एको यस्य पृथिवी शरीरम्, यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद, यस्यापश्शरीरम् योऽपोऽन्तरे सञ्चरन् यमापो न विदुः, यस्य तेजश्शरीरम् यस्तेजसोऽन्तरे सञ्चरन् यं तेजो न वेद, यस्य वायुश्शरीरम्, यो वायुमन्तरे सञ्चरन् यं वायुर्न वेद, यस्याकाशश्शरीरम्, य आकाशमन्तरे सञ्चरन्, यमाकाशो न वेद, यस्य मनश्शरीरम्, यो मनोऽन्तरे सञ्चरन्, यं मनो न वेद, यस्याहङ्कारश्शरीरं योऽहङ्कारमन्तरे सञ्चरन्

यमहङ्कारो न वेद, यस्य बुद्धिश्शरीरम् , यो बुद्धिमन्तरे सञ्चरन् , यं बुद्धिर्न वेद, यस्य चित्तं शरीरम् , यश्चित्तमन्तरे सञ्चरन् यं चित्तं न वेद, यस्याव्यक्तं शरीरम् , योऽव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यमव्यक्तं न वेद, यस्याक्षरं शरीरं, योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यमक्षरं न वेद, यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् , यं मृत्युर्न वेद, एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्यादि सुबालोपनिषद्वचनजाताद्वा, अन्यतो वा तुल्यविषयात्सर्गोपनये नारायणस्य ब्रह्मेशानाभावत्वं वा तज्जनकत्वं वा तल्लयाधारत्वं वा प्रतिपद्यामहे। तथा चान्यतो प्राप्तस्य विधानाय निषेधाय वा उदाहृत वाक्यद्वयं प्रवृत्तमिति तस्यानुवादत्वेऽपि किमनुपपन्नम् ॥

एतेन 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मे' त्युदाहृतवाक्ये नारायणस्य प्राधान्यप्रवचनं यत्कश्चित्कल्पविशेषे कल्पादौ वा प्रथमं शिवादुत्पन्नस्य तदितर प्रपञ्चसृष्टत्वपरतया योजयितुं शक्यमिति न कथञ्चिदपि शिवस्य परमकारणत्वाङ्गीकार विरोधि। तथा हि– 'एको ह वै नारायण आसी'दित्यस्य 'प्रादुरासी' दित्याद्युपलक्षणानुसारेण सर्गाद्यसमये ब्रह्मरुद्राद्युत्पत्तेः पूर्वं 'एको सहायो नारायणः शिवादासीदुत्पन्न' इत्यर्थप्रतीतेरिति वैदिकं मन्यानां व्याख्यानं निरस्तम्। तत्र महोपनिषद्वाक्ये सर्गाद्यसमये चतुर्मुखस्यैवासाधारणेशाननाम्नो[1] जीवस्याप्यसत्वप्रतीत्या तदा सत्त्वेन प्रतिपन्ननारायणं प्रत्युत्पादकत्वासंभवेनोक्तयोजनानुपपत्तेः। "शिवा" दित्यध्याहारे मानाभावाच। न चैतदतिरिक्त एव शिवः नारायणजनकत्वेनाभिमतः। "सदास्ती" त्यत्र निरोधप्रमाणमस्ति। येनोक्तयोजना साऽम्या[2] स्यात्। तस्माद्ब्रह्मेशानयोर्नारायण

---

1 ग. पु. पा. शिरस्य।

2 घ. ताल पु. प. स्वालम्बा।

इव कृत्स्नजगत्कारणत्वानुपपत्तेः । तत्कारणमनन्यसाधारणनारायण शब्दितमेव नान्यदिति स्थिते सद्ब्रह्मादिशब्दानां कारणवाक्यगतानां ब्रह्मेशानादिषु साधारणतया प्रवृत्तानां यत् "अग्नीषोमीयं पशुमालभेते" ति विधिवाक्य-गतपशुशब्दस्य गवाश्वादिषु साधारणतया प्रवृत्तस्य छागस्य "वपाया मेधस" इति मन्त्रवर्णप्रतिपन्ने छाग इव "एको ह वै नारायण आसी" दित्याद्युप-निषत्प्रतिपन्ननारायण एव, "छागो वा मन्त्रवर्णा[1]" दिति षष्ठान्त्याधिकरण न्यायेन पर्यवसानमित्यनुकूलमिति ॥

"नन्वहमेकः प्रथममास" मित्यथर्वशिरसि देवान् प्रति शिवस्य प्रति-वचनेन "यदा तमस्तं न दिवा न रात्रिर्न सन्नचासच्छिव एव केवल" इति श्वेताश्वतरमन्त्रेण शिवस्य सर्गावसमये तमोमात्रावशिष्टे सर्वकारणभावेनाव-स्थानमुपदिश्यते । "यो देवानां प्रथमं पुरस्तात्" "विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः।" "हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवश्शुभया स्मृत्या संयुनक्तु[2]" ति तैत्तिरीय मन्त्रेण जगत्कारणभूतसर्वदेवप्रमुखहिरण्यगर्भजनकत्वप्रतिपादनेन रुद्र शब्दितस्य शिवस्यापि सर्वकारणत्वं प्रतीयते । अथर्वशिखायां च "ब्रह्म-विष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे सम्प्रसूयन्ते" इति ब्रह्मविष्ण्वादीनां कार्यमुक्त्वा "कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसम्पन्नः सर्वेश्वरश्च शम्भुराकाशमध्ये" इति वाक्येन शिवस्य ब्रह्मविष्ण्वादिदेवप्रमुखान् प्रति कारणभावावेदनेन कृत्स्नजगत्कारणत्वं साक्षादेव प्रतिपाद्यते । तत्कथमिह 'छागपशु' न्यायेन नारायण एव उदाहृत-कारणवाक्यानां पर्यवसानमनुकूलमिति चेदुच्यते । इदं हि अथर्वशिरसि श्रूयते– 'देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमन्, ते देवा रुद्रमपृच्छन्, को भवानिति,

1 "छागो वा मन्त्रवर्णात्" । मी. सू. ६–८–९–३१.

2 ध. ताल पु. पा. शुभमरमन्मु युनक्ति ।

सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासं, वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति, सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत्, दिशश्चान्तरं प्राविशत्, सोऽहं नित्योऽनित्यो व्यक्तोऽव्यक्तो ब्रह्माहमब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यञ्चोऽह" मित्यादि। अस्य च रुद्रवचनस्योदाहृतवृहज्जाबालोपनिषन्महोपनिषन्नारायणोपनिषद्वचनजातप्रतिपन्नार्थविरोधेनैवार्थवर्णनसम्भवेन छागपशुन्यायावतारविरोधः स्फुटः। तथाहि :— अस्मिन् ग्रामे अहमेकः प्रथममासं, इदानीं वर्ते, उत्तरत्रापि भविष्यामीति लौकिकाप्तवाक्यवत्सर्गाद्यसमये अविद्यमानः नारायणाद्ब्रह्मणोऽत्यनन्तरं उत्पन्नोऽहं, मृदुत्पत्त्यनन्तरभाविकार्यजातात्प्रथममेकस्तत्सर्जनाद्यर्थमसहायोऽन्यनिरपेक्षस्समर्थ आसमिति अर्थपरतया तद्योजयितुं शक्यत इति।

न चात्राप्यध्याहारे मानाभावः। "नारायणाद्रुद्रो जायते" इति वाक्यस्यैव मानत्वात्। न चैतदनुरोधेन तदेव वचनजातं किं न योज्यते, विशेषहेत्वभावादिति शङ्क्यम्। सर्गाद्यसमये ब्रह्मेशानयोरिव नारायणस्य श्रुतौ विशेषतः सत्त्वावगमेन नारायणात्तयोरिव नारायणस्य ताभ्यां तद्वोऽत्यनवगमेन च तयोरेव तत्र विशेषहेतुत्वादित्युक्तम्। अत एव पूर्वतन्त्रे "यदाहवनीये जुहोति" त्यस्य सामान्यशास्त्रस्य "पदे जुहोति", "गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोति" त्यादि विशेषशास्त्रेण बाधः स्वीकृतः। न च नारायणाद्ब्रह्मणोऽत्यनन्तरं शिवस्योत्पत्तौ मानाभावः। "नारायणाद्ब्रह्मा जायते। नारायणाद्रुद्रो जायत" इति पाठक्रमस्यैव तत्र मानत्वादिति। किंचोदाहृताथर्वशिरोवाक्ये रुद्रशब्दितस्य प्रसिद्धशिवस्योदाहृतमहोपनिषद्वाक्ये उदाहृतनारायणोपनिषद्वाक्ये च नारायणशब्दितस्य विष्णोरिव तत्कृत्स्नजगत्कारणत्वं प्रतीयते। किंतु कालत्रय-

1 घ. ङा. पु. पा. प्राविशत्।

इव कृत्स्नजगत्कारणत्वानुपपत्तेः । तत्कारणमन्यसाधारणनारायण शब्दितमेव नान्यदिति स्थिते सद्ब्रह्मादिशब्दानां कारणवाक्यगतानां ब्रह्मेशानादिषु साधारणतया प्रवृत्तानां यत् "अग्नीषोमीयं पशुमालभेते" ति विधिवाक्य-गतपशुशब्दस्य गवाश्वादिषु साधारणतया प्रवृत्तस्य छागस्य "वपाया मेधस" इति मन्त्रवर्णप्रतिपन्ने छाग इव "एको ह वै नारायण आसी" दित्याद्युप-निषत्प्रतिपन्ननारायण एव, "छागो वा मन्त्रवर्णा[1]" दिति पश्वान्याधिकरण न्यायेन पर्यवसानमित्यनुकूलमिति ॥

"नन्वहमेकः प्रथममास "मित्यथर्वशिरसि देवान् प्रति शिवस्य प्रति-वचनेन "यदा तमस्तं न दिवा न रात्रिर्न सन्नचासच्छिव एव केवल" इति श्वेताश्वतरमन्त्रेण शिवस्य सर्गाद्यसमये तमोमात्रावशिष्टे सर्वकारणभावेनाव-स्थानमुपदिश्यते । "यो देवानां प्रथमं पुरस्तात्" "विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ।" "हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवश्शुभया स्मृत्या संयुनक्ती[2]" ति तैत्तिरीय मन्त्रेण जगत्कारणभूतसर्वदेवप्रमुखहिरण्यगर्भजनकत्वप्रतिपादनेन रुद्र शब्दितस्य शिवस्यापि सर्वकारणत्वं प्रतीयते । अथर्वशिखायां च "ब्रह्म-विष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे सम्प्रसूयन्त" इति ब्रह्मविष्ण्वादीनां कार्यमुक्त्वा "कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसम्पन्नः सर्वेश्वरश्च शम्भुराकाशमध्य" इति वाक्येन शिवस्य ब्रह्मविष्ण्वादिदेवप्रमुखान् प्रति कारणभावावेदनेन कृत्स्नजगत्कारणत्वं साक्षादेव प्रतिपाद्यते । तत्कथमिह 'छागपशु' न्यायेन नारायण एव उदाहृत-कारणवाक्यानां पर्यवसानमनुकूलमिति चेदुच्यते । इदं हि अथर्वशिरसि श्रूयते–'देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमन्, ते देवा रुद्रमपृच्छन्, को भवानिति,

1 "छागो वा मन्त्रवर्णात्" । मी. सू. ६–८–९–३१.

2 ध. ताळ पु. पा. शुभमरमन्सु युनक्ति ।

संबन्धित्व'रूपनित्यत्वमिति कथं तेन रुद्रस्य परतत्वतारूपपरब्रह्मत्वसिद्धिः । कृत्स्न जगत्कर्तृताया एव तल्लक्षणत्वात् । वाक्यान्तरबलात्तत्सिद्धेर्निरसिष्यमाणत्वाच्च ।

न चाथर्वशिरःयुत्तरवाक्ये तत्सर्वान्तर्यामित्ववर्णनस्यापि परतत्वलिङ्गत्वात्तत एव तत्सिद्धिरविकलेति वाच्यम् । सुबालश्रुत्या नारायणस्यैवाथर्वशिरोवाक्येन रुद्रस्य सर्वान्तर्यामित्वानावेदनात्तस्यैव तल्लिङ्गत्वेनान्यादृशस्यातल्लिङ्गत्वादिति तथैव तथाविधसर्वात्मकत्वस्यापि तत्रो प्रतीतेश्च । अथवात्र रुद्रशब्दितस्य शिवस्य सर्गाद्यसमये सर्वकारणभावेनावस्थानस्य भर्वात्मत्वस्य चोपदेशो न स्वात्माभिप्रायेण किन्तु "अहं मनुरभवं सूर्यश्चे" ति वामदेवसार्वात्म्योपदेशवत्स्वान्तर्याम्यभिप्रायेण । स्वान्तर्यामी च न नारायणादन्यः स्वीकार्यः । सुबालोपनिषदादि सर्वान्तर्यामित्वेन तस्यैव प्रतिपादनात् । न च विशेषपर्यवसानं विना जिज्ञासा निवर्तते । न च रुद्रवचनत्वेन भासमानस्य "अहमेकः प्रथममास" मित्यादेरन्तर्यामिपरत्वे प्रमाणाभावः । सर्गाद्यसमये शिवस्य सर्वकारणभावेनावस्थानस्योदाहृतसुबालायनोपनिषद्विरुद्धत्वेन तदनुपपत्तेरेव तत्प्रमाणत्वात् । अत एवाथर्वशिरसि उत्तरवाक्ये "हे रुद्र नारायण एव प्रसिद्धं सर्वकारणत्वं तव कथमुपपद्यते । तदनुपपत्तौ च कथं — "अहमेकः प्रथममास" मिति तत्वेनात्मानं वदसि ? तथा सति मिथ्यावादी स्याः"[1] इत्याशङ्कानिरासाय शिवस्यैव वचनम् "सोन्तरादन्तरं प्राविशद्दिशश्चान्तरं प्रविश" दिति । तत्र स इत्यन्तर्यामी नारायणो गृह्यते । "तेन रक्तं रागात्[2]" इति पाणिनि स्मृताविव तच्छब्देन बुद्धिसन्निहितस्य परामर्शसम्भवात् । वक्ष्यमाणरीत्या शब्दोपस्थापितत्वाच्च । तथा च सोऽन्तर्यामी नारायणः अन्तरात्प्राणादेरप्य-

---

1 घ. ता. पु. पा कालत्रयवर्तित्व ।

2 तेन रक्तं रागात् । पाणिनि सूत्रम् ४–२–१ ।

न्तर, स्वात्मानं, दिशश्च, सकलदिग्वर्तिवस्तुजातस्य च अन्तर जीववर्गे अन्तर्यामिभावेन प्राविशन्निति तद्वाक्यार्थस्सम्पद्यते । ततश्च तदभिप्रायेणैव मम सर्वकारणत्वाद्युक्तिरिति न मिथ्यात्वादिप्रसक्तिरिति शिववचनाभिप्रायोऽवसीयते । न च इद वाक्यं रुद्रस्यैव सर्वान्तर्यामितया प्रवेशकथनपरम् "सोऽब्रवीदहमेक प्रथममास" मिति पूर्ववाक्यमपि तस्यैव सर्वकारणत्वादिकथनपर किन स्यादिति शङ्क्यम् । तथा सति अ(त)स्य वाक्यस्य रुद्रवचनत्वेन "अह प्रविशामि" इति प्रयोगापत्त । न च "नान्य कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त" इत्येतदन्तर इतिकरणेन रुद्रवचनसमाप्त्यवगमात् "सोन्तरा" दित्यादिश्रुतिवचनमेवेति वाच्यम् । "स प्राविश" दित्यनन्तरमपि "सोऽह नित्यानित्य" इत्यादि रुद्रवचनानुवृत्त्या तत्समाप्त्यसिद्धे । अन्यथा मध्ये श्रुतिवचनेन रुद्रवचनसदर्भविच्छेदे उत्तरत्र पुन "सोऽब्रवी" दित्यस्यापेक्षितत्वेन तदध्याहारप्रसङ्गात् । तस्यान्तर्याम्यभिप्रायत्वे तु इति करण अन्तर्याम्यनुप्रवेशरूपहेतुपरमिति न काचिदनुपपत्ति । "सोन्तरादन्तर प्राविश" दिति हेतो "अहमेक प्रथममास" मिति सर्वकारणभावेन सर्वात्मत्वे ममास्त्यात्मोक्तिरिति "स रुद्रोऽब्रवी" दित्याहेति इति करणेन "देहलीदीप" न्यायेन प्रश्नोत्तरयोरन्वितेनेति "सोब्रवी" दिति श्रुतिवचनेनान्वयसम्भवात् । न चात्र पक्षे "प्राविश" मिति प्रयोगापत्तिदोष । यथा श्रुतस्यैवोपस्करील्याऽन्वयसम्भवात् ।

एतेन इदमिति करण प्रकारार्थ[1] "सोन्तरा"दित्याद्यपि "अहमेक प्रथममास" मितिवद्रुद्रवचनमिति, निरस्तम् । रुद्रवचनत्वेऽप्यसर्द्दत्यैव तत्त्वस्य वर्णनीयत्वात् । अन्यथा 'प्राविश' मिति प्रयोगापत्तिदोषापत्ते । यद्वा समाप्त्यर्थमेव इदमिति करणम् । न च तथात्वे सन्निहितेन केनापि नान्वयस्तस्य सम्भवतीति वाच्यम् । तथापि 'सत्य सत्येन धर्म धर्मेण तर्पयामि स्वेन तेज-

1 घ ता तु पा प्रकारवाचि ।

से'ति स्वान्तर्याम्यभिप्रायकत्वाशिववचनसमासावन्वयसम्भवात् । तदनन्तरं 'ततो देवा रुद्र नापश्य' नित्यादि श्रुतिवचनदर्शनेन तत्समासौ वा तदन्वयसम्भवाच । तादृशशिववचनस्य 'ततो देवा रुद्र नापश्यन्नित्यादि शिवान्तर्धानप्रतिपादकश्रुतिवचनस्य च समाहृत्यैतिकरणसाकाङ्क्षत्वान्मन्यामाकाङ्क्षायामसन्निधानम्यादोषत्वात् ॥ सन्निधानादाकाङ्क्षाया. बलवत्वात् । यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन स । "अर्थतोह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारण"[1] मिति मीमांसावार्तिकात् । "अर्थतोह्यसमर्थानामानन्तर्येप्यसम्बन्ध"[2] इति विश्वजिदाधिकरणसूत्राच ॥

ननु "अहमेकः प्रथममास" मिति प्रतिवचनरूपशिववच स्वान्तर्याम्यभिप्रायकत्वे "को भवा" निति देवकर्तृकशिवासाधारणधर्मविषयप्रश्नस्य शिवविषयत्वेन प्रश्नप्रतिवचनयोर्वैय्यधिकरण्यापत्ति । न च "सोऽन्तरा" दित्याद्यनन्तरसन्दर्भमङ्गत्यनुरोधेन प्रश्नवाक्यस्याप्यन्तर्यामिपरत्वं कल्प्यमिति वाच्यम् । उपक्रम यानुक्रमज्ञातविरोधिन प्रबलत्वेन तदनुरोधेनैवान्तरसदर्भस्य नेयत्वात् । "को भवा" निति भवच्छब्देन तदन्तर्यामिण पृच्छता देवानां सर्वशब्दानामन्तर्यामिपर्यन्तधावननिश्चयवता प्रतिवचनस्याहं शब्दस्यापि तत्पर्यंत धावननिश्चयोऽस्तीति तत्र तान् प्रति व्युत्पादनीयाभावेन प्रतिवचनानुत्थान चेति चेन्न । प्रश्नानुगुण्यैव प्रश्नप्रतिवचनयोरन्तर्यामिविषयत्वस्यावश्यकत्वात् । तथाहि । सर्वोऽपि जिज्ञासितमेव पृच्छति । जिज्ञासा च सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्चाज्ञात इति सर्वसिद्धम् । प्रश्नप्रतिवचनयोरन्यतरस्य स्फुटार्थत्वे तदनुरोधेनैवान्यतरस्यास्फुटार्थस्य तद्विषयकत्वं कल्प्यत इति अविवादम् । एवं च "को भवा" निति रुद्रं प्रति देवानां प्रश्नस्यास्फुटार्थस्य प्रति-

1 -- "अर्थतोह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्"--मी वार्तिक---------

2 'अर्थतोह्यसमर्थानामानन्तर्येप्यसम्बन्ध' मी सु ४-३-६-११.

वचनानुरोधेन भूतभविष्यद्वर्तमानकालपर्यन्तं ऐक्यं विषयत्वेन स्वीकार्यः । तत्र प्रश्नकाले साक्षात्कृते रुद्रे वर्तमानत्वस्य निश्चिततया संदेशे प्रश्नो युक्त एवेति तत्समानाधिकृतभूतभविष्यत्वविषयत्वोपपत्त्ये " संनिहितत्वान्तर्यामिविषयकत्व-कल्पनमावश्यकमिति न प्रश्नप्रतिवचनयोर्वैय्याधिकरण्यशङ्कावकाशः । अत एव लोके शिष्यं प्रति अन्याभिप्रायेण तव मयि स्नेह एव नास्तीत्युक्ते तयान्याभिप्रायेण कथं मम त्वयि स्नेहो नास्ति, न हि हृदयं भित्वा संप्रदर्शयितुम् शक्यते । तर्हि कुतो निरन्तरमहं न सेवनीय इत्युक्ते अत्यासक्तिविनाशायेत्या-धन्याभिप्रायकप्रत्युक्तिरपि सङ्गच्छते । एतेनैवोपक्रमस्य अनुपसञ्जातविरोधिनः प्रबलत्वेन तदनुरोधेनैव नन्तरसन्दर्भस्य " सोऽन्तरा " दित्यादेः नेयत्वात्तोपक्रमस्यैव तदनुरोधेन नयनं युक्तमिति निरस्तम् । उपक्रमस्याप्युक्तरीत्या अन्तर्यामिविषयत्वस्यावश्यकतयोन्तरसन्दर्भेणाविरोधात् ।

यच्च " को भवा " निति तदन्तर्यामिणं पृच्छतां देवानां तुल्यन्यायेन प्रतिवचनगताहं शब्दस्यापि अन्तर्यामि परतया निर्णीतत्वेन व्युत्पादनीयभावा-त्प्रतिवचनानुत्थानमिति । तन्न । तस्यान्तर्यामिनिष्ठत्वनिश्चयेऽपि तत्प्रतिपाद्यान्त-र्यामिणो जगत्कारणत्वकालत्रयसम्बन्धादिविशिष्टत्वेनानिश्चिततया व्युत्पादनीय-त्वेन प्रतिवचनोत्थानसम्भवात् । एतेन " तेन रक्तं रागा "[2] दित्यादौ असम-भिव्याहृतपदस्य शब्दोपस्थापितार्थपरत्वसंभवेऽपि इह समभिव्याहृतव्यवस्थितै-कार्थपरस्य " सोन्तरा " दिति वाक्यगतत्वपदस्याशब्दसन्निधापितपरत्वायोगात्त सद्भावयं पूर्ववाक्यस्य शिवान्तर्यामिपरत्वोपपादकमिति निरस्तम् । उक्तरीत्या प्रश्नप्रतिवचनयोरन्तर्यामिनिष्ठतया तद्गताहंशब्दस्यैव तत्सन्निधानसम्भवात् ॥

1 प. ता. पु. पा. निष्ठ ।

2 तेन रक्तं रागात् । पाणिनि सूत्रम् ४-२-१ .

एतेनैव इति करणस्य "सोन्तरा" दित्यादेश्च स्वस्थानेऽन्वया "सत्यं सत्येन, धर्मं धर्मेण तर्पयामि स्वेन तेजसे" ति कृत्स्नशिववचनस्य अन्वयः। तदनन्तरं "ततो देवा रुद्रं नापश्य" न्नित्यादि श्रुतिवचन शिववचनसमाप्त्यर्थस्य इतिकरणस्य शिवान्तर्धानप्रतिपादकश्रुतिवचनस्याक स्यात् "सोऽन्तरा" दित्यादेश्च देवदृश्यं स्थूलं रूपं विहाय त सर्वान्तरं सर्वतो रहस्यं परिपूर्णं रूपं प्राविशदिति तदन्तर्धानप्रतिपादनसम दिति निरस्तम्। सन्निहिताकांक्षितेन त्वया संभवादेवाकाङ्क्षामात्रेणान्व स्वीकार्यत्वात्। सन्निहिताकाङ्क्षासम्भवे त्यागायोगात्। "अणुरपि विशेषे वसाय(क)परः"[1] इति न्यायात् इतिकरणस्य "सोऽन्तरा" दित हेत्वर्थत्वेन पूर्ववाक्यस्यान्तर्यामिपरत्वोपपादकतया सन्निहितेन तेनान्वय स्य[2] उक्तत्वात्।

एतेनैव प्रश्नप्रतिवचनयोरन्तर्यामिविषयत्वे तस्य रुद्रवत्प्रत्यक्षत्वा "ततो देवा रुद्रं नापश्य" न्नित्युक्तत्र तदन्तर्धानप्रतिपादनमसङ्ग निरस्तम्। प्रश्नात् प्राक् "यो रुद्रो देवैर्दृष्ट" इति श्रुत्युक्तम् तमेव कृत्स्नं प्रतिवचनानन्तरं "नापश्यन्नि" ति तस्यैव रुद्रस्यादर्शनश्रुत्या प्रति इति सङ्गतिसम्भवात्। रुद्रदर्शनोत्तरकालीनयोः प्रश्नप्रतिवचनयोरन्यामि स्येऽपि दर्शनम् विना प्रश्नासंभवेन "देवा ह वै स्वर्गं लोकमग

1 "अणुरपि विशेषोऽध्यवसायपरः"। मी. न्यायः।
2 घ. ता. पु. पा. अन्वयसम्भवस्य।

न्निति श्रुतिवचनानन्तरं "ते तत्र रुद्रमपश्यन् तदनन्तर" मिति वाक्यपर्त्तये श्रुत्यभिप्रेतत्वेनाध्याहार्यस्यापि अन्तर्यामिविषयत्वे मानाभावेन तत्समानविषया देवान्प्रति प्रतिपादकस्यापि श्रुतिवचनस्यान्तर्यामिविषयत्वे मानाभावात्। अत एव "विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामित तेजस" इति भारते कर्णपर्वणि विष्णो रुद्रान्तर्यामि[1] प्रतिपादनमुपपद्यते। न चैतद्वचनस्थस्यात्मशब्दस्य "तस्यादात्मानमेवाग्रे रुद्रं संपूजयाम्यह" मिति तत्रैव मोक्षधर्मे कृष्णवचनस्थितात्मशब्दस्येव मुख्ये उपचारितेऽपि अभेदे तात्पर्यसम्भवेन नान्तर्यामिपरत्वमिति वाच्यम्।

उक्तरीत्या अथर्वशिरसो रुद्रान्तर्यामिपरत्वे सिद्धे तदनुरोधेनास्यापि रुद्रशब्दस्य तदन्तर्यामिपरताया एवावश्यकत्वात्। एवञ्च "येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः। तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वक" मिति सार्वधारणगीतास्थकृष्णवचनमपि सङ्गच्छते। तस्मात्सर्वथापि "अहमेक" मित्यादिवाक्यं किमन्तर्यामिविषयं किं वा प्रसिद्धरुद्रपरमिति संशयनिरासकत्वेन "सोऽन्तरा" दित्यादेरस्मदभिमतार्थ एवाङ्गत्वं स्यात्। अथर्वशिरोवचनम् रुद्रान्तर्यामिणो नारायणस्यैव सर्वकारणत्वं प्रतिपादयतीति सिद्धम्॥

एवञ्च कृत्स्नस्याप्यथर्वशिरसो नारायणपरत्वे बाधकाभावात् साधकस्याश्च तत्राम्नानं "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्। संबाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावा भूमी जनयन्देव एक" इत्याद्यर्थनारायणस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादने व्याहतप्रसरमिति दिक्॥

यदुक्तं– "यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्नचासच्छिव एव केवलः। तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी" ति श्वेताश्वतरमन्त्रे तमो मात्रावशिष्टे सर्गावसमये शिवस्य सर्वकारणभावेनावस्थानमुपदिश्यत इति तन्न॥

1 ग. पु. पा. रुद्रान्तर्यामित्व।

यदेति कालविशेषप्राप्तस्य तमसोनुवादात् । अनुवादस्य पुरोवादसापेक्षत्वात् । तत्र "अव्यक्तमक्षरे लीयते । अक्षरं तमसि लीयते । तमः परे देव एकी भवती" ति सुबालोपनिषद्वचनस्य तदर्थप्रापकस्य पुरोवादतया 'यदा तम' इत्यस्य सौबालोपनिषद्वाक्यसापेक्षत्वे स्थिते तस्याञ्चोपनिषदि तमोधिभर्तृत्वेन नारायण एव प्रतिपादित इति उपजीव्य पुरोवादावरोधायाप्यपि मन्त्रस्य नारायण एव पर्यवसानस्यावश्यकत्वात् । एवञ्च "शिव एव केवल" इति मन्त्रस्थ शिवादिशब्दोऽपि बलान्नारायणनिष्ठ आपतित इति कथं तद्वतोक्तमन्त्रेण शिवस्य सर्गाद्यसमये तमोमात्रावशिष्ट सर्वकारणभावेनावस्थानमुपदिश्यत इति ॥

ननु भवेदेव यदि सौबालवाक्यमेव तस्य पुरोवादस्स्यात् न चैतदस्ति । अन्येषामप्यनूद्यमानप्रापकाणां "तमो वा इदमेकमास तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति", "नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यत्", "प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्", "नाहरासीन् न रात्रीरहरासीत् सोऽस्मिन्नन्धे तमसि प्रासप" दित्यादि मैत्रायणादि वाक्यानां श्रवणात् न चान्य सौबालवाक्यमेव पुरोवाद इत्यत्र विशेषहेतुरस्ति । अस्ति च तस्मिन् कथमयं मन्त्रो नारायण एव पर्यवस्यतीति विशेषतो व्यवस्था सिद्धि । किञ्च तत्पक्षे विधेयस्य निषेधस्य वा कस्यचिदप्रतीतेरनुवादवैयर्थ्यम् । 'नान्तरिक्षे दिवी'त्यादिवन्नित्यानुवादाश्रयणस्यानन्यगतिकत्वात् । किञ्च तद्वृत्त्ययोगे न तत्काले कस्यचिद्विधेयस्य प्रतीत्यनुपपत्ति । न च त 'न्नदिवे' त्यादिना तत्र दिननिशाविभागस्य सदसदात्मकप्रपञ्चविभागाभावस्य विधेयस्य प्रतीतेस्तदनुपपत्तिरिति वाच्यम् । उपात्त पुरोवादवचनजातादेव तयो प्राप्तत्वेन विधेयत्वानुपपत्ते । न हि विधिरनूद्य कंचिद्विधातु निषेद्धु वा प्रवृत्त वाक्यमनुवादायावेक्ष्यापक्षितनन्य पुरोवादयैव प्राप्तेऽर्थे पर्यवस्यत्साफल्यमश्नुते । अतस्तत्र "यदा तम" इति भागवत् "न दिवा न रात्रि" रित्यादि भागोप्यनुवाद इति ।

न च तेन शिवादि शब्दानां नारायण एव वृत्तिर्विधीयत इति वाच्यम्। तस्यापि नारायण सर्वात्मकत्वप्रतिपादकपुरोवादरूपसौभाग्यवचनजातादेव प्राप्तेः। न च सर्वशब्दस्य प्रतिपाद्यत्वं विना नारायणस्य सर्वात्मकत्वप्रतिपादनं सुशकम्। ततश्च त्वन्मते वाक्यमेवेदं व्यर्थं स्यात्। तस्मात् सर्गाद्यसमये तमः प्रापकेषु वाक्येषु क्वचिदधिष्ठाता नारायणशब्देनोच्यते क्वचित्प्रजापतिशब्देन क्वचित्साधारणपरशब्दे नेति तत्र विरुद्धानेकविशेषश्रवणात्तस्मिन् परितद्विशेषे तेषां पर्यवसानासंभवात् एकविशेषत्वं दर्शयितुं यन्मन्त्रेभ्यः प्राप्तं सर्गाद्यकालीनं तमोनूद्य शिवशब्देन तदधिष्ठातुश्शिवत्वमेव तेभ्यो प्राप्तं विदधातीति. तस्यार्थद्वयस्य वक्तव्यत्वात्पुरोवादस्थित शब्दानामेव शिवे प्रवृत्तिर्वक्तव्येति॥

न चैवं नारायणादि शब्दानां शिवे लक्षणाप्रसङ्गः। वाक्यवैयर्थ्यापेक्षया पदलक्षणास्वीकारस्य ज्यायस्त्वात्। तदेवं 'यदा तम' इति पूर्वार्धे "तमो वा इदमेकमास" मित्यादीनां केषाञ्चित्कारणवाक्यानां शिव एव पर्यवसानं प्रतिपादयतीति स्थिते उत्तरार्धे च "तदक्षर" मिति भागो "यथा सुदीप्तात्पावकात् स्फुलिङ्गास्सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपास्तथाक्षराद्विविधास्सोम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ती" त्यादि मुण्डकादि श्रुतीनां 'तत्सवितुर्वरेण्य' मिति भागश्च सवितृमण्डलानां शिवे पर्यवसानं प्रतिपादयतीति स्थिते कृत्स्नकारणवाक्यानां मध्यवर्ति-नियतसर्वान्तर्यामिलिङ्गं "धियो यो नः प्रचोदयात" इत्युपवर्णयित्र्यास्सावित्र्याः "प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी" ति भागः "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति स ईक्षत लोकान्नुसृजा इति सोकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति तदव-सायेतीति तदवसाचियते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायत." इति स्रष्ट्रादिशब्दैः प्रतिपादयताश्च योन्यादि श्रुतिकारणवाक्यानां शिवविषयत्वं निर्धारयन्नयं मन्त्रस्सर्वेव सर्वकारणत्वमतितरामाविष्करोतीति कथमस्य नारायणविषयत्वम्? कथं चैवोन्या-

प्योदाहृतपुरोवादानां तदिति चेत् ॥ (कथं) शिवशब्दो हि — "सुश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गल शुभम् ।" "शम्भुरीशः पशुपतिश्शिवश्शूली महेश्वरः ॥" इत्यादि कोशे — "शिवस्तु सर्वजगतां" "शिवास्सन्तु पन्थानश्शिवं कुर्यात्तु शिवश्शिवोभूत् . शिवः शिवानां शिवो शिवानाम् "— "यो वश्शिवतमो रस" इति लोकवेदयोः शुद्धिमाङ्गल्यादि धर्मेण तत्र तत्र शक्त्येन प्रयुज्यमानो विशेषहेतुं विना विशेषनिष्ठतयां निश्चेतुम् शक्यस्तावत् । तथा च कथमेवंविधशिवशब्दसमभिव्याहृतोऽयं श्वेताश्वतरमन्त्रः सर्गाद्यसमये तमः प्रापकोदाहृतवाक्यानामनिर्धारितविशेषे पर्यवसानासम्भवात् तेषामेकविषयत्वं दर्शयितुं तेभ्यो प्राप्तं तमोनूद्य शिवशब्देन तदधिष्ठातृ ईशानत्वं तेभ्यो प्राप्तं विधातुम् कथमेवं सत्ये तन्मन्त्रोथ पुरोवादरूपसर्वोवाक्श्रुतिगतनारायणादिशब्दानामीशान एव वृत्तिर्वैकल्प्येति युज्यते । कथं च तथाविधैतन्मन्त्रस्थ "तदक्षर" मित्यादि भागोऽपि "यदा सुदीप्ता" दित्याद्युदाहृतवाक्यानां रुद्रे पर्यवसानं प्रतिपादयत्विति ॥

किञ्च "तमो वा इदमेकमासे" त्यादि वाक्यतः प्राप्तं सर्गाद्यकालीनं तमोनूद्य तदधिष्ठातुरीशानत्वविधानं युक्तम् । तथा सति वस्तुतो नारायणाद्यरुद्रस्यैव वस्तुतो व्रीहित्वयवत्वविशिष्टानामेव प्रकृतापूर्वसाधनत्वपुरस्कारेण प्रोक्षणादि विधानवत् तमोधिष्ठातृ पुरस्कारेण शिवत्वविधानेऽपि तदधिष्ठातृत्वेन प्राप्तेर्वक्तव्यतया तस्य चेशानत्वविधाने तत्तत्प्रतिपादकरूपपुरोवादरूपतमोरूपविधिवाधोपपत्तेः ।

न च तद्वाधं विना एतद्विधिपर्यवसानं युज्यते । न च शिवत्वविरुद्धनारायणत्वाविरुद्धे तमोविधिमुपजीव्यप्रवृत्तेशित्वविधेः कुशप्रापकवोदकं प्रतिशरोपदेशवत् बाधकत्वं सम्भवति । न च नारायणादौ तमस्सम्बन्धो बाधकम् । न च तद्विधायकमप्रवृत्त प्रवृत्तानात्मकत्वाभावा-

दिति वाच्यम्। सामान्यरूपतया लाघवेन विधित्वे आप्राप्त प्रापकत्वस्यैव तन्त्रत्वात्।

किञ्च शिवत्वविधानेऽपि, नारायणेशान प्रजापतिशब्दार्थानामभेदापत्त्या, तदतिरिक्तत्वेन त्वदभिमतस्येशानस्य जगत्कारणत्वासिद्धिः। अत एव "जुह्वा जुहोती"ति होमसाधनतया विहितां जुहुं 'यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति' इति वाक्येन, तत्प्रत्यभिज्ञापकजुहूशब्देनानूद्य, तस्यां पर्णमयत्वविधाने जुहुत्व–पर्णमयत्वयोरैकाधिकरण्यं सिध्यति। नहि नारायणत्वादिनिर्मुक्त सौबालादिवाक्यं, यत्तमोऽधिष्ठातृत्वेन प्राप्तं, येन तत्रेशानत्वविधाने तदभेदो न स्यात्। अपि च 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान' इति महोपनिषदा, सर्गाद्यकालेऽविद्यमानत्वेन प्रतिपन्नस्य तस्यैवोत्तरत्र 'तस्य ध्यानान्तस्थस्य ललाटात्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत' इत्यादिना नारायणादुत्पन्नत्वेन च प्रतिपन्नस्येशानस्य, न तत्पूर्वकालीननारायणेनाभेदविधानं युज्यते। तत्कालीनतमोऽधिष्ठातृत्वं वा। तथात्वे महोपनिषद्विरोधापत्तेः।

एतेन सर्गाद्यसमये तमःप्रापकेषु वाक्येषु कचिदधिष्ठाता नारायणशब्देनोच्यते। कचित्प्रजापतिशब्देन, कचित्सधारणेन परशब्देनेति। तत्र निरुद्वाने कविशेषश्रवणादनिर्धारितविशेषे तेषां पर्यवसानायोगात्। तदर्थमेकविषयत्वं दर्शयितुमयं मन्त्रस्तेभ्यः प्राप्तसर्गाद्यकालीनं तमोऽनूद्य, शिवशब्देन तदधिष्ठातुरीशानत्वं तत्त्वं तेभ्योप्राप्तं विदधातीति, तत्सार्थक्यस्य वक्तव्यतया, तद्व्याप्युपुरोवादस्थितनारायणादिशब्दानामेव ईशाने वृत्तिर्वक्तव्या। न चैवं नारायणादिपदाना ईशाने लक्षणा प्रसङ्गः। वाक्यवैयर्थ्यात् पदमात्रलक्षणयाऽर्थाहितत्वादिति निरस्तम्। तत्रेशानत्वादिविधानस्योक्तरीत्या अनुपपन्नत्वात्। असति च गत्यन्तरे 'नान्तरिक्षं न दिवा' इत्यादिवदस्य मन्त्रस्य नित्यानुवादतायाः मध्यत्वात्। किञ्च पुरोवादरूप सौबालादिवाक्यगतानां अनेकेषां नारायणादिशब्दानामीशाने लक्षणा, तन्मन्त्रवैयर्थ्य भया-

दङ्गीकार्याविधेयासम्भवेनोक्तरीत्या स्वत एव व्यर्थस्य लक्षणाकल्पकत्वानुपपत्तेः। अन्यथाऽस्य मन्त्रस्य सिद्धे शिवत्वविधायकत्वे, तदनुरोधेन सौबालादिश्रुतिगतानन्यसाधारणानेक नारायणादिपदाना शिवलक्षणकत्वसिद्धिः। सिद्धे च तस्मिन् विरोध्यभावेनास्य शिवत्वविधायकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः।

किञ्च भवेदेव तेषामेकविषयत्वप्रदर्शनाय तदधिष्ठातुः शिवत्वविधानम्। यदि तदधिष्ठाता कचिन्नारायणशब्देन, कचित्प्रजापतिशब्देन, कचित्साधारणेन, परशब्देन प्रतीयेत। न चैवं 'प्रजापति र्वा इदमेक आसी' दिति वाक्ये' 'तमो वा इदमेकमास, न तत्परेणेरित'मिति वाक्ये च प्रजापतिशब्दार्थपरशब्दार्थस्य वा तमोऽधिष्ठातृत्वाप्रतीतेः। प्रत्युत 'प्रजापति र्वा इदमेक आसीदि'ति वाक्ये, सप्तम्यन्ततमश्शब्दार्थस्यैव प्रजापत्यधिष्ठानत्वप्रतीते। तमोऽधिष्ठातृत्वं न तमःप्रत्याधारत्वं; किन्तु तन्नियामकत्वमिति चेत्, तथाऽपि प्रजापतेस्तमप्रेरकत्वासिद्धेः।

एतेनोक्तरीत्या 'यदा तम' इति पूर्वार्धे 'तमो वा इदमेकमासे' त्यादीनां केषाञ्चित्कारणवाक्यानामीशाने पर्यवसानं प्रतिपादयति। तदुत्तरार्धे 'तदर' मिति भागः 'यथा सुदीप्तात्पावका' दित्यादि मुण्डकादिश्रुतीनां तत्र पर्यवसानम्। तथा 'तत्सवितु र्वरेण्य'मिति भागः सवितुर्मण्डलमध्यवर्तिनि स्थितजगत्कारणत्वनियतसर्वान्तर्यामित्वलिङ्ग 'धियो यो नः प्रचोदया' दित्युपवर्णितायाः सावित्र्याः ऋचः ईश्वरे पर्यवसानम्। तथा 'प्रज्ञा च तस्मा त्प्रसृता पुराणी' इतिभाग. 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति' इति स्रष्टुः सादिसर्गपूर्वकालीनं, स्रष्टव्यवस्तुजातालोचनमीक्षणादि शब्देन प्रतिपादयतां छान्दोग्यादिश्रुतकारणवाक्याना, ईशाने पर्यवसानं प्रतिपादयतीत्येव, अयं मन्त्रः कृत्स्नकारणवाक्यानामीशानविषयत्वं निर्धारयन् तस्य सर्वकारणभावगतिनगमानिष्कर्षोनाति निगमतम्। उक्तरीत्या विधायकत्वासम्भवात्। वस्तु-

' ताण्ड्य पु ब्रा. ग्रन्थेन. "तमो वा इदमेकमास, तत्परेणेरितमिति वाक्यम्।

तन्तु मम पक्षे, तत्रैव न विधायकत्वासम्भवः। सर्गादिकाले तमोऽधिष्ठातृत्वे 'नैकाकी रमते', तथा च पुरोवादप्राप्ते नारायणे, अनेन मन्त्रेण लोकतः 'अंधं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते', 'तस्मादेकाकी न रमते', 'तस्मादेकाकी बिभेति' इति वेदतश्च, बहुभयापादकतया प्रतिपन्नतमस्सम्बन्धस्य, युक्त्यापादित रोदनादिरूपामाङ्गल्यादिप्रसक्तौ, केवलशब्दसमभिव्याहृतशिवशब्देन, पुरोवादाप्राप्ततदभावसहितस्य माङ्गल्यसम्बन्धस्य विधानसम्भवात्। एवञ्च पूर्वार्धेनोत्तरार्धेन च सकलकारणवाक्यानां नारायण एव पर्यवसानं निर्धारयन्नयं मन्त्रः, तस्यैव सर्वकारणत्वमाविष्करोतीति किमनुपपन्नम्। यद्वा उक्तरीत्या प्राप्तं नारायणमनूद्य, तत्र मानान्तराप्राप्तं मुख्यतः शिवादि शब्दवाच्यत्वमनेन मन्त्रेण विधीयत इति नैतद्वैयर्थ्यशङ्केति॥

नचैतद्विधानस्य स्वतोप्रयोजनत्वात्फलवत्सम्बन्धरहितत्व च वैयर्थ्यतादवस्थ्यमितिशङ्क्यम्। भगवति नारायणे सत्यकामत्वादि विधानवाञ्छिवाशरत्वादिशिवविधानशब्दवाच्यत्व विधानस्यापि 'ब्रह्मविदाप्नोतिपरं' 'तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतिप्रतिपन्नफलवत तदज्ञानप्रकारतया तस्यापफलस्य स्फुटत्वात्।

न चैवं तमःप्रापकपुरोवादानां बहूनां सत्वात्। तत्र 'तमो वा इदमेकमास, तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाती'ति सामान्यतः प्रवृत्तस्य, सौबालश्रुतिप्रतिपन्ननारायणरूपविशेषपर्यवसानाविरोधित्वेऽपि, 'प्रजापति र्वा इदमेक आसीन्नाहरासी न्न रात्रिरासी त्सोऽस्मिन्नन्धे तमसि प्रासर्प'दित्यस्य विशेषहेतुभावेन पुरोवादत्वेन स्वीकार्यस्यैकविशेषपर्यवसानविरोधि प्रजापतिपदसहितस्य सत्वान्नारायण एव पर्यवसानविषय इति निर्धारणासम्भवात् कथं 'यदा तम' इति मन्त्रः तत्रैव पर्यवसानमर्हतीति वाच्यम्। उक्तरीत्या सर्गाद्यकाले निषिद्धसत्वस्य, प्रजापतिशब्दार्थस्य चतुर्मुखस्यान्यस्य वा कस्यचिदेव नारायणादुत्पन्नस्य नारायणवत्तमोऽधिष्ठातृत्वासम्भवेन, प्रत्युत 'सोऽन्वेतननि

प्रा'सर्प'[1]दिति तमस एव प्रजापत्यधिष्ठानत्वप्राप्त्या च, प्रजानां पतिरिति योगार्थप्रजापतिशब्दस्य नारायण एव प्रवृत्तेरवश्यकत्वेन विशेषनिर्धारणोपपत्तेः। न चैवं रूढ्यननुग्रहप्रसङ्गः। अन्यथानुपपत्त्या तन्मात्रबाधस्य सद्यत्वात्। एतेन 'नासदासी' दिति श्रुतिर्व्याख्याता। नन्वेवं श्वेताश्वतरस्थस्य 'यदा तम' इत्यस्य मन्त्रस्य, नारायण एव पर्यवमानाङ्गीकारे कथं न तत्रत्यानेक मन्त्रविरोधः। तथा हि। इयं ह्युपनिषदुपक्रममारभ्यहीश-हर-रुद्र-शिवेशान-महेश्वरादिपदपरामृष्टस्य, सर्वकारणत्वं सर्वाधिष्ठातृत्वं च, प्रतिपादयन्त्येवान्तं लभते[2]। तत्रोपक्रमे तावदस्यामुपनिषदि 'किं कारणं ब्रह्म, कुतस्साज्जाता जीवाः, केन क्व च संप्रतिष्ठा', अधिष्ठिताः केन, सुखेतरेषु वर्तामहे, ब्रह्मविदोव्यवस्था' मिति मन्त्रेण, केषाञ्चिद्ब्रह्मवादिनामृषीणां 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादि वैदिकवाक्यपर्यालोचनया ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणं, सर्वाधिष्ठातृभूतं च इत्येतावन्निश्चितवतां, तत् ब्रह्म किंदेवतारूपमित्यजानतां संशयं प्रदर्श्य, तन्निरासायो[3] द्गीथमेतत्परमं तत्तु ब्रह्म तस्मिन् त्रयं स्वप्रतिष्ठाक्षरं च। अत्रान्तरं वेदविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः। संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशं' इति मन्त्रेणेतदीशरूपमिति अभिधानात्। तथाक्षरं प्रधानं अमृताक्षरं हर इति हरशब्देनापि तदित्यभिधानच्च। तथाहि। 'एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु र्य इमां लोकानीशतईशनीभिः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति संयुगे चान्तकाले संसृज्य विश्वाभूतानि गोपीनः[4], विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्। संबाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयत् देव एकः। 'यो देवानां प्रथम' श्चोद्भवश्च, विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः, हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं, याते

1 घ.ता पु पा. प्रासदिति। 2 घ.ता पु पा. लक्ष्यते।
3 घ.ता पु.पा अयोगात्। 4 घ.ता पु.पा. गोपातः। भुवनानिगोप्ता।
5 प्रभवः।

तावदावश्यकम्। अन्यथा व्याहतमापित्वापत्तेः। अविरोधश्च तत्र कारणवाक्येषु श्रुतानां, नारायणासाधारणशब्दानां केवलशिवपरत्वेन वा तत्र श्रुतानां शिवासाधारणशब्दानां केवलनारायणपरत्वेनोपपादनीयः। अथवा उभयोरन्यतरस्यान्यतराधीनतया कारणत्वमाश्रित्य प्रकारान्तरासंभवात्।

न चोभयोरपि स्वातन्त्र्येण कृत्स्नजगत्कारणत्वमुपपद्यते स्वीकृतं वा। कल्पभेदेन उभयोरपि जगत्कारणत्वे मानाभावात्। तथात्वे[1] परतत्वलक्षणस्य अतिव्याप्त्यापत्तेश्च। आचाभ्यामेकमेव परतत्वमित्यभ्युपगमात्। न च श्रुतिवाक्यानि तयोस्तथाकारणत्वव्यवस्थापकान्युपलभामहे। कृत्स्नजगत्कारणे कल्पभेदेनेति विशेषणस्य सार्थकत्वानुपपत्तेश्च। तदनुपादाने, व्यक्त्यन्तरेऽपि कृत्स्नजगत्कारणत्वस्य सत्त्वेन, अतिव्याप्तेर्वज्रलेपत्वात्। न च ईशाधीनो नारायण इति मया वा, नारायणाधीनो ईश इति त्वया स्वीकृतं वैपरीत्यस्योपगमात्[2]। एवञ्च, उपनिषदि कारणं ब्रह्म किमिति ब्रह्मवादिप्रश्नगोचरार्थो नारायण एव वाच्यः। अन्यथा महोपनिषन्नारायणोपनिषत्सुबालोपनिषत्सु, तस्य हरशब्दितस्यैपितव्यकोटिनिविष्टव्यत्वात्। बृहदारण्यकादिषु 'बुद्बुदस्त्र्यक्षश्शूलपाणिःपुरुषोऽजायत। 'नारायणाद्रुद्रोजायत', 'ललाटात्क्रोधजो रुद्रः', 'इन्द्रो वरुणः सो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान' इति प्रसिद्धशिवस्य नारायणोत्पन्नत्वप्रतिपादकवाक्यविरोधः। 'ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्त' इति नारायणस्य सन्निधेरेव शिवजन्यत्वं लभ्यते। न च 'वाक्यत' इति वाक्येन तस्य बाध इति वक्ष्यते। किञ्च, श्वेताश्वतरे एव प्रथमाध्याये 'संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च, व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः' इति क्षराक्षरव्यक्ताव्यक्तशब्दित प्रमाणसिद्धकृत्स्नजगद्भरणकर्तृत्वरूपविष्णुसाधारणधर्मवत्त्वं, ईशशब्दितस्योक्त्या, स न प्रसिद्ध शिवः, किन्त्वनन्य एवेत्यवधारणाय, तदनन्तर

---

[1] घ ता पु पा तथात्व।

[2] घ.ता.पु.पा. वैपरीत्यस्योपयोगात्।

मेव 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः। क्षरात्मानावीशते देव एक' इति तस्य हर-शब्दितस्य ईशितव्यकोटिनिविष्टत्वाभिधानात्। 'तत्र मध्ये महान्प्रभु र्वै पुरुषः। सत्वस्यैव[1] प्रवर्तक' इति सत्वगुणप्रवर्तकत्वरूप विष्णुलिङ्गाभिधानात्। षष्ठा-ध्याये 'धर्मावहं पापनुदं भगेशं' मिति 'अर्थापयत्पादनखावसृष्टं जगद्विरिञ्चोप-हृतार्हणाम्भः। शेषं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दात् को नाम लोके भगवत्पदार्थः। इत्यु-पबृंहणा त्नारायणासाधारणभगवच्छब्दपर्यायभगेशशब्दितस्य प्रसिद्धशिवा-न्यत्वावश्यम्भावादुपक्रमोपसंहाराभ्यां श्वेताश्वतरप्रतिपाद्यस्य प्रसिद्धशिवा-न्यत्वावधारणावश्यम्भावात्। यद्यपि 'व्यक्ताव्यक्तं भरत' इत्यस्य 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि'[2] इति वार्तिकस्मरणात् 'हृञ्हरण' इति धातुजत्वमपि सम्भवति। तथापि 'डुभृञ्धारण पोषणयो' रित्यस्यैव रूपमेतत्। भकार-स्यौपदेशकस्यैव सम्भवेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्। अन्यथा व्यक्ताव्यक्तशब्दित प्रकृत्यंशयो, र्नित्यतया, संहरणक्रियान्वयानुपपत्ते रिति। तत्र मध्ये 'महान् प्रभु र्वै पुरुषः सत्वस्यैष प्रवर्तक' इति सत्वगुणप्रवर्तकत्वरूप विष्णुलिङ्गाभि-धानात्। 'मुकुन्दात्कोनामलोके भगवत्पदार्थ' इत्युपबृंहणात्। षष्ठाध्याये 'धर्मावहं पापनुदं भगेशं' मिति भगशब्दित षाड्गुण्यरूप विष्णुलिङ्गत्ववेदना-च्चोपक्रमोपसंहाराभ्यां श्वेताश्वतरप्रतिपाद्यस्य प्रसिद्धशिवान्यत्वावधारणात्। किञ्च सामान्यतो जगत्कारणत्वेन तं निश्चितस्य, वस्तुतो नारायणरूप देव-तात्मकत्वएवैतच्छ्रुत्यानुगुण्यम्। श्वेताश्वतरे हि प्रथम खण्डे, हरशब्दार्थस्य 'हरं प्रधानममृताक्षरंहरक्षरात्मानावीशते देव एकः। तमीश्वराणां प्रथमं महे-श्वर' मित्यक्षरशब्दार्थत्वोक्तिपूर्वकमीशितव्यत्वमुच्यते। न हि स्वस्यैव स्वंप्रति ईशत्वमीशतव्यत्वञ्च युज्यते। ततश्चोपक्रमगतेशशब्दस्यमध्ये श्रुतानां तत्पर्याभि-धानांच, प्रसिद्धहरशब्दार्थादन्यपरत्वमावश्यकम्। स चान्यो नारायण एवेति।

[1] घ.ता.पु.पा. सत्वस्यैशः। [2] 'हृग्रहोर्भः छन्दसि' ३-१-८४- वार्तिक।
[3] ताळ-पा:—इत्यभिधानात्।

पादनेन तद्विरोधश्चेति। अपि च प्रसिद्ध रुद्रस्य 'नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रोजायत' इति नारायणादुत्पत्त्यवगमात्। तत्परत्वे, अस्या उपनिषदो 'न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप' इत्यत्रैव कथं तज्जनकनिषेधो युज्यते। किञ्च श्वेताश्वतरस्य नारायणादन्यविषयत्वे 'सहस्रशीर्षा पुरुषः', 'पुरुष एवेदꣳ सर्व' मिति नारायणपर पुरुषसूक्तस्य, मन्त्राम्नानानुपपत्तिः 'महान्प्रभुर्वै पुरुष स्सत्त्वस्यैष प्रवर्तक' इति तत्प्रतिपाद्ये सत्त्वगुणप्रवर्तकत्वरूप विष्णुलिङ्गाम्नानानुपपत्तिश्च। नहि नारायणादन्यस्य सत्त्वगुणप्रवर्तकत्वं प्रमाणसिद्धम्। पुरुषसूक्तस्य च विष्णुपरत्वं वक्ष्यते। मैत्रायणीयोपनिषदि 'अथ यो ह वै खलु वा अस्य राजसोंश स्सोऽसौ ब्रह्मचारिणः योऽयं ब्रह्म। अथ यो [illegible] खलु वा अस्य सात्त्विकोंऽशः सोऽसौ ब्रह्मचारिणः योऽयं विष्णुः अथाथ यो [illegible] खलु वा अस्य तमसोंशः सोऽसौ ब्रह्मचारिणः योऽयं रुद्र' इतिविष्णोरेव सत्त्वांशत्वोक्ते स्तदितरयो र्ब्रह्मरुद्रयोश्च राजसतामसांशत्व व्यवस्थितेः। तथा वाराहे अगस्त्य वराहसंवादे 'यत्सत्त्वं स हरि र्देवो हरिस्तत्परं पदं, सत्त्वं रजस्तम इति त्रितयञ्चैतदुच्यते। सत्त्वेन मुच्यते जन्तु स्सत्त्वं नारायणात्मकम्। रजसा सत्त्वयुक्तेन भवेच्छ्रीमान्यशोधिकः। तच्च पैतामहंवृत्तं सर्वशास्त्रेषु पठ्यते। यद्वेदबाह्यकर्मस्या न्मामुद्दिश्योपसेव्यते। तद्रौद्रमितिविख्यातं कनिष्ठं गदितं नृणाम्। यद्धीनतपसायुक्तं केवलं तामसं तु यत्। यच्च मुक्तिप्रदं नृणां[1] इह लोके परत्रचे' ति स्त्रेण विष्णोरेव सत्त्वात्मकत्वाभिधानात्। तथा लिङ्गपुराणे चतुर्दशाध्याये—'हिरण्यगर्भो रजसा तमसा शङ्कर स्स्वयम्। सत्त्वेन सर्वगो विष्णु स्सर्वात्मा सर्वसन्मयः।' तत्रैव चतुस्त्रिंशाध्याये—'त्वत्कोपसम्भवो रुद्रस्तमसा च समावृतः। त्वत्प्रसादाज्जगद्धाता रजसा च पितामहः। त्वत्स्वरूपात्स्वयं (त्वत्स्वरूपःस्वयं) विष्णुः सत्त्वेन पुरुषोत्तम' इति। तदनन्तरे चाध्याये—'परमात्मानमीशानं तमसा रुद्ररूपिणम्। रजसा सर्वभूतानां सर्व[2]

[1] ताळ. पा. तद्भक्तिप्रदं नृणां। [2] ताळ. पा. सर्ग

लीलाप्रवर्तकम् । सत्वेन सर्वभूतानां स्थापकं परमेश्वरम् । सर्वात्मानं महात्मानं परमात्मनमीश्वरम् । दृष्ट्वा तं प्राह वै ब्रह्मा[1] भगवन्तं जनार्दन " मित्यादि नन्दिकेश्वर वचनेन विष्णोरेव तथात्वभिधानाच्च । पुराणान्तरेषु—' सात्विकैः सेव्यते विष्णु स्तामसैरेव शङ्करः । राजसै स्सेव्यते ब्रह्मा सङ्कीर्णैश्च (स्तु) सरस्वती ' इत्युपासक स्वरूपकाभिधानेनोपास्यविष्ण्वादीनामपि सत्वादिधर्मत्वाव-धारणाच्च । ' यच्छीलस्वमी तच्छीलाः प्रकृतय ' इति लोकप्रसिद्धेः[2] । अपिच प्रसिद्धं रुद्रस्यैव महाज्ञेयत्व-सर्वान्तर्यामित्व-परब्रह्मत्व परतत्त्वात्मकत्वाभिधानात् । तथाच तदनुरोधेनापि श्वेताश्वतरो नारायणपर एवाङ्गीकार्यः ॥ तैत्तरीयोपनिषदो नारायणपरत्वं वक्ष्यते । नारायणस्य महाज्ञेयत्वोक्त्या इतरस्याऽपज्ञेयत्वेन मुमुक्षुज्ञेयत्वस्य व्यावृत्तनात् । न च 'नारायण परंब्रह्म'त्यत्र 'नारायणात्परंब्रह्म' इति पञ्चमीतत्पुरुषशङ्कय. । निषादस्थपत्यधिकरण[3] न्यायेन कर्मधारयस्य निश्चयात् । उदाहृतानेकश्रुतिविरोधेन नारायणादन्यस्य तत्परत्वानुपपत्तेश्च ॥

न च ' तत्वं नारायणः पर ' इत्यत्र परशब्दस्य विविक्षितार्थलाभाय नपुंसकनिर्देशापत्या पुल्लिङ्गनिर्देशोनुपपन्न इतिवाच्यम् । अथ ' योऽन्यां देवतां उपास्तेऽन्यासावन्योऽहमस्मीति ' इति अत्र पुल्लिङ्ग निर्देशोपपत्तेः । अपि चास्याः श्वेताश्वतरोपनिषद उक्तरीत्या नारायणैकनिष्ट सुबालोपनिषत्प्रति-पन्नार्थानुवादितया तद्विरुद्धार्थपरत्वमयुक्तम् । उपजीव्य विरोधात्पुरोवादस्य चानुवादंप्रत्युपजीव्यत्वात् । नचैवं श्वेताश्वतरगत रुद्राद्यसाधारणेशादिशब्दानां नारायणे लक्षणा प्रसङ्गः । योगार्थस्य नारायणे सम्भवाद्रूढिमात्र बाधस्यो-दाहृतानेकश्रुतिन्याया (व) विरोधाय सह्यत्वात् ॥

---

1 शाला. पा. सर्वात्मानं च तं प्राह

2 " यच्छील स्वामी तच्छीला प्रकृतयः " ॥ लोकप्रसिद्धिः ।

3 ' निषादस्थपत्यधिकरण ' — मी–सूत्रम् — ६–१–१३–५१,

एतेन श्वेताश्वतरे 'यो देवानां[1] प्रथमश्चोद्भवश्च', 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः। 'हिरण्यगर्भं जनयामासपूर्वं' मितिमन्त्रः, सर्वदेवं[2] प्रथम हिरण्यगर्भजनयितृत्वाभिधानेन, शिवस्य सर्वकारणत्वमाविष्करोतीति निरस्तम्॥ अस्य यदुपबन्धेन 'नारायणाद्ब्रह्मा जायत' इत्यनुवादत्वात्। न च वैपरीत्यं शङ्क्यम्। सर्गाद्यसमये 'नेशान' इतिश्रुत्या रुद्रसत्वनिषेधेन, तस्य सर्वदेवं[3] प्रथमहिरण्यगर्भजनयितृत्वासम्भवात्। 'नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायत' इत्यदिना, नारायणाद्धिरण्यगर्भोत्पत्त्यनन्तरं, रुद्रोत्पत्त्यावेदनेन तदनन्तरभाविनो रुद्रस्य तज्जनकत्वानुपपत्तेश्च॥ न च तत्र रुद्रेशानशब्दौ गुणभूतमूर्तित्रयान्तर्गत रुद्रपरौ न परशिव पराविति वाच्यम्। तदन्य प्रधानभूत परशिवसत्वे मानाभावात्। भावेवा तस्य नारायणानन्यत्वाभ्युपगमेन विवादापर्यवसानात्। तथासति नाममात्रएव विवादापत्तेश्च। नह्युभयवादि सम्प्रतिपन्न परतत्वासाधारणधर्मवत्तयाश्रुते वस्तुनि नाममात्रभेदेन भेदाभ्युपगमो युक्तः। तथासति जगज्जन्मादिकं प्रति स्वतन्त्रानेकचेतनात्मककारण स्वीकारापत्तेः। नचावाभ्यां तथा स्वीकृतम्। युक्तं वा। मूर्तित्रयान्तर्गतत्वेऽपि ब्रह्मरुद्रवद्विष्णो र्गुणभूतत्वे मानाभावाच्च। तच्च प्रतिपादयिष्यते। 'सर्ववेदान्तप्रत्यय[4]' न्यायानुरोधेन, रुद्रनारायणशब्दयोः रुद्रनारायणान्यतर विषयत्वे आवश्यके, तस्यान्यतर लक्षणांविना निर्वाहायोगेन, तत्स्वीकारस्यावश्यकत्वे 'यो देवाना' मितिमन्त्रस्य रुद्रपदस्यैव यदुपबन्धरूपनियामकसत्वेन नारायण एव तत्स्वीकाराच्च॥

एतेन 'यो देवानां[5] प्रथमश्चोद्भवश्चे' ति श्वेताश्वतरमन्त्रानुरोधेन 'यो देवानां[6] प्रथमंपुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिं हिरण्यगर्भं पश्यत जाय-

[1] ताला. पा. प्रभश्चोद्भवश्च। [2] ताला. पा-प्रभव। [3] ताला. पा. प्रभव।

[4] 'सर्ववेदान्तप्रत्यय' न्यायः — वा. सू-३-३-१

[5] ताला. पा. 'क' 'च' पा — प्रभवश्चोद्भवश्च

[6] ताला. पा. 'क' 'घ' पा — प्रभवं

मान' मिति तैत्तिरीय मन्त्रस्यापि विश्वाधिको रुद्रो 'अपरिमिताधिकरण' न्यायेन[1] स्वस्माज्जायमानं हिरण्यगर्भं लोकसृष्ट्यर्थं ज्ञानदृष्ट्या अपश्यदित्यर्थः। अत एव 'अव्यक्तादभवस्थाणु' शिव. परमकारणम्। सत्कार्यकारणोपेत ऋषिः विश्वधिकः प्रभुः। देवाना प्रथमदेवं जायमानं मुखाम्बुजात्। ददर्श चाग्रे ब्रह्माणमाज्ञया तमवैक्षत। दृष्टो रुद्रेण देवेशः ससर्ज सकलं जग'दिति लैङ्गिकवचनोपबृंहणमुपपद्यत इतिनिरस्तम्। तस्येवास्यपि यदुपबन्धेन 'नारायणाद्ब्रह्मा जायत' इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नार्थानुवादित्वात्। प्रतियोगि-सव्यपेक्षस्य शब्दनिर्दिष्टस्याकाङ्क्षाशान्तये, तत्सन्निहितं तत्प्रतियोगितया-न्वेतीति 'ह्यपरिमिताधिकरण' न्याय[2] सिद्धोऽर्थः॥ एवञ्चाकाङ्क्षारूप प्रकरणं सन्निधिमात्रमेव वा अत्र रुद्रस्य हिरण्यगर्भंप्रति जनकतायान्वये कारणमुक्तं भवति। तच्चायुक्तम्। न ब्रह्मेशानः 'तस्य ध्यानान्तस्थस्य ललाटा त्र्यक्षश्शूल-पाणिः पुरुषोऽजायत', 'नारायणाद्ब्रह्माजायते नारायणाद्रुद्रो जायत' इति हि वाक्यम्। तथासति सन्निधेः प्रकरणाच्च वाक्यस्य बलीयस्त्वेन, तद्विरोधेन तंप्रति सर्गाद्यसमये रुद्रस्य जनकत्वानुपपत्त्या, बलवत्वादुक्तरीत्या रुद्रशब्दस्य नारायण एव वर्तयितव्यत्वात्। 'अव्यक्तादभवस्थाणु' रित्याद्युपबृंहणादपि न शिवस्य परमकारणत्वसिद्धिः। अव्यक्तादुत्पन्नस्य तस्य परमकारणत्वानुप-पत्तेः। 'हरिꣳहरन्तमनुयन्ति देवाः विश्वस्येशानं ऋषभं मतीना' मिति तैत्तिरीयश्रुत्या, रुद्रस्य हरिशब्दित विष्णुसंहार्यत्वावेदनाच्च॥ विश्वस्येशानं रुद्रं हरन्तं हरिमिति तच्छ्रुत्यर्थज्ञानात् 'ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रञ्च यमं वरुणमेव च। निगृह्य हरते यस्मा त्तस्मा द्धरिरिहोच्यत' इति भारतोपबृंहणात्। 'तस्येन्द्रो वम्रिरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनत्। स्वयं त' दित्युपक्रम्य 'रुद्रस्यत्वेव धनुरार्त्निः शिर उत्पिपेष सप्रवर्ग्योभव' दित्यादि श्रुत्यापि रुद्रस्य तथात्वावेदनाच्च। अत

1 'अपरिमिताधिकरण' न्यायः — मी. सू:— ६-७-११-२१.

2 अपरिमिताधिकरणन्यायः — मी. सू. ६-७-११-२२.

एव ब्रह्माण्डे उदाहृत श्रुत्युपबृंहणम्। 'इन्द्रेण वज्रिरूपेण छिन्नो मम शिरोधरः। यन्नियोगात्प्रवर्ग्येण सहितः पूर्ववत्कृता' विति। तथोत्तरकूर्मपुराणोपबृंहण—नृसिंह शरभ युद्धे शरभंप्रति नृसिंहः 'रक्षितुं नैव शक्तोऽसि (केनापि) स्वात्मानमपि शङ्कर। युद्धे किं जेष्यसि त्वं मा पूर्ववृत्तं मयोच्यते। यदा मद्भक्त शक्रस्य यज्ञध्वंसः कृतस्त्वया। तदाहं ते शिरःच्छित्वा तत्क्रतु रक्षितो मया। ततस्त्वां प्रार्थयामास मामभिद्रूय पार्वती। तदा वै मत्प्रसादेन प्राणान्लेभे भवान्शिवे' ति। तस्मात् 'योदेवाना' मिति तैत्तिरीयमन्त्रस्य रुद्रपरत्वेऽपि, महर्षिदृष्टमहायोगबलेन, कालत्रयवृत्तान्तसाक्षात्कारणसमर्थो रुद्रः, स्वजन्मनः प्रागेव नारायणाज्जातं हिरण्यगर्भं जायमानावशिष्टमेव योगबलादपश्यदित्येवास्मदीयानां तद्व्याख्यानमुचितमिति। अत एव विभिन्नार्थकरुद्रनारायणपदसमभिव्याहृतवाक्ययोरनुवादत्वपुरोवादत्वे न सम्भवतः॥ सत्यपि यदुपबन्देन प्राप्तार्थत्वाभावेन तयो र्विधायकत्वमेव स्वीकर्तुमुचितमिति प्रत्यूढम्। तथा रुद्रनारायणयोरुभयोरपि जगन्निदानभूतहिरण्यगर्भजनकत्वेन तुल्यवज्जगत्कर्तृत्वोपपत्तेः॥ नचेष्टापत्तिः। जगज्जन्मादिकारणत्वरूप परतत्वलक्षणस्य, रुद्रनारायणान्यतरमात्रधर्मत्वेन स्वीकृतस्यातिव्यापकत्व प्रसङ्गात्॥ 'एकमेवाद्वितीयम्', 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इत्यादि परतत्त्वैक व्यक्तिसमाभ्यधिक राहित्यप्रतिपादक श्रुतिविरोधापत्तेश्च॥ 'नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्', 'अमूलमनाधारा इमाः प्रजा प्रजायन्ते', 'दिव्यो देवो एको नारायणः' इत्यादिना नारायणशब्दाभ्यासयुक्त 'अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव एकीभवति। यदातमस्तं न दिवा न रात्रिः न सन्नचासच्छिव एव केवलः' इति विभिन्नार्थकनारायणशिवशब्द समभिव्याहृत सौबाल श्वेताश्वतरमन्त्रयोः पुरोवादत्वानुवादत्वोपलब्धेश्च। 'प्रजापति र्वा इदमेक आसीन्, न रात्रिरासीत्, सोऽस्मिन्नन्धेतमसि प्रासर्प' दित्यादि ॥स्यवत् विनिगमकाभावेन उदाहृत सौबालवाक्यस्यापि 'यदा तम' इति

श्वेताश्वतरंप्रति पुरोवादत्वमस्तीति वदता, विभिन्नार्थक पदसमभिव्याहृतयोरपि पुरोवादत्वानुवादत्वयोरभ्युपगमाच्च ॥

एतेनैव तैत्तिरीये 'अणोरणीया' नित्युपक्रमे हिरण्यगर्भप्रसादोत्थ साक्षात्कारविषयतया 'धातुप्रसादान्महिमानमीश' मित्यसाधारणेशाभिधान श्रुतेः, 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि'रिति तस्यैवोपक्रान्तस्येशस्य हिरण्यगर्भ जनकतया रुद्रशब्देन परामर्शात्। 'यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः। तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परस्समहेश्वरः' इति[1] तस्यैव महेश्वरशब्देनोपसंहाराच्च ॥ तस्य कृत्स्नानुवाक्यस्यैव शिवपरत्वमवसीयत इति निरस्तम् ॥ अस्मिन्नेव तैत्तिरीये परोपक्रमे[2] 'अम्भस्यपारे भुवनस्यमध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीया'निति सामान्यतः किञ्चिदर्थं प्रस्तुत्य, विशेषतः प्रजापतिशब्देन तमभिधाय तस्य सर्वाधिष्ठातृत्वं सर्वान्तर्यामित्वं सर्वदेवाश्रयत्वं सर्वदेवात्मकत्वं मुमुक्षुज्ञेयत्वं सर्वेश्वरत्वादिकञ्चाभिधाय, मध्ये 'प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्ये'ति प्रजापतिशब्देन तं परामृश्य, 'सूर्या चन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पय'दिति प्रजापतिपर्याय धातृशब्दस्य तस्यैव पूर्वकालीनसर्जकत्ववद्वैषम्यराहित्येन सर्वजनकत्वोक्तेः। 'अणोरणीया' नित्यत्रापि 'महतो महीया'निति प्रागुक्तस्यैव प्रत्यभिज्ञानाच्च ग्राह्यत्वात्। अन्यथाऽसञ्जातविरोधिपरमोपक्रमपरामर्शादि विरोधापत्तेः। एवञ्च प्रजापतिशब्दस्य हिरण्यगर्भपर्यायत्वे, उपक्रमाद्यविरोधायेशरुद्रशब्दाभ्यामपि हिरण्यगर्भस्यैव प्राप्त्या, 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि'रिति मन्त्रे 'हिरण्यगर्भं जायमानमपश्य'[3]दित्यर्थाश्रयणापत्तेः। तस्य च सर्वथानुपपन्नत्वात्। नारायणोपनिषन्महोपनिषद्भ्यां सर्गाद्यसमये प्रजापतेः नारायणोत्पन्नत्वप्रतिपादनाच्च, विशिष्य महोपनिषदि 'विश्वस्यायतनं हरिः'

[1] ताळा. पा. 'क' 'स' पा — इत्यदि।

[2] ताळा. पा. परमोपक्रमे।

[3] ताळा. पा. 'च' पा — इत्याश्रयणापत्तेः।

इत्यारभ्य ' यन्नाभिपद्मादभवन्महात्मा प्रजापति विश्वसृड्विश्वरूपः, ' 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति,' ' नान्यःपन्था ' इति नारायणस्यैव प्रजापतिजनकत्वावेदनात्॥ इतरज्ञानस्य मोक्षोपायत्वं प्रतिषिध्य, तज्ज्ञानस्यैव तत्वावेदनाच्च। तदविरोधायात्र प्रजानांपतिः प्रजापतिरिति रूढिमात्रं बाधित्वा योगाश्रयणेन, परमोपक्रमपरामर्शगतप्रजापतिशब्दस्य नारायणपरताया आवश्यकत्वेन, तदविरोधाय तद्गतेशरुद्रशब्दयोरपि नारायणपरत्वे वाच्ये, रुद्रस्य हिरण्यगर्भजनकत्वशङ्काया एवानुत्थानात्, अन्यथात्रैवोत्तरत्र ' सहस्रशीर्षत्वस्य, ' सहस्र शीर्षं देवं सहस्राक्ष 'मिति नारायणधर्मत्वेन महोपनिषत्प्रतिपन्नस्य, बहुधा नारायणशब्दाभ्यासस्य चासङ्गत्वापत्तेः। बहुबाधस्यान्याय्यत्वात्। ' अम्भस्य पारे ' इत्यनेन आपारे अम्भसि महतोमहीयानिति तदाश्रिततया कस्यचिन्महतोमहीयस्त्ववर्णनबलेन, ' आपो नारा इति प्रोक्ता ' इति मानववचनसंवादेन, अपाराम्भसाश्रितस्य महतोमहीयसो योगरूढनारायणशब्दार्थत्वावेदनाच्च। एवञ्च तत्रैव ' यमन्तस्समुद्रे कवयो वयन्ती '–त्यादिना समुद्रान्तस्थत्वादिरूप नारायणासाधारणधर्मपुरस्कारेणोपक्रान्तप्रजापतेः ' तदेव ब्रह्म परमं कवीनामाहु 'रिति ज्ञानिनां मते परब्रह्मत्वाभिधानं ' यो वेदादौ[1] स्वरः प्रोक्त ' इत्यादि (ना) ' प्रकृति लीनस्ये 'त्यस्य, प्रकृति प्रत्ययविभागेन साधुशब्दान्व्याख्याने प्रवृत्तेन परमाभियुक्तेन शाकटायनेन, ' अवतेष्टिलोपश्चे[2] 'ति उणादिसूत्रेण ' ॐ इति प्रणवस्यावरक्षण ' इति धातुप्रकृतिकत्वमङ्गीकृत्य, ' व्युत्पादनात्प्रकृतावथरक्षण ' इतिधातौ लीनस्य मन्त्रस्य, तथा स्फुटं प्रतीयमानस्य तद्धातुनिष्पन्नस्य, रक्षणार्थक (कार्य)स्य तस्य प्रणवस्य, तत्परमिदंपरमित्यादौ प्रतिपाद्येऽपि, परशब्द प्रयोगदर्शनात्परः प्रतिपाद्यः पालनगुणविशिष्टएव यो नारायण स्सोऽत्र महेश्वरो विवक्षितः,

---

1 वाक्षा पा. यद्वेदादौ।

2 अवतेष्टिलोपश्च। पा उ.सू.–१४७.

न प्रसिद्ध इति चोपपादनं प्रतिपाद्यते ॥ न हि नारायणादन्यो जगत्पालकत्वेन प्रसिद्धः । प्रसिद्धमहेश्वरस्य जगत्संहर्तृत्वेन प्रसिद्धेः ॥ तथा च श्रुतिः— 'अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्त वा उ', 'माहिसीःपुरुषं जग 'दित्यादिः । अतोऽयमनुवाकः कृत्स्नोऽपि नारायणपरः ॥

एतेनैव 'योवेदादा 'विति मन्त्रस्य नारायणपरत्वं नोपक्रमानुरोधेन ॥ 'धातुः प्रसादान्महिमानमीश ' मितीशपदेन योगरूढिभ्या शिवे असाधारणेनोपक्रमात् । नापि परामर्शानुरोधेन । 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि 'रिति मध्ये रुद्रशब्देन शिवस्यैव परामर्शेन, प्रकारणस्य तत्परत्वावसायात् । नाप्यस्मिन् मन्त्र विधेयानुरोधेन । 'यःपरस्सगहेश्वर ' इति महेश्वरपदेन शिवासाधारणेन, 'यःपर ' इत्यनूदितस्य परस्य शिवरूपताविधौ तात्पर्यावसायात् । नाप्यनुवादानुरोधेन प्रणवप्रकृतेरत्रानुवादः । तस्य च प्रकृति र्नाद एव । भागवते 'समाहितात्मनो ब्रह्म न्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । हृदयाकाशादभून्नाद ' इत्यादिना तस्य नादप्रकृतिकत्वावसायात् । नादस्य च शिव एवार्थो न नारायणः 'एवं' तिसृतिरूपेतं मात्राभिरखिलं त्रिधा । अभिध्याय शिवात्मानं बोधयती ' त्यादिपुराणवचनैः तस्य शिवप्रतिपादकत्व निर्णयात् । तस्मादयमपि मन्त्रः प्रक्रमात्परामर्शाद्विध्यनुवादस्वारस्याच्च शिवपरः । ततश्चैतदनुवाकमध्यविहिता दहरोपासनापि, न शिवान्यविषयमालम्बत इति निरस्तम् ॥ उक्तरीत्या परमोपक्रमगतप्रजापतिशब्दस्य नारायणपरत्वावश्यम्भावेन तदनुरोधेनैव चरमश्रुतसन्दर्भस्य नेयत्वात्, प्रणवस्य स्वरत्यनोक्तं ब्रह्म परस्ताच्च विशीर्यत ' इतिश्रुतिबलात्, 'यो वेदादौ स्वरः प्रोक्त ' इत्यादौ स्वरशब्दार्थत्वेन स्वीकार्यस्यावतिप्रकृतिकत्वेनावतेश्च, पालनापरपर्यायरक्षणार्थत्वेन, रक्षणस्य च विष्ण्वसाधारणव्यापारत्वप्रसिद्धेरनुवाद्यानुरोधेनापि एतन्मन्त्रस्य नारा-

[1] ताळ.पा.—"एव तिसृभिरप्येतन्मात्राभिरिखं"

[1] ताळ.पा.—आपाद्यानुरोधेनापि ।

न प्रसिद्ध इति चोपपादनं प्रतिपाद्यते ॥ न हि नारायणादन्यो जगत्पालकत्वेन प्रसिद्धः। प्रसिद्धमहेश्वरस्य जगत्संहर्तृत्वेन प्रसिद्धेः ॥ तथा च श्रुतिः—'अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्त वा उ', 'माहिसीःपुरुषं जग'दित्यादिः। अतोऽयमनुवाकः कृत्स्नोऽपि नारायणपरः ॥

एतेनैव 'योवेदादा'विति मन्त्रस्य नारायणपरत्वं नोपक्रमानुरोधेन ॥ 'धातुः प्रसादान्महिमानमीश' मितीशपदेन योगरूढिभ्यां शिवे असाधारणेनोपक्रमात्। नापि परामर्शानुरोधेन। 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि'रिति मध्ये रुद्रशब्देन शिवस्यैव परामर्शेन, प्रकारणस्य तत्परत्वावसायात्। नाप्यस्मिन् मन्त्रे विधेयानुरोधेन। 'यःपरस्सगहेश्वर' इति महेश्वरपदेन शिवासाधारणेन, 'य.पर' इत्यनूदितस्य परस्य शिवरूपताविधौ तात्पर्यावसायात्। नाप्यनुवादानुरोधेन प्रणवप्रकृतेरत्रानुवादः। तस्य च प्रकृति र्नाद एव। भागवते 'समाहितात्मनो ब्रह्म न्ब्रह्मण· परमेष्ठिनः। हृदयाकाशादभूत्राद' इत्यादिना तस्य नादप्रकृतिकत्वावसायात्। नादस्य च शिव एवार्थो न नारायणः 'एवं[1] तिसृतिरूपेतं मात्राभिरखिलं त्रिधा। अभिध्याय शिवात्मानं बोधयती' त्यादिपुराणवचनैः तस्य शिवप्रतिपादकत्व निर्णयात्। तस्मादयमपि मन्त्रः प्रक्रमात्परामर्शाद्विध्यनुवादस्वारस्याच्च शिवपरः। ततश्चैतदनुवाकमध्यविहिता दहरोपासनापि, न शिवान्यविषयमालम्बत इति निरस्तम् ॥ उक्तरीत्या परमोपक्रमगतप्रजापतिशब्दस्य नारायणपरत्वावश्यम्भावेन तदनुरोधेनैव चरमश्रुतसन्दर्भस्य नेयत्वात्, प्रणवस्य स्वरयन्नोंकृतं ब्रह्म परस्ताच्च विशीर्यते' इतिश्रुतिबलात्, 'यो वेदादौ स्वरः प्रोक्त' इत्यादौ स्वरशब्दार्थत्वेन स्वीकार्यस्यावतिप्रकृतिकत्वेनावतेश्च, पालनापरपर्यायरक्षणार्थत्वेन, रक्षणस्य च विष्णवसाधारणव्यापारत्वप्रसिद्धेरनुवाद्यानुरोधेनापि[2] एतन्मन्त्रस्य नारा-

[1] तालु.पा.—"एव तिसृभिरप्येतन्मात्राखिलं"

[2] तालु पा.—आपाद्यानुरोधेनापि।

यणपरत्वायश्यम्भावाच्च। अन्यथा 'अहमेकोऽखिलगुणो वाचकः प्रणवो ममे'ति प्रणवस्य विष्णुवाचकत्वप्रतिपादकस्मृतिविरोधापत्तिः। 'समाहितात्मनो ब्रह्म 'मित्यादि भागवतवचनस्यापि, ओङ्कारेण 'सर्ववाक् सन्तृणे 'तिवत् ध्यायकत्वेन प्रणवशब्दितोङ्कारस्य नादप्रकृतिकत्वे मानत्वायोगाच्च॥ नहि तत्तस्य नादप्रकृतिकत्वं कण्ठरवेण प्रतीयते। नादप्रकृतिकत्वेऽपि नादस्य शिवपरत्वे मानाभावाच्च। न चोदाहृतपुराणवचनं तत्र मानम्। तत्र पुराणे 'शिवात्मान ' मित्यस्य शिवस्यात्मानमन्तर्यामिणमित्यर्थपरत्वात्। अन्यथा 'आत्मान ' मित्यस्य वैयर्थ्यात्। अत एवास्मादयमविमन्त्रः प्रकमाद्विध्यानुवादस्वारस्याच्च शिवपरः। ततश्चैतदनुवाकमध्यविहिता दहरोपासनापि तद्विषयेव, न नारायणविषयेति प्रत्यूढम्। उक्तरीत्या प्रक्रमस्य शिवविषयत्वासिद्धेः। अत एवैतदन्तर्गतस्य 'तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य 'मिति दहरोपासनाविधानस्य नारायणदैवत्यतया, समनन्तरानुवाके 'पद्मकोशप्रतीकाश' मित्यादिनाऽपेक्षितगुणविधायके 'सहस्रशीर्ष 'मित्यादिना नारायणमहिमा प्रपञ्चत इति किमनुपपन्नम्। तथा चात्रोदाहृतसुबालोपनिषदादिषु च नारायणस्यैव सर्वकारणत्व-सर्वाधिष्ठातृत्व-सर्वात्मकत्व-मुमुक्षूपास्यत्व-विश्वपतित्वानन्येश्वरत्वस्वरूपस्वातन्त्र्यादीनामसाधारण्येन प्रतिपादनात्, तदनुरोधेनापि श्वेताश्वतरोपनिषदपि कार्त्स्न्येन नारायणपरैवाङ्गीकर्तुमुचिता। एवञ्च कथं न प्रकृते 'छागपशु '[1]न्यायावतारः॥

एतेनैव 'हिरण्यगर्भसमवर्तताग्र ' इत्यादे 'रद्भ्यस्सम्भूत ' इत्यादिना नैकार्थ्योऽपि तत्रैव चतुर्मुखासाधारणप्रजापतिशब्ददर्शनात्। पुरुषशब्दस्य तु साधारण्येन चतुर्मुखेऽपि सम्भवात्। 'अम्भस्यपार ' इत्यत्रापि 'प्रजापतिश्चरतिगर्भे अन्तः '[2], 'सनो बन्धु र्जनिता सविधाता।' 'सूर्याचन्द्रमसौ

---

1 छागपशुन्यायः — मी न्या. ३–८–९–३०.

2 साला.पा. तेन.

धातायथापूर्वमकल्पयत्' इति प्रजापत्यादिशब्ददर्शनादेतन्नियमानुरोधेन हिरण्यगर्भ एव जगत्कारणतया परतत्त्वमितिपक्षोऽपि प्रत्यूढः ॥ 'न ब्रह्मेशाने'ति हिरण्यगर्भादिनामेयसहितविशेषश्रुत्या, तज्जगत्कारणत्वस्य बाधिततया वक्तव्य[1]विशेषाभावात्। 'अम्भस्यपारे' इत्यनुवाके 'यमतन्त्र समुद्रे कवयो वयन्ती'तिप्रतिपन्नसमुद्रशायित्वस्य, 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता'दिति प्रतिपन्नतमसः पारवर्तित्वस्य, 'सर्वे निमिषाजज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधी'ति प्रतिपन्नादित्यवर्णपुरुषत्वस्य, 'स आपः[2] प्रदुघे उभे इमे'ति प्रतिपन्नविचित्रजगत्कारणत्वस्य, 'एवं विदुरमृतास्ते भवन्ती'ति प्रतिपन्नमोक्षोपायज्ञानविषयत्वस्य, 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुख' इति नारायणपुरुषसूक्ताम्नातसहस्रशीर्षत्वादिप्रत्यभिज्ञापकप्रतिपन्नविश्वतश्चक्षुष्ट्वादेः, प्रजापतिशब्दिते हिरण्यगर्भेऽनुपपत्तेश्च ॥ प्रसिद्ध प्रजापतेश्च नारायणकार्यत्व-तन्नियम्यत्वकर्मवश्यत्वादिना प्रतिपन्नत्वा नारायणस्यैव परिशेषात् 'न कर्मणा वर्धते नो कनीया' नित्यादि श्रुत्या प्रतिपन्न कर्मप्रयुक्त वृद्धिह्रास निषेधमात्त्वस्य, वक्तव्यत्वान्मध्ये 'अणोरणीयान्महतो महीया' नित्यादौ 'तमक्रतुं पश्यत वीतशोक' इति तत्प्रतिपाद्यस्य कर्मराहित्योक्तेश्च। 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इति श्रुत्यनुसारेणेशशब्दित नारायणज्ञानहेतुप्रसाद कारित्वेन धातृशब्दितप्रजापते (राचार्य) स्वार्यत्वावगत्या, तस्य प्राधान्येन मुमुक्षुज्ञेयत्वानुपपत्तेः ॥ यो देवानां प्रथमं पुरस्ता'दिति प्रतिपन्न हिरण्यगर्भ जनकत्वानुपपत्तेश्च। न हि स्वयमेव सर्वतः प्रथमकार्यं स्वंप्रति कारणञ्चेति युज्यते। किञ्च तन्महोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वे हिरण्यगर्भस्य 'यो वेदादौ स्वरः प्रोक्त' इति प्रतिपन्न प्रणवप्रतिपाद्यत्व महेश्वरत्वानुपपत्तिः। नत्वनुवाकोङ्कारार्थभूत विष्णवसाधारणधर्मभूत पालनत्वमस्योपपद्यते। अपि चास्या महोपनिषदः हिरण्य-

[1] ताला.पा. दोषाभावात्।

[2] ताला.पा. प्रदुघ्ये.

-र्थपरत्वे 'सहस्र शीर्षं देव' मित्यानुवाक्यप्रतिपन्न नारायणस्वरूपमुक्ता-भाव (त) दर्शनेन सहस्रशीर्षत्वाद्यनुपपत्तिः। तस्य चतुर्मुखत्वेनैव प्रसिद्धत्वात्। मुखस्य शिरोऽविनाभूतत्वेन सहस्रशीर्षत्वे सहस्रमुखत्वापत्तेः। अपि चैवं शत-कृत्वः अनन्यसाधारण नारायणशब्दाभ्यासानुपपत्तिः। हिरण्यगर्भवाचकशब्दा-पेक्षयाऽत्र नारायणासाधारणाच्युत हरिशब्दसहित नारायणशब्दानां बहुत्वेन, तदनुरोधेनास्य तद्वाचकत्वैव न्याय्यत्वात्। किञ्च 'नारायणं महाज्ञेय' मिति ज्ञेयेषु नारायणोत्कर्षविधानानुपपत्तिः। तथा 'विश्वं नारायणं', 'विश्वात्मान' मिति नारायणपर सुबालोपनिषत्प्रतिपन्न सर्वशरीरकत्व सर्वान्तर्यामित्वयोः परमप्रभुत्वस्य च, विधानानुपपत्तिः॥

एतेन नारायणस्य विश्वात्मकत्वे तदभेदापत्तिरितिनिरस्तम्। अत एवोत्तरत्र 'विश्वमेवेदं पुरुष' इत्युक्ते तत्तत इत्याक्षेपिते विश्वमुपजीवतीति उपजीव्योपजीवक (त्व) भाव सम्बन्धेन तथा व्यपदेशयति(इति) प्रदर्शनात्। किञ्च हिरण्यगर्भस्यैतदुपनिषत्प्रतिपाद्यत्वे, 'विश्वतःपरमान्नित्य' मिति पूर्वोत्तरावधिराहित्यप्रतिपादनानुपपत्ति.। 'नारयणाद्ब्रह्माजायते', 'नारायणे प्रलीयन्त' इत्यादिश्रुत्या अस्योभयावधित्व प्रतिपत्तेः। किञ्चैवं 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वर' मिति न तस्येशः कश्चन तस्य नाम महद्यशः इति विश्वपतित्वानन्येश्वरत्वजीवात्मजातीश्वरत्वरूपस्वातन्त्र्यानुपपत्तिः। तथा 'नारायणपरं ब्रह्मे' ति परब्रह्मत्वानुपपत्तिः। न च 'नारायणात्परं ब्रह्मे' ति पञ्चमीसमासोऽत्र विवक्षितः। 'निषादस्थपत्यधिकरण'[1] न्यायेन बाधकंविना कर्मधारयत्यागायोगात्। तत्र हि व्यधिकरणतत्पुरुषा त्समानाधिकरणतत्पुरुषस्य विभक्त्यर्थलक्षणा गौरवाभावेनाभ्यर्हितत्वस्थितेः॥ 'अहमेव परंब्रह्म परतत्त्वं पितामह। अहमेव परंज्योतिः परमात्माप्यहं विभु' रिति लिङ्गपुराणे ब्रह्माणंप्रति भगवता नारायणेनोक्ते नारायणस्यैव परब्रह्मतादिप्रतिपादक लिङ्गवचनरूपोपबृंह-

[1] निषादस्थपत्यधिकरणन्यायः। मी.सू-६-१-१३-५१.

णानुगुण्याच्च न समानाधिकरणतत्पुरुषत्यागो युक्तः। प्रकृतानुरोधेन नारायण प्रतिपादिकादुत्पन्नस्य सुप 'सुपासुलु'[1] गित्यादिना लुक् सम्भवेन तथा निर्देशोपपत्तेश्च। एवं 'तत्त्वं नारायण पर' इति विहितपरतत्त्वरूपत्वानुपपत्तिश्च। न हि नारायणजन्यस्य स्वात्मान्तर्भावेन कृत्स्नजगत्कारणत्वरूप परतत्त्वरूपत्वमुपपद्यते। 'येन्य देव परत्वेन वदन्त्यज्ञानमोहिताः। नारायणाज्जगन्नाथात्ते वै पाषण्डिन स्मृता ॥ अस्मादन्य परत्वेन चेतयानोऽप्यचेतन। स पाषण्डीति विज्ञेय सर्वकर्मबहिष्कृत ॥ यस्तु नारायण देवं समत्वेनाभिमन्यते। स तु तेनावमानेन नरक याति वर्तते।', तथा 'ये तु सामान्य भावेन मन्यन्ते पुरुषोत्तमम्। ते वै पाषण्डिनो ज्ञेयाः नरकार्हा नराधमा' इति ब्रह्माण्डकूर्मयो स्साधारणस्यैतस्य भागवत वचनद्वयस्य चानुपपत्तिश्च। एवं 'नारायणपरज्योति' रित्यादिप्रतिपन्न परज्योतिश्चपर ध्यातृत्व, पर यानत्व प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतिपन्नसर्वप्रपञ्च व्यापित्वानुपपत्तिश्च ॥

किञ्च 'ब्रह्मविदाप्नोतिपर' मिति श्रुतिप्रतिपन्नमुमुक्षुज्ञेय ब्रह्मलक्षणभूतानन्तत्वाव्ययत्वाद्यनुपपत्ति। न हि देशत कालतो गुणतश्च परिच्छेदराहित्यरूपानन्तशब्दार्थत्व हिरण्यगर्भस्योपपद्यते। न च सर्गाद्यकाले 'न ब्रह्मा नेशान' इति निषिद्धसत्त्वस्य कालत परिच्छेदराहित्यं सम्भवति। एवं 'यमन्त स्समुद्रे कवयो वयन्ती' त्यनुवाके पूर्ववाक्यप्रतिपन्नस्य समुद्रान्तःशायित्वरूपस्य नारायणलिङ्गस्य 'समुद्रेन्तं विश्वशम्भुव' मिति पुनरभ्यासानुपपत्ति। न हि नारायणाभिधानैक श्रुतीनां तल्लिङ्गाभ्यासस्य च, प्रजापत्याद्यल्पाभिधानश्रुतिभि र्बाधमङ्गीकृत्यास्या उपनिषदः हिरण्यगर्भपरत्वाङ्गीकारो युक्त। तस्मादत्र प्रजापत्यादिशब्दा परमकारणत्वादिना परतत्त्वभूत नारायणमेव प्रतिपादयन्ति ॥ किञ्च 'सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत' इत्यादौ 'श्यामा एकरूपा भवन्ति एवमिव हि प्रजापति समृध्या' इति प्रजापतेश्शामत्वैक-

[1] 'सुपाम्सु लुक्' —पाणिनि सू. ७-१-३९

रूपत्वोक्त्या प्रजापतिशब्दस्य विष्णुविषयतायां क्लृप्तत्वेन तद्विषयत्वं कल्प्यम्। तथा 'आश्रावये' ति चतुरक्षर 'मस्तुश्रोष' डिति चतुरक्षरं 'यजे'ति द्व्यक्षरं 'ये यजामह' इति पञ्चाक्षरं 'द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापति' रित्यस्य 'चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेवच। आहूयते च पुन र्द्वाभ्यां समे विष्णुः प्रसीद' त्विति महाभारतवचनेन विष्णुविषयत्व व्यञ्जनादपि प्रजापतिशब्दस्य विष्णुविषयत्वं क्लृप्तम्। प्रत्युक्तश्चाऽसौ प्रजाः पतिशब्दः नारायणविषयता महाभारते। अन्यत्र 'राजाधिराजः सर्वेष्टविष्णु स्सर्वमयो महान्। ईश्वरं तं विजानीमः स पिता स प्रजापति' रिति॥ एतेनैतन्महोपनिषत्स्था ईशरुद्रेशानशब्दा व्याख्याताः। तेषां प्रसिद्ध शिवविषयत्वे उक्तदोषानतिवृत्ते र्वक्ष्यमाणरीत्या तेषां विष्णुविषयत्वोपपत्तेश्च॥

नन्वस्या उपनिषदो न विष्णुविषयत्वमुपपद्यते। तथात्वाङ्गीकारे 'परात्परतो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरिः। तत्परात्परतोहीश[1]' इति शिवस्य हरिशब्दित नारायणात् परत्वस्य शिवसङ्कल्पोपनिषद्वाक्येन कण्ठरवेणैव प्रतिपादना द्विरोधापत्तेः। अत एवात्रोपनिषदि 'नारायणपरंब्रह्मे' त्यत्रोक्तन्यायेन न कर्मधारयाश्रयणं युक्तम्। किन्तु पञ्चमीतत्पुरुषाश्रयणमेव युक्तमिति चेन्न। उदाहृत महोपनिषन्नारायणोपनिषदाद्यनुरोधेन नारायणस्य सर्गादिकाले ब्रह्मेशजनकत्वेन प्राधान्याद्ब्रह्मणोऽपि शिवापेक्षया प्रागुत्पन्नत्वेन ज्येष्ठतया प्राधान्यात् शब्दक्रमापेक्षयार्थक्रमस्य बलीयस्त्वेन तत्परात्परतोहीशः, तत्परात्परतोब्रह्मा, तत्परात् परतो हरिरित्यर्थक्रमस्यैव[2] दर्तव्यत्वात्। अत एव 'नारायणपरंब्रह्मे' त्यत्र नैतच्छ्रुत्यनुरोधेन पञ्चमीतत्पुरुषः। किन्तूक्तन्यायेन कर्मधारय एव। अन्यथा अत्रैवोत्तरत्र 'तस्याः शिखायामध्ये परमात्मा व्यवस्थित' इति प्राक्प्रस्तुतस्य नारायणस्य 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत' इतिस्मृत्या नारायण एव

1 सात्वा पा. तत्परात्पर ईशस्यात् ।
2 सात्वा.पा. बलीयस्त्वात् ।

प्रसिद्धपरमात्मत्वोक्तिरसङ्गता स्यात् ॥ महोपनिषदि समानप्रकरणेन 'नारायण-परं ब्रह्मे' ति पदविच्छेदेनाध्ययनदर्शनानुपपत्तेश्च। किञ्च 'यो देवानां नमधा एक एवे' ति सावधारणश्रुतेः[1] सकलदेवनाम्नामेकस्तावन्मुख्यार्थोऽङ्गीकार्यः॥ स 'च ब्रह्मैव याचः परम व्योमे' ति श्रुतेः ब्रह्मरूप एव स्वीकार्यः। ब्रह्म शब्दश्च 'अथकस्मादुच्यते ब्रह्मेति, ब्रह्न्तोह्यस्मिन्गुणा' इत्यादिश्रुतेः 'यमन्तस्समुद्रे कवयो वयन्ती' ति पूर्ववाक्ये समुद्रशायित्वरूप नारायणासाधारणधर्मोक्तिपूर्वकं 'तदेवर्तं तदुसत्यमाहु स्तदेव ब्रह्म परमं कवीना'मित्यादि श्रुत्या[2] कवीना मते तदेव ब्रह्माहुरिति तद्धर्मवति ब्रह्मशब्दस्यार्थप्रसिद्धेः, एवकारेण मुख्यार्थत्वावगमाच्च, योगरूढिभ्यां नारायण एव स्वीकार्यः॥ तथा नारायणपर पुरुषसूक्ते—'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानिकृत्वाऽभिवदन्यदाऽऽस्ते', 'धातापुरस्ताद्यमुदा जहार शक्रःप्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः', 'तमेवं विद्वानमृत इहभवति नान्यःपन्था अयनाय विद्यत' इत्यादि वाक्येन प्रविद्वान्—प्रकृष्टज्ञानवान्, शक्रस्तद्धत्परमैश्वर्यसम्पन्नो धाता धीरः, सन्नामरूपात्मक बहुविध प्रपञ्च सर्जने एकेनैव मयैतावत्कथं सर्जनीयमिति[3] बुद्धिरूपालस्यापादित मनोव्यापाररहितस्सन्, सर्वाणि रूपाणि विचित्य—तथा नामानि कृत्वा पुरस्ता त्प्रथमतश्चतस्रो दिशः प्रतिचक्षुर्दिक्षु दिक्षु तै र्नामभिः, यमुदा जहार—प्रतिपादितवान्। पश्चात्तन्नामविशिष्टतया, सर्वाणि रूपाणि, अभिवदन्यदास्ते इति यत्तसा त्सर्वशब्दमुख्यार्थत्वात्। एवमुक्तप्रकारेण सहस्रशीर्षत्वादिना तं विद्वान् प्रक्रान्तं महापुरुषं जानन् पुमानिहामृतो[4] भवति। तज्ज्ञानमेव मोक्षोपायः॥ न हि तस्योपायान्तरमस्तीत्यर्थकेन नारायणस्यैव सर्व-

1 ताला पा- 'च' 'ग' पा—सकलदेवनाम्नां नामैकस्त्वमावात्।
2 ताला.पा. ज्ञानिनां मते।
3 ,, ,, बुद्धिरूपालस्यादि तन्मनोव्यापार रहितस्सन्।
4 पुमानमृतो।

शब्दमुख्यार्थत्वावगमात्। एवमुक्तप्रकारेण नारायण एव सर्वशब्दमुख्यार्थोऽङ्गीकार्यः॥ तथा 'नामानि विश्वानि न सन्ति लोके यदाविरासीदनृतस्य सर्वम्।', 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति', 'वचसां वाच्यमुत्तमम्', 'वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः। तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि[1] न संशय' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरपि नारायणस्यैव सर्वशब्दवाच्यत्वमङ्गीकरणीयम्। एवं 'अहं विजानामि विविक्तरूपो न चास्ति वेत्ता मम चित्[2] सदाहम्।', 'वेदैरनेकैरहमेव वेद्यः वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्', 'सर्वे वेदाः यत्रैकीभवन्ति', 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति', 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्', 'नारायणपरावेदाः',— 'नतास सर्वे वचसां (नतोऽस्मि) प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती', 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा। आदावन्ते च मध्ये च विष्णुस्सर्वत्र गीयते', 'वेदे रामायणेचैव भारते भरतर्षभ।[3] आदौ मध्ये तथाचान्ते विष्णुस्सर्वत्र गीयते', 'नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे। यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमा' मितिश्रुति-स्मृति-वैशम्पायनवचनै र्नारायणस्यैव मुख्यतस्सर्ववेदमहातात्पर्य गोचरत्वावगतेः[4]॥ तथाच तैत्तिरीय महोपनिषद्गत प्रजापत्यादि देवनाम्नामन्योपनिषद्गत देवनाम्नांच मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्यो नारायण एव स्वीकार्यः॥ न हि बाधकंविना मुख्यार्थत्यागो युज्यते। एवमेव इतरोपनिषदान्न महातात्पर्यविषयोऽपि स एव स्वीकार्य इति कथं ब्रह्मेशानयोः तन्मुख्यार्थत्वप्रसक्तिः? तन्महातात्पर्यविषयत्व प्रसक्तिर्वेति। तस्मा न्नारायण-विषयैवेऽयमुपनिषत्॥

---

1 ता.भा.पा. कथितानि।

2 क.पा. चित्ते।

3 ता.भा.पा.क ॥ पा. वेदे रामायणेचैव पुराणे भारते तथ

4 ता.ता.पा. गोचर भवगतार्थः।

ननु नारायणशब्दस्य रूढौ मानाभावाद्योगमात्रस्य विष्णुत्वानिश्चायकत्वादस्या उपनिषदो नारायणविषयत्वेऽपि न विष्णुविषयत्वनिश्चय इति चेन्न ॥ नारायणशब्दस्य केवलयौगिकत्वे णत्वानुपपत्तिः रूढत्वेच 'पूर्वपदात् संज्ञायामग[1]' इति विहितस्य संज्ञात्वनिमित्तकस्य णत्वस्य सम्भवात्। न च तथापि नारायणशब्दस्य न संज्ञात्वे मानमितिवाच्यम्। भगवद्गीताभियुक्तव्यवहारस्यैव तत्र मानत्वात्। 'विष्णु र्नारायणःकृष्ण' इत्यादि कोशप्रसिद्धेश्च। न हि नारायणशब्दस्य देवतान्तरनामत्वे साक्षि। न च सर्वनामशब्दे संज्ञात्वेप्यणत्ववन्नारायणशब्दे णत्वं सम्भवतीतिवाच्यम्। तत्र 'सर्वादीनि सर्वनामानि[2]' इति सूत्रकृता णत्वाभावस्य निपातितत्वेन तत्सम्भवेऽपि नारायणशब्दे तदभावेन[3] संज्ञात्वंविना णत्वासम्भवात्। नचैवं नारायणशब्दस्य संज्ञात्वेन विष्णौ रूढत्वे डित्थादिशब्दइव योगे प्रमाणाभावः। 'आपो नारा इति प्रोक्ताः आपो वै नरसूनवः। तायदस्यायनं पूर्वं तेन नारायण स्स्मृतः॥' इत्यादि वक्ष्यमाणमन्वादिस्मृतेः तत्र मानत्वात्। नारदीये यादवगिरि माहात्म्ये:— 'आपो हि नारशब्दार्थाः नाराविष्णोस्समुद्भवः। अयनं तायदस्यासींचेन नारायणस्स्मृतः॥' 'नरो हि भगवान् विष्णुः तज्जास्तद्योगिनोऽपि वा। नारास्तदयनं व्याप्य तेन नारायणःस्मृतः[4]॥' अथवा नेतृभूतोऽयं नरो नारं चराचरम्। वासस्थानमिदं सर्वं तेन नारायणस्मृतः।' 'ज्ञानशक्त्यादयो यस्य गुणा नारा इतिस्मृताः[5]। षाड्गुण्यपरिपूर्णोऽयं तेन नारायणस्स्मृतः॥' इति नारदेन योगवृत्त्यापि विष्णोरेव नारायणशब्दार्थत्वमित्यभिधानाच्च।

---

1 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः'—पाणिनि–८–४–३.

2 'सर्वादीनि सर्वनामानि'— पाणिनि–१–१–२७.

3 सा.पा. नारायणशब्द तदभावेपि।

4 'घ'.ता पु पा :—'नरो हि भगवान्विष्णु स्तज्जातियोगिनोऽपि वा। नारास्य अयनं वाक्यं तेन नारायणस्स्मृतः॥'

5 'घ'.ता.पु पा :—नारायणस्स्मृतः।

तस्मान्नारायणशब्दो विष्णौ योगरूढ एवेति उदाहृतोपनिषदपि तद्विषयैव, नेतर विषयेति ॥

एतेनास्यामुपनिषदि 'निधन पतय' इत्यारभ्य 'सद्योजातं प्रपद्यामी' त्यादिना रुद्र शब्दितस्य सदाशिवस्य सद्योजातवामदेवाघोरतत्पुरुषेशानाख्यानेकरूपाण्यभिधाय 'ईशान स्सर्वविद्याना' मिति सर्वविद्येशानत्व–सर्वभूतेश्वरत्व-जीव जाताधिपतित्व–जीवश्रेष्ठचतुर्मुखाधिपतित्व–मङ्गलस्वरूपत्वप्रतिपादना न्मध्ये रुद्रपर श्रीरुद्राम्नातेन 'नमो हिरण्यबाहव' इतिवाक्येन तत्प्रतिपाद्यस्यैव प्रत्यभिज्ञापनात्। 'अम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नमः।', 'ऋतꣳसत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्। ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नमः॥ सर्वोह्येष रुद्र स्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु। पुरुषो वै रुद्रस्तन्महो नमो नमः। विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधाजात जायमानं च यत्सर्वोह्येष रुद्र-स्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु। कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे। वोचेम शंत-मꣳहृदे। सर्वोह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु' इत्यत्र रुद्रासाधारणाम्बिका-पतित्वादिलिङ्गाम्नानाच्चेषाञ्च रुद्रादन्यत्रासम्भवात्। 'ऋतꣳसत्यं परं ब्रह्म' इति रुद्रासाधारणविश्वरूपाभिधानश्रुतिप्राप्तस्य तस्यैव परब्रह्मत्वाभिधानात्। 'विश्वरूपाय वै नम' इत्यादिना सर्वस्य प्रपञ्चस्य पुरुषस्य च रुद्रात्मकत्वं विधाय तस्यैव प्रपञ्चनादुपसंहारानुरोधेनास्या उपनिषदो रुद्रापरनामक सदा-शिवविषयत्वमेव युक्तम्। नान्यविषयत्वमिति निरस्तम् ॥

उक्तरीत्याऽसञ्जातविरोधिपरमोपक्रमगतनारायणपरप्रजापतिशब्दाद्यनु-रोधेन समुद्रशायित्वलिङ्गाद्यनुरोधेन मध्ये नारायणशब्दाभ्यासरूपेणोप-क्रान्तस्य नारायणस्यैव परामर्शेन च तदुपसंहारस्यापि तत्परताया एव न्याय-त्वात्। 'निधना'दि शब्दार्थानां विश्वान्तर्गतत्वेन 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वर' मित्यादि नारायणधर्मत्वेन प्रगवगतानां तत्पतित्वादिना साक्षाद्रुद्रधर्मत्वासम्भ-वेन अथर्वशिरोवगत तद्धर्माणामिव तदन्तर्यामिणि नारायण एव सम्भवेन तेषा

तत्रैवाङ्गीकर्तव्यत्वाच्च। 'नमस्सहमानाय निव्याधिन आव्याधिनीना पतये नमो नम' इत्यादाविव 'अम्बिका पतय' इत्यादावपि स्वामित्वलक्षणपतित्वस्य साक्षादपि नारायणे सम्भवाच्च ॥ 'पातेर्डति'[1]रिति वैय्याकरणस्मृते· पति-शब्दस्य रक्षकपरत्वादिति। एतेनैवेयमुपनिषदुदाहृत तत्तदसाधारणशब्दसमभि-व्याहृतेन तेन भागेन गुणभूतमूर्तित्रयप्रतिपादनात्तत्परेतिनिरस्तम् ॥ ब्रह्म-रुद्रयोरुदाहृत महोपनिषन्नारायणोपनिषद्भ्या सर्गाद्यसमये सत्वं निषिध्य नारा-यणोत्पन्नत्वावेदनेन नारायणस्यचातथात्वेन तयोरिव तस्य गुणत्वानुपपत्त्या प्राधान्यस्यैव सिद्धेरिति ॥

ननु मैत्रायणीयोपनिषदि 'अथ योह खलु वा अस्य राजसोंश सोसौ ब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्म, अथ योह खलु वा अस्य सात्विकाश स्सोसौ ब्रह्मचारिणो योऽय विष्णु, अथ योह खलु वा अस्य तामसोंश स्सोसौ ब्रह्म चारिणो योऽयं रुद्र' इत्याम्नातादस्येति प्रकृतपरामर्शाच्चद्वाक्यपर्यालोचनया अशि वेन परमात्मन शिवस्य तदंशित्वेन ब्रह्मविष्णुरुद्राणाञ्च प्रतीतेरशिन एव च प्रधान्यौचित्या जगत्सर्जनादौ ब्रह्मरुद्रयोरिव विष्णोरपि तदंशत्वा[2] विशेषेण न प्राधान्यसिद्धिरिति चेन्न ॥ उक्तवक्ष्यमाणरीत्या शिवपरमात्मादि शब्दस्य नारायण एव मुख्यत्वेन विष्णोरुदाहृत मैत्रायणीयश्रुत्या तदंशत्वाव-गमेपि ब्रह्मरुद्रयोरिव भिन्नांशत्वाभावेन प्रामाण्यानपायात्। न च तयोरपि विष्णोरिव[3] तदभिन्नांशत्वं युक्तम् ॥ 'एको हवै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान', । 'नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायत' इत्यादिश्रुत्या सर्गाद्यसमये असत्वेन नारायणादुत्पन्नत्वेन च प्रतिपन्नत्वात् ॥ न हि तदानी-मसतो स्तयो स्तत्काले सता नारायणेनाभिन्नांशता युज्यते ॥ एतेन 'ब्रह्म

1 'पातेर्डति' – पाणिनि–उ–५०६
2 'घ' ता पा — तदंशाविशेषेण
3 घ'-ताळ पा. विष्णोरपि.

विष्णु शिवा ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मशक्तय ' इत्यादि पुराणवचनं व्याख्यातम् ॥ किञ्च ब्रह्मरुद्रयोरिव विष्णो र्गुणत्वाङ्गीकारे 'अग्नि र्वै देवानामवमो विष्णुः परमः।', 'तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः ,अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमः।', 'मह इति ब्रह्म स आत्मा। अङ्गान्यन्या देवताः', 'नारायणस्तु पुरुषो विश्वरूपो महद्युतिः[1] नारायणस्य चाङ्गानि सर्वदैवानि चाभवन्। अन्यानि सर्व दैवानि तस्याङ्गानि महात्मनः' इत्यादि श्रुतिस्मृति विरोधः कथं न स्यात्। न हि परमत्वं प्राधान्यादन्यत्किञ्चिदस्ति। तस्माद्ब्रह्मरुद्रयोरिव न नारायणस्य गुणत्वम्। अपि तु प्राधान्यमेवेति ॥

ततश्चोक्तरीत्या नारायणपर तैत्तिरीयमहोपनिषदनुरोधेनापि श्वेताश्वतरोपनिषन्नारायणपरैव वाच्या। एवञ्च नारायणपरतया व्यवस्थापिते अथर्वशिरसि तैत्तिरीयमहोपनिषदि श्वेताश्वतरमहोपनिषदि च 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्। सबाहुभ्यां धमति संपतत्रै द्यावा भूमी जनयन्देव एक' इत्याम्नातमन्त्रेणैकस्यावगतं विश्वतश्चक्षुष्ट्वादिकं पृथिव्याद्युपलक्षितं कृत्स्नजगत्कारणत्वञ्च नारायणादन्यधर्मिणमादायोक्तप्रकारेणालब्धावकाशं परिशेषान्नारायणमेव[2]स्वधर्मिणमादायाव्याकुलम्। तथा च नारायणपर तैत्तरीयमहोपनिषदि—'न तस्येशे[3]कश्चन तस्य नाम महाद्यशः', 'न संदृशे तिष्ठति[4]रूपमस्य' 'अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मागुहायां निहितोस्य जन्तोः।' 'हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानं', 'सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवम्', 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्थितः' इत्याम्नातानेकवाक्यै श्श्वेताश्वतरोपनिषदाम्नातेन[5]'न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके। न चेशिता

1 'क' 'ख' 'घ'.ता.प.पा. —महाद्युतिः।
2 'घ'.ता पा. स्वधर्मिणीमव्याकुलम्।
3 'घ'.ता पा न तस्येशः।
4 'घ'.ता.पा. रूपमध्ये।
5 घ'.ता.पा श्वेताश्वतराम्नातेन।

नैव च तस्य लिङ्गम् ।', 'सकारणं कारण[1]कारणाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ।' 'अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मास्यजन्तो निंहितो गुहायाम्', 'हिरण्यगर्भं जनयामासपूर्वं', '[2]यो ब्राह्मणं विदधाति पूर्वं', 'यो वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' 'सहस्रशीर्षापुरुषः सहस्राक्षः', 'न तस्य प्रतिमास्ति', 'यस्य नाम महद्यशः[3]', 'न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्', 'एको देवस्सर्वभूतेषु गूढस्सर्वव्यापी–सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वं व्यापी गुहाशयः। सर्वव्यापी च भगवान् तस्मात्सर्वगतश्शिवः' इत्यादि वाक्यान्यनेकार्थतयोपलक्ष्यमानानि नारायणरूपमेवैकार्थमादायाव्याकुलानि भवन्ति। नान्यथा प्रसिद्ध शिवमादाय तेषामेकार्थत्वानुपपत्तिरिति। शिवादि परत्वपक्ष इव नारायणपरत्वपक्षे न काचिदनुपपत्तिरिति स एवास्मत्पक्षो युक्तः॥

अपि च नारायणपर पुरुषसूक्त महोपनिषदनुरोधेनापि श्वेताश्वतरोपनिषदो नारायणपरत्वमावश्यकम्। अन्यथा तत्रात्र च स्वप्रतिपाद्यगोचरस्य तज्जन्यज्ञानस्य 'तमेवंविद्वा नमृत इह भवति', 'तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति' इति मोक्षोपायत्वप्रतिपादनपूर्वकं तदितरज्ञानस्य 'नान्यःपन्था' इति तदुपायत्वनिषेधानुपपत्तेः। 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्त'मिति पुरुषसूक्त श्वेताश्वराम्नातवाक्यप्रतिपन्न महापुरुषशब्दार्थयो भेदस्वीकारापत्तेश्च। न च वचनद्वय प्रामाण्याद्विकल्पः। अष्टदोषदुष्टतदाश्रयणस्या[5]नन्यगतिकत्वात्। 'सर्ववेदान्तप्रत्ययन्याय'[6]विरोधापत्तेः 'गतिसामान्य न्याय'[7]विरोधापत्तेश्च॥ ननु भवतु

---

1 ग.पु.पा- सकारणं कारणाधिपाधिपो।
2 'घ'-ता-पा- 'यो ब्राह्मणायापगुरेत् विदधातिपूर्वं'।
3 घ.ता.पा. यस्य नाम महत्।
4 ग.पु.पा. मूत।
5 घ.ता.पा. अष्टदोषदुष्टताश्रयणस्य।
6 'सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायः'—ब्र.सू. ३-३-१.
7 'ॐ गतिसामान्यात्' ब्र.न्या. १-१-१०.

श्रुतीनामेकविषयत्वम्। तावता श्वेताश्वतरोपनिषदः न रुद्र विषयत्वम्। किन्तु नारायणविषयत्वमेवेत्यत्र किमायातम्। तासां रुद्रमात्रविषयत्वेप्यविरोध सम्भवात्। न हि पुरुषसूक्तस्य नारायणपरत्वेऽनन्यथासिद्ध प्रमाणं पश्यामः। प्रत्युन 'उतामृतत्वस्येशान' इति शिवपरत्व एवाभिधानश्रुतिं पश्यामः। न च ईशानपदमैश्वर्ययोगेन साधारणमितिवाच्यम्। योगेन साधारण्येऽपि योगरूढ्या तस्य महेश्वर एवासाधारण्यात्। 'ईश्वरस्सर्व ईशान, ईशानश्श शिशेखरः॥ पशुपतिः शूली शिवश्शंकर' इत्याद्यभिधानकोशस्मृतितो साधारण्येन तत्र तस्य योगरूढसिद्धेः। अन्यथा नारायणादिपदानां अपि नारायणे 'विष्णुर्नारायणः, आपो नारा इति प्रोक्ता, आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणःस्मृतः' इत्याद्यभिधान कोशस्मृतेः असाधारण्येन योगरूढ्यासिद्ध्यापत्तेः। केवलयोगाच्च शक्तिद्वयानुग्रहलाभेन योगरूढेः प्रबलत्वात्। अत एव ब्रह्ममीमांसायां[1] 'ॐ शब्दादेवप्रमितः ॐ' इत्यधिकरणे 'अङ्गुष्ठमात्रपुरुषः' इति काठवल्लीमन्त्रोदाहृत्याङ्गुष्ठमात्र इति परिमितपरिमाणलिङ्गात् अङ्गुष्ठमात्र पुरुषो जीव इति प्राप्ते तत्रत्यादीशानोभूतभव्यस्येत्यभिधानश्रुतिरूपाच्छब्दात् स परमात्मेति निर्णयःकृतः। अन्यथा तस्य केवलयौगिकत्वे परमात्मसाधारणशब्दाभावात् 'ईशानोभूतभव्यस्ये'त्यस भूतभव्येश्वरत्वरूपलिङ्गोपस्थापकत्वात्। तत्र लिङ्गादेव तस्य परमात्मत्व निर्णय इति शब्दादेवेति सूत्र मसंगतं स्यात्। न च 'ईशानः प्राणदः प्राणः' इति विष्णुनाम सहस्रमध्ये परिगणनादीशानशब्दस्य शिववाचित्ववत् विष्णुवाचित्वमप्यव्याहतप्रसरमिति कथं तस्य शिवएवासाधारण्यम्। किंच 'ईशानः प्राणद प्राणः' इत्यस्य वेदोपबृंहणार्थे महाभारते पठितत्वादभिधान कोशस्मृतितो वेदार्थनिर्णये अंतरंगतया तत ईशान शब्दस्य विष्णुपरत्वमेव वक्तुं युक्तम्। अत एवाङ्गुष्ठवाक्यस्य स्वाभिमतपरमात्मपरत्वमीशानाभिधानश्रुत्यैवाभिधीयत इति

[1] ॐ शब्दादेवप्रमितः ॐ। ब्रह्मसूत्रम् १-३-२४.

वाच्यम्। 'स्तुवन्नामसहस्रेणे' त्युपक्रमानुसारेण सर्वात्मतया स्तोतुं प्रवृत्तो 'विश्वं विष्णु' रित्यादौ सर्वाभिप्रायेण देवतान्तरनाम्नामपि बहुना परिगणनेन ततस्तेषां तत्र शक्ति सिध्ययोगात्। अन्यथा भारते लिङ्गादित्य पुराणादिपठित शिवनामसहस्रानन्तर्गतस्य विष्णुनाम्नो अभावात्। हरिवंशे कैलासयात्राया 'नामनि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च। तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणे' ति कृष्णप्रति शिववचनदर्शनेन विष्णु-नाम्नामन्येषां च सारभूतानां शिवनामत्वसिद्धेरभिधानत्वश्रुत्या क्वचिदपि तव विष्णुपरत्वनिर्णयो न स्यात्। तस्मात्तच्छब्दानां तेषु तेष्वर्थेषु शक्तौ महाजन परिगृहीताभिधान कोशस्मृत्यादय एव प्रमाणयितव्या इति 'ईशान शब्दस्य तत्संभवात्। शिवासाधारण्यं, एवं च पुरुषसूक्तस्य शिवपरत्व प्रतिपादकानि उपबृंहणरूपाणि - 'यो मूर्धा विभोस्तस्य खं नाभिः परमेष्ठिनः। सोम सूर्याग्नयो नेत्रे दिशं श्रोत्रे महात्मनः। वक्त्राद्वै ब्राह्मणा जाताः ब्रह्मा च भगवान्विभुः। इन्द्रा विष्णुभुजाभ्यां तु क्षत्रियाश्च महात्मनः। वैश्या-श्चोरुप्रवेशात्तु रुद्राः पादात्पिनाकिनः' इत्यादि लिङ्गपुराणवचनान्यप्यनुकूलिता भवन्तीति चेन्न। महोपनिषदि 'विश्वस्यायतनं हरिः' इत्यारभ्य 'यश्चाभि पश्चाद्भवन्महात्मा प्रजापति विश्वसृड्विरूपः। तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते' इति इतरज्ञानस्य मोक्षोपायत्वं प्रतिषिध्य नारायण ज्ञानस्यैव तदुपायत्ववेदनेन तस्याः 'एको ह वै नारायण आसीत्' इत्युप-क्रमावगत नारायणपरताया अनिवारणात्तदनुरोधेनापिश्वेताश्वरस्य नारायण परत्वमकामेनापि स्वीकार्यम्। श्वेताश्वतर महोपनिषदोरुभयोरपि प्रतिपाद्य भेदे उभयत्र 'नान्यःपन्था' इत्याम्नातायोगाद्व्योरितरव्यवच्छेदन मुत्स्यु-पर्यवसानावधारणायोगात्। 'महान्प्रभुर्वै पुरुषस्सत्वस्यैष प्रवर्तक' इति विष्णु साधारणसत्त्वप्रवर्तकत्वरूपधर्मप्रतिपादकस्वनिष्ठमन्त्रेणापि 'श्वेताश्वतरस्य नारा-यणपरत्वावश्यकत्वाच्च। पुरुषसूक्तस्यापि परिशेष्यान्नारायणपरत्वसिध्यवैकल्यात्।

तथाहि। नतावत्तस्येशाभिधानश्रुत्या शिवपरत्वम्। 'सहस्रशीर्षापुरुषस्सहस्राक्ष' इति असंजातविरोधियुपक्रमगतपुरुषसंकीर्तनदर्शनेन 'आखण्डलस्सहस्राक्ष' इतीन्द्रासाधारणतथाविधसहस्राक्षसंकीर्तन दर्शनेन 'सहस्रपादिति' सूर्यसंकीर्तनदर्शनेन च तस्य पुरुषेन्द्रादिपरताया एव न्यायत्वात्। उपक्रमोप सहार्योः विरोधेऽसंजातविरोधितयोपक्रमप्राबल्यस्य 'वेदो वा प्रायदर्शनात्' इति पूर्वतन्त्रे स्थितत्वात् प्रथमावगतयर्थानुरोधेनैव चरमावगतस्य नेयत्वात्। किंच 'अमृतत्वस्येशान' इतिपदस्य तेनैश्वर्यप्रतियोगिन उपादानात् रूढ्युन्मेषायोगेन नेशान इत्यस्याभिधानश्रुतित्वं युज्यते। यौगिकार्थप्रतियोगिनः कस्यचित्पदान्तरेणानुपादान एव समुदाय शक्त्युन्मेष इति व्युत्पत्तेः। अन्यथा व्युत्पत्तिविरोधापत्तेः। किंच यौगिकार्थसंबन्धिनः कस्यचित्पदान्तरेणोपादानेपि यदि समुदायशक्त्युन्मेषः, तदा 'तमीश्वराणां परमं महेश्वर' मित्यादौ ग्रामस्येश्वर इत्यादाविव ईश्वरशब्दे तदुन्मेषादनन्वय प्रसंगः।

नचैवं 'शब्दादेव प्रमितः' इत्यधिकरणे 'ईशानो भूतभव्यस्ये' ति विषयवाक्ये भूतभव्यस्यैश्वर्यप्रतियोगिन उपदानाद्रूढ्युन्मेषासंभवेनाभिधाना श्रुतित्वायोगात्। तस्य 'उतामृतत्वस्येशान' इतिवद्भूतभव्येशानस्वरूपलिंगोपस्थापकतया निर्णायकत्वप्राप्त्या 'शब्दादेवे' ति सूत्रमसंगतं स्यादिति वाच्यम्। तत्र 'मध्ये वामनमासीन' मित्यादिवाक्यगतवामनाभिधानश्रुतेरेव सौत्रशब्देन विवक्षणेन तत्संगतेरित्यन्यत्र विस्तारः॥

किंच उपक्रमप्राबल्यवादिन स्तव ईशान इत्यस्याभिधानश्रुतित्वेऽपि 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षस्सहस्रपा' दित्युपक्रमावगतेन्द्रासाधारणाभिधानश्रुत्यपेक्षया चरमश्रुतत्वेन कथं ततः पुरुषसूक्तस्य शिवपरत्वनिर्णयः? अन्यथा ईशानाभिधानश्रुत्यपेक्षाया चरमश्रुतया "धातापुरस्ताद्यमुदा जहार। शक्रः प्रविद्वा' निति धातृशक्राभिधानश्रुत्या तथाविधाया 'ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या' विति ह्रीलक्ष्म्यभिधानश्रुत्यापि पुरुषसूक्तस्य धात्रादि परत्वा-

पतिः। एवंच 'सहस्राक्ष' इत्युपक्रमस्य 'शक्र' इत्युपसंहारैकरूप्यमप्यनुकूलितं भवति। तथा [1]चेशानस्य कथनमपि शिवपरत्वमनुपपद्यते।

ननु माभूदुक्त सूक्तस्य पुरुषशब्दशिवपरत्वम्। तथापि त्वदभिमतस्य नारायणपरत्वस्यासिद्धिरेव। न हि परपक्षखण्डनमात्रेण स्वेष्टसिद्धिरिति चेन्न। पुरुषशब्दस्यास्य नारायण तदितरपुरुषमात्रवाचित्वेन साधारणत्वेऽपि प्रकृते सहस्रशीर्षत्वादिना नारायणधर्मत्वप्रतिपन्नेन अवरुध्यतया तस्य नारायणमात्र परत्वस्यावश्यकतया संजातविरोध्युपक्रमावगतपुरुषशब्दाविरोधाय तदनन्तर श्रुत सहस्रेशानादिशब्दानां तदविरुद्धार्थपरत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। न हि पृथुबुध्नोदराकारं द्रव्यमित्युक्ते द्रव्यशब्दः घट तदितरसाधारणोऽपि घटेतरद्रव्यप्रत्यायनक्षमः। न च पुरुषशब्दस्य सहस्रशीर्षशब्दसमभिव्याहारवत् सहस्राक्षशब्दसमभिव्याहारस्यापि सत्वात्। इन्द्रशब्दसमभिव्याहृतपुरुषशब्दवत् इन्द्ररूपविशेषपरत्वं किं न स्यात्? समभिव्याहाराविशेषादितिवाच्यम्। सहस्राक्षपदोपस्थितेः प्रागेव सहस्रशीर्षत्वावरुद्धतया पुरुषस्य प्रथमोपस्थितेरेव विशेषत्वादनुपसंजातविरोधिन्यास्तस्याः प्रबलत्वेन तदविरोधेनैव उत्तरपदसमभिव्याहारस्य नेयत्वात्। न च शिवपरतया स्फुटप्रतिभासे श्वेताश्वतरे 'सहस्रशीर्षा पुरुष' इति पाठात् सहस्रशीर्षत्वादे र्नारायणमात्रधर्मत्वाध्यवसायः। तथाच ,निर्णीतार्थकेषु पुरुषसूक्तानुसारेण श्वेताश्वतरस्य कथं नारायणपरत्वनिर्णयः। प्रत्युतैतदनुरोधेन तस्यैव शिवपरत्वनिर्णयो युक्त इति वाच्यम्। नारायणपरायां महोपनिषदि तैत्तिरियोपनिषदि च 'सहस्रशीर्षं देवं, विश्वाक्षं[2] विश्वशंभुवं'। इति चाम्नेन सहस्रशीर्षत्वस्य नारायणधर्मनिर्णयोपपत्तेः। तथापि श्वेताश्वतरानुसारेण रुद्रधर्मत्वसंभवात्। साधारणधर्मावरुद्धस्य पुरुषशब्दस्य किमयं पुरुषसूक्ताम्नातः, पुरुषो नारायणः, किं वा रुद्र इति सांशयिकत्वेन

---

1 ता. पा. तथाचेशानाभिधानश्रुत्या पुरुषसूक्तस्य न कथमपि।

2 ता. पा- सहस्रशीर्षं देवं सहस्राक्षं। सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं।

न विशेषपरत्वनिर्णय इति चेन्न। रुद्रस्य तत्पुरुष–घोर–सद्योजात–वामदेव–ईशानाख्य पंचमुखवत्त्वेनैव 'तत्पुरुषाय विद्महे, अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यः, सद्योजातं प्रपद्यामि, वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः, ईशान स्सर्वविद्यानाम्' इत्यादि श्रुतिषु प्रसिद्धत्वेन तस्य सहस्रशीर्षत्वासिद्धेः। सन्दिग्धार्थस्य श्वेताश्वतरस्य निर्णीतार्थकोपनिषद्वयानुसारेण निर्णयौचित्यात्। श्वेताश्वतरस्य कृत्स्नस्यापि उपक्रमोपसंहारानुगुण्येन प्रसिद्धशिववाचकानेकशब्दत्वेऽपि तदन्यपरतैव युक्ता इत्युक्तत्वाच्च। न चैवमपि श्वेताश्वतरस्योपनिषद्वयानुसारेणैव नारायणपरत्वनिर्णयः। न पुरुषसूक्तानुसारेणेति वाच्यम्। तथापि मदिष्टसिद्धेरवैकल्यात्। न चोदाहृतोपनिषद्वयस्यापि श्वेताश्वतरानुसारेण रुद्रपरत्वमेवास्त्विति वाच्यम्। निरस्तत्वात्। 'विप्रतिपिद्धधर्माणां समवाये भूयसा स्यात्सधर्मत्वम्'[1] इति न्यायेन श्वेताश्वतरस्यैवैकस्यानेकोपनिषत्प्रतिपन्न सहस्रशिरस्क नारायणपरत्वकल्पनात्। न च मुखशब्दार्थाच्छिरश्शब्दार्थस्य भिन्नत्वेन रुद्रस्य पंचमुखत्व सहस्रशिरस्त्वाविरोधीति वाच्यम्। तयोरन्योन्याविभावेन रुद्रस्य पंचमुखत्वे पंचशिरस्त्वस्यैव न्याय्यत्वात्। पुरुषसूक्तस्यापि उक्तानेकोपनिषदनुसारेण सहस्रशिरस्कनारायणपरताया एव न्याय्यत्वाच्च। न चाहिराजस्य शेषस्यापि सहस्रशिरस्त्वप्रसिध्या पुरुषसूक्तं तत्परमेव किं नस्यादिति वाच्यम्। पादरहितस्याहिमात्रसामान्यलक्षणतयाऽहिविशेषस्य शेषस्यापि तद्राहित्यावश्यभावेन सहस्राक्षः सहस्रपादिति पुरुषसूक्तप्रतिपन्नपरत्वानुपपत्तेः। अहिराजस्य सहस्रफणमण्डितत्वप्रसिद्धावपि सहस्रशीर्षत्वप्रसिद्धेरप्रसिद्धेश्च। नहि सहस्रमुखत्वेन ससहस्रशीर्षत्वमविदुर्वारमिति वाच्यम्[2]। 'चमसवदविशेषा' दितिसूत्रे 'ऊर्ध्वबुध्न अवाग्बिलश्चमस' इति चमसलक्षणमभिधाय तत्सदृशावयव विशेषस्यैव शिरस्त्वाभिधानात्। नह्यहिराजस्य तादृशं मुखं तदविनाभूतं शिरो वा

1 विप्रतिपिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वम्।

—न्याय॰ मी॰ सूत्र॰ १२। २–७–२१

2 चमसवदविशेषात्। ब्र सू॰ १–४–९।

सम्भवति। तन्मुखस्यासदादिमुखवैजात्यात्। अत एव 'गूढपादुरगो भुजगः' इति च सर्पाणां लोके प्रसिद्धिरुपपद्यते। अत एव 'धाता पुरस्ता यमुदाजहार' इति धात्रादि श्रुतिसद्भावात् पुरुषसूक्तं चतुर्मुखादि परमिति निरस्तम्। उपसंहारगत धातृशब्दस्योपक्रमावगत नारायणरूपसहस्रशिरस्केषु पुरुषपरत्वोचित्यात् तस्य चतुर्मुखत्व प्रसिद्धिविरोधापत्तेः। किंचास्य पुरुषस्य नारायणादन्यत्वे 'पुरुषो हवै नारायणोऽकामयत' इति पुरुषसूक्तप्रतिपन्नं मुमुक्षुज्ञेयं पुरुषमनूद्य तस्य नारायणत्वविधानानुपपत्तिः॥ चतुर्मुखदोषयोः 'उतामृतत्वस्येशान' इति तत्रैवोक्तामृतत्वेशानत्वायोगाच्च। अपि च पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यः पुरुषो नारायण एव वाच्यः। 'नेतरः, सोऽपां, अन्तरतः कूर्मं भूतगूं सर्पन्तं, तमब्रवीत्। मम वै त्वं मांगूं सा। समभूत्। नेत्यब्रवीत्। पूर्वमेवाहमिहासमिति। तत्पुरुषस्य पुरुषत्वं। स सहस्रशीर्षा पुरुषः। सहस्राक्षस्सहस्रपात्। भूत्वोदतिष्ठत्।' इत्यारुणकेतुकश्रुत्या पुरुषसूक्तस्य समानाकारवाक्यगत पुरुषशब्दस्य प्रजापत्यपेक्षया कूर्मरूपधरनारायणस्य पूर्वकालीनत्व प्रवृत्तिनिमित्तमित्यावेदनात् तदनंतरं तस्यैव सहस्रशीर्षत्वादिनाऽविर्भावावेदनाच्च। इतिहासपुराणादिषु नारायणस्यैव आदिकूर्मरूपत्व प्रसिद्धेः। 'पंचदशान्याज्यानि भवन्ति' इत्यादौ आज्यशब्देन प्रसिध्याज्यग्रहणे प्राप्ते—'यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्।' इति श्रौतनिर्वचनानुसारेण तदन्यस्तोत्राख्यकर्मग्रहणवदत्रापि पुरुषशब्देन यत्किंचित्पुरुषग्रहणे प्राप्ते उदाहृत श्रौतवचनानुसारेण तदन्यनारायणग्रहणस्यैवोचितत्वात्॥ वैदिकशब्दार्थसंदेहे अन्तरङ्गतया वैदिकस्यैव निर्णायकस्यापेक्षणात्। सति संभवे त्यागायोगात्। ततश्च पुरुषसूक्तमपि कार्त्स्न्येन नारायणपरमिति सिद्धम्। एवं च एतदनुरोधेनापि श्वेताश्वतरस्य नारायणपरत्वमविकलम्। तथाच सति श्वेताश्वतरोपनिषदि पुरुषसूक्तमन्त्रप्रत्यभिज्ञाने न तस्य पुरुषैकार्थ्यमपि सिध्यति।

ननैवं श्वेताश्वतरे 'याते रुद्रशिवातनूरघोरापापकाशिनी। यामिषुं गिरिशन्त हस्ते। मानस्तोके तनये मान आयुषि मानो गोषु।' इति श्रीरुद्रा-

म्नातानेकमन्त्रप्रत्यभिज्ञानेनापि तस्य श्रीरुद्रैणैकार्थ्यप्रसङ्गः। किंच श्वेताश्वतरस्य पुरुषसूक्तेनोक्तरीत्या नारायणपरत्वेनैकार्थ्यैकमविरोधः। पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य सहस्राक्षत्व सहस्रपात्वप्रतीतेः श्वेताश्वतरप्रतिपाद्यस्य च 'अपाणिपादो जवनो गृहीता अचक्षुः पश्यति स शृणोत्यकर्णः' इत्यादिना अपाणिपादत्वादि प्रतीतेरिति वाच्यम्। श्वेताश्वतरेऽपि 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्ष' इत्यादि पुरुषसूक्तम्नातवाक्यसमानाकारवाक्यसत्वेन 'अपाणिपाद' इत्यादि वाक्यस्य च सत्वेन प्राप्ताविरोधपरिहारवदुक्तविरोधस्य त्वयाऽपि परिहार्यत्वात्। अन्यथा श्वेताश्वतर एव 'सर्वतः पाणिपादं, तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं, सर्वतः श्रुतिमत्' इत्यादिना तत्प्रतिपाद्यस्य सर्वतः पाणिपादत्वाप्रतिपादनानुपपत्तिः। यदुक्तं पुरुषसूक्ताम्नातमन्त्रप्रत्यभिज्ञानेन श्वेताश्वतरस्य नारायणपरत्वे श्रीरुद्राम्नातानेकमन्त्रप्रत्यभिज्ञानेन तस्य शिवपरत्वमेव किं न स्यादिति। तन्न। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः।' इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रतिपन्नस्य सर्ववेदानां मुख्यतः विष्णुपरत्वस्य त्यागायोगात्। सर्ववेदान्तर्गतरुद्रशब्दस्यापि विष्णुपरत्वं वक्ष्यते। अत एव 'व्यक्ताव्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान्प्रभुः। पुरा नारायणो देवः स्वयंभूः प्रपितामहः। सहस्रशीर्षः पुरुषो ध्रुवोऽव्यक्त. सनातनः। सहस्राक्षः सहस्राक्षः सहस्रचरणो विभुः। सहस्रबाहुः सहस्रदेहो नाम सहस्रवान्। सहस्रमुकुटो देवो विश्वरूपो महाद्युतिः। अनेकवर्णो देवा:दिरव्यक्ताद्वै परे स्थितः। असृजत्सलिलं पूर्वं स च नारायणः प्रभुः। ततस्तु भगवांस्तोये ब्रह्माणमसृजत्स्वयम्। ब्रह्मा चतुर्मुखो लोक न् सर्वांस्तानसृजत्प्रभुः। तथा पुराऽथ प्रलये नष्टे स्थावरजङ्गमे। ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोकचराचरे। आभूतसम्प्लवे चैव प्रलीने प्रकृतौ महान्। एक स्तिष्ठति विश्वात्मा स तु नारायणः प्रभुः। ब्रह्मा तु सर्वदेवाना लोकस्य च पितामह। ततो नारायणोदेवः सर्वस्य प्रपितामहः'। इत्यादीनि पुरुषसूक्त संवादीनि महाभारतवचनानि संगच्छन्ते।

अपि च पुरुषसूक्तस्य मुमुक्षुज्ञेयानिर्धारितपुरुषविशेषपरत्वे स्थिते स पुरुषः किं विष्णुः? किं वा तदन्यः? इति विशये तन्निवृत्त्यर्थे सति संभवे त्यागायोगेन वेदे वैदिकस्यैव अर्थस्य ग्राह्यतया कठवल्ल्यां विष्णुत्वेन मुमुक्षुज्ञेयत्वेन च प्रतिपादित एव पुरुषः प्रत्यभिज्ञानात् पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यः इति निश्चीयते। तत्र हि 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति। तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि' इत्युपक्रम्य 'यस्तु विज्ञानवान् भवति। समनस्कः सदा शुचिः। स तु तत्पदमाप्नोति। यस्माद्भूयो न जायते' इति। [1]प्राप्यवस्तुनः स्वरूप सामान्यत उक्त्वा विशेषजिज्ञासायां '*विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्*'। इति विशेषतः प्राप्यवस्तुनः विष्णुस्वरूपत्वमभिधाय, उत्तरत्र 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः')। इति प्रागुक्तप्राप्यविष्णुस्वरूपस्यैव इन्द्रियादिपराव्यक्तान्तरत्वेन मुमुक्षून्प्रति परमगतित्वेन चोक्त्वा तत मुक्तप्राप्यवस्तुनो हि इत्यभिधानात् तत्र विष्णुरेव पुरुषशब्दार्थो निर्णय इति।

न च तत्र 'तद्विष्णोः परमं पद'मिति वाक्ये विष्णोरिति पंचम्यन्तं शङ्कनीयम्। तथासति प्राप्यजिज्ञासायाः अनिवृत्तिप्रसङ्गात्। षष्ठ्यन्तत्वे च तन्निवृत्तेः। 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः', 'उरुगायस्य विष्णोः परमं पदं अवभाति भूरे' इत्यादि श्रुत्या अनुगतार्थत्वसिद्धेश्च। एवं च 'पुरु संज्ञे शरीरेऽस्मिन्शयना त्पुरुषो हरिः। शकारस्य षकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते। भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि। निरुपाधी च वर्तते वासुदेवे सनातने'। इत्यादि पुराणवचनमनुकूलितं भवति। किं च पुरुषसूक्तस्य नारायणेतरपरत्वे 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' इति मन्त्रे 'यज्ञो वै विष्णुः'

---

[1] प्राप्य वस्तुनो भगवतः स्वरूपम्।

इति श्रुतिप्रतिपन्न विष्णुशब्दपर्यायनारायणद्वितीयान्तयज्ञशब्दानुपपत्तिः । 'तस्मिन्काले महाराजा राम एवाभिधीयते । यथा हि पौरुषेसूक्ते विष्णुरेवाभिधीयते' । इत्यादि स्कान्दवचनानुपपत्ति । एतेन पुरुषशब्दो विष्ण्वादिशब्दवा न्न नारायणे वाचक. । तथात्वे अभिधान–कोश–स्मृत्यदर्शनाल्लोकवेदयोः तस्य नारायणप्रयोगप्राचुर्यादर्शनाच । किंतु सामान्यतः पुरुषमात्रवाचकः क्वचित्त्वचित् तस्य नारायणोपस्थापकत्वं प्रकरणादिवशादुपपन्नमिति । न तस्य शक्तिकल्पकमर्थवादप्रचुरपौराणिकवचनाना च अभिधान–कोश–स्मृत्यविगीनाभियुक्तबहुलप्रयोगादिवत् शक्तिग्रहैकप्रयोजकत्वेन अप्रवृत्ततया प्रशंसापरत्वेनापि उपपन्नतया च न तेभ्य. शक्त्यवधारणं युज्यते । न हि 'स एव वासुदेवोऽयं पुरुष. प्रोच्यते बुधै. । प्रकृतिस्पर्शराहित्यात्स्वातन्त्र्याद्वैभवादपि । स एव वासुदेवोऽयं साक्षात्पुरुष उच्यते । स्त्रीप्रायमितरत्सर्वं जगद्ब्रह्मपुरस्सरं' इति नरसिंहपुराणादिवचनेभ्यः प्रशंसाव्यतिरेकेण पुरुषशब्दस्य नारायणे शक्ति प्रतीयते । अतः कथं पुरुषसूक्तोपक्रमावगतपुरुषश्रुत्या तस्य नारायणपरत्वनिर्णयः इति निरस्तम् । '[1]भूसत्तायां, वा गतिगन्धनयोः । तेन[2] प्रोक्तम् । तस्यापत्यम् । शोभार्थे विप्रयुज्यन्ते' । '[3]लक्ष्मीः श्रीकान्ति सम्पदः । लक्ष्मणः श्रीपति प्रोक्तो रामभ्रातरि लक्ष्मणे । कुलालो भार्गवश्चैव कुंभकारो निगद्यते' इत्यादि वैयाकरण स्मृति – हलायुधादिकोशवदर्थनिर्देशपूर्वक पौराणिकतद्व्यवहारस्यापि विशेषहेत्वभावेन शक्तिग्राहकप्रमाणतया अङ्गीकार्यत्वात् । न हि 'शोभार्थे विप्रयुज्यन्ते, लक्ष्मण. श्रीपतिः प्रोक्तः, कुलालो भार्गवश्चैव कुंभकारो निगद्यत' इत्यादिकोशवचनाना 'स एवं वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः,

---

[1] भू सत्तायां, वा गति गन्धनयो । (धातुपाठः) १०५०

[2] तेन प्रोक्तम् । तस्यापत्यम् । शोभार्थे विप्रयुज्यन्ते ।
४–३–१०१ (पा.सू) (पा सू ४–१–९२)

[3] लक्ष्मी.श्रीकान्तिसम्पद् । लक्ष्मण,श्रीपति प्रोक्ते रामभ्रातरि लक्ष्मणे ।–कोश:

प्रकृतिस्पर्शराहित्यात्स्वातन्त्र्याद्वैभवादपि' इत्यादिपुराणवचनभागात् शक्तिग्राहकत्वे विशेषं पश्यामः। येन एवंविधपुराणवचनैः शब्दशक्तिं न परिच्छिद्येत। अन्यथा 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलोषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पद' मित्यादेः साक्षादर्थवादत. स्वर्गशब्दादेः सुखविशेषादौ शक्तिग्रहासंभवेन 'स्वर्गकामो यजेते' त्यादि वाक्यमबोधकं स्यात्। न हि व्याकरण–स्मृति–कोशादीनां अध्ययनादिपुराणादिवृद्धप्रयोगादन्यन्मूलमस्ति। न चैवं विष्णुनामसहस्रमध्ये शिवनाम्नां शिवनामसहस्रमध्ये विष्णुनाम्नां च विष्णुशिवयोः पौराणिकैः प्रयुक्तत्वेन हरिवंशे कैलासयात्रायां 'नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च। तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा' इति कृष्णंप्रति शिवेनोक्तमिति पौराणिकवचनेन तेषामुभयत्रापि शक्त्यापत्त्या विशेषनिर्णायकत्वाभावप्रसंगादिति वाच्यम्। नामसहस्रान्तर्गतानां. विष्णुशिवोभयशक्तत्वेन विशेषानिर्णायकत्वेऽपि तदप्रविष्टतत्तन्नामविशेषोक्त्या विशेषनिर्णयसंभवात्। कृष्णंप्रति 'नामानि तव गोविन्द' इत्यादिशिववचनस्य च 'अहमेवैकः प्रथममास' मिति अथर्वशिरस्थशिववचनस्तु स्वान्तर्यामिनारायणाभिप्रायत्व संभवेन तत्तन्नाम्नां शिवशक्त्यानिर्णायकत्वाच। किं च 'यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः। ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूपते' इति नामसहस्रान्तर्गतानां केषांचिद्गौणत्वोक्तेः गौणागौणविभागस्य लोकत एवावधारणसंभवात्। गौणानां नामसहस्रस्थानां कथंचित् तदुभयनिष्ठत्वेन विशेषानिर्णायकत्वेऽपि अगौणानां तत्तन्नामसाधारणतया तत्तद्विशेषनिर्णायकत्वोपपत्तेश्च। न हि सहस्रनामगतानि नामानि सर्वाण्यपि गौणानि योगरूढानामपि बहूनां सत्वात्। तथा च उदाहृत पुराणवचनानुसारेणापि केवलपुरुषशब्दस्य नारायण एव विशेषतः-शक्तिसिद्धिः॥

एतेन 'स्तुवन्नामसहस्रेणे' त्यादिना सर्वात्मकत्वेन स्तुत्यर्थं नामसहस्रप्रवृत्तिरिति निरस्तम्। तथा सति तत्पर्यायेण 'सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुः'

इति श्रुति वैय्यर्थ्यात्। एकेनामि शब्देन तत्तदात्मकत्वसिद्धेः।[2] 'रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्र स्तस्माज्जनार्दनः। ईशानादेवचेशानो महादेवो महत्वत. पिबन्ति ये नग नाकं मुक्ताः संसारसागरात्। तदा धारयतो विष्णुः पिनाकीति च विश्रुतः शिवस्सुखात्मकत्वेन शर्वः शंरोधनाद्धरिः। कृत्यात्मकमिदं देहं यतो वास्ते प्रवर्तयन्। कृत्तिवासास्ततो देवो विरिंचश्च विरेचनात्। बृंहणाद्ब्रह्म नामासावैश्वर्यादिन्द्र उच्यते। एवं नानाविधैश्शब्दैः एक एव त्रिविक्रमः। वेदेषु च पुराणेषु गीयते पुरुषोत्तम' इत्यादि ब्रह्मवचनानुसारेण न तु नारायणादीना नाम्ना अन्यत्र सभवः। 'अनन्तनाम्नां गतिर्विष्णुः एक एव प्रकीर्तितः' इति वामन वचनानुसारेण, 'ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः। प्रादादन्यत्र भगवान् राजेवर्ते स्वकं पुर'मिति स्कान्दवचनानुसारेण 'चतुर्मुखः शतानन्दो ब्रह्मणः पद्मभूरिति। उग्रो भस्मधरो नग्नः कपालीति शिवस्य च। विशेषनामानि ददौ स्वकीयान्यपि केशवः'। इति ब्रह्मादि वचनसहस्रानुसारेण च 'यानि मम नामानि तानि तवैव नामानि' इत्येव तस्य भारत वचनस्य योजनीयत्वात्। एतेन 'पुरुषो वै रुद्रः, तस्मै रुद्राय नमो अस्तु' इति रुद्रशब्दोऽपि व्याख्यातः। अत एव तेन वाक्येन मुमुक्षुज्ञेय पुरुषस्य रुद्रत्वविधानात् पुरुषसूक्तस्थपुरुषो न नारायणो भवितु मर्हति। किंतु रुद्र एवेति निरस्तम्। उक्तरीत्या रुद्रनारायणशब्दयोः ऐकार्थ्येन अविरोधात्। एवं च सहस्रशीर्षत्वादीनां नारायणधर्मत्वेन उदाहृत श्रुतिप्रतिपन्नानां पुरुषशब्दार्थे नारायण एव अन्वयस्य अमुकरत्वात्। 'सहस्रशीर्षा पुरुषो, नारायण एवे' त्युपक्रमानुसारेण पुरुषसूक्तस्य नारायणपरत्वमविकलम्। तथा च नारायणपरपुरुषसूक्तानुरोधेनापि श्वेताश्वतरोपनिषदपि नारायणपरैव ॥

किंच पुरुषसूक्तस्य नारायणेतरपरत्वे 'ह्रीश्चते लक्ष्मीश्च पत्न्या'विति तत्रत्यलक्ष्मीपतित्वरूपलिङ्गानुपपत्तिः। एतेन 'उतामृतत्वस्येशान' इति ईशा-

[1] ता.पु पा. कृत्स्नात्मकत्वसिद्धेः।

[2] ता.पु.पा. किञ्च।

नामिधानश्रुत्यनुगुण्यात् प्रथमानिर्दिष्टादीशशब्दार्थभूतगौरीपतित्व लिङ्गानुगुण्यात्, लक्ष्मीशब्दस्यापि तत्परतया पुरुषसूक्तस्य शिवपरत्वमेव युक्तम्। एवं च स्मृत्यर्णवादिषु 'ह्रीश्च' इति मन्त्रस्य गृहयज्ञसोमाधिदेवतायाः गौर्याः पूजायां विनियोग उक्त उपपद्यते। अत एवानन्तरमपि 'अहो रात्रे पार्श्वे' इति शिवस्यैव प्रसिद्धार्धनारीश्वरात्मकरूपोपदेशश्च संगच्छत इति निरस्तम्॥ ईशानशब्दस्य अमृतस्येति पदान्तरेण स्वार्थप्रतियोगिन उपादानात्। समुदायशक्त्युन्मेषासंभवेनामिधानश्रुतित्वासंभवस्य उक्तत्वात्। वाजसनेयके 'श्रीश्चते लक्ष्मीश्च पत्न्या'विति पाठात्। ह्री शब्दस्यापि श्रीपरत्वौचित्याच। अन्यथा वाजसनेयकगत श्रीशब्द—लक्ष्मी शब्दयोरत्रत्य लक्ष्मीशब्दस्य च त्रयाणां पुरुषसूक्तस्यैकार्थनिर्णयोपपत्तये ह्रीशब्देनैकेन बाधप्रसङ्गः। नचैकानुरोधेन बहुबाधो युज्यते। ह्रीशब्दस्य गौरीवाचित्वे अभिधानकोशस्मृत्यादेरभावाच। लज्जावाचित्वेन ह्रीशब्दरूपहल्लोकार्थभूत गौरीपरत्वेन च सन्दिग्धस्य च लक्ष्मीशब्दवत् पत्नीशब्दसमभिव्याहारेण विशेषनिष्ठत्वसंभवेऽपि शिवस्य नारायणवदनेकपत्नीत्वप्रसिध्या तदुभयपत्नीकत्वस्य नारायणपरत्वमादायैवोपपद्यत्वाच। अन्यथा पत्नीद्वित्वप्रतिपादकद्विवचनानुपपत्तेः। अत एव तदनन्तरं 'अहो रात्रे पार्श्वे' इति शिवस्यैव प्रसिद्धार्धनारीश्वरात्मकरूपोपदेश उपपद्यत इति निरस्तम्। तथासति ह्रीलक्ष्मीशब्दार्थयोरपि तदुभयपार्श्वद्वयात्मकत्वापत्त्या सर्वभागनारीत्वप्राप्त्या अर्धनारीश्वरत्वानुपपत्तेः।

यत्तु 'ह्रीश्च' इति मन्त्रस्य गौरीपूजायां विनियोगेन गौरीपरत्वमिति। तन्न। विनियोगमात्रास्योक्तरीत्या सहस्रशीर्षत्वादिनारायणधर्माविरुद्ध पुरुषशब्दरूपनारायणाभिधानश्रुतिप्रतिपन्न पुरुषसूक्तनारायणपरत्वबाधकत्वानुपपत्तेः। 'अग्निर्मूर्धा दिवःककु' दित्यादि मन्त्राणामभिधानश्रुतिबलादाग्नेयादीनामेव सतां ग्रहयज्ञे तु तद्ग्रहाराधने तत्तद्देवत्यमन्त्रविनियोगावसरे भौमादि पूजायां विनियोगस्य बहुशः तत्प्रीणन जपादौ विनियोगस्य च

* संप्रतिपत्तेः । अन्यथा तेपामपि भौमादिदेवतापरत्वापत्तेः । तस्मात्पुरुषसूक्तस्य देवतान्तरपरत्वासम्भवात्परिशेषान्नारायण परत्वमेव युक्तम् । एवं (च ?) छन्दोगब्राह्मणे — "इदं विष्णुः रक्षस्य विष्णुः प्रक्रान्यमु (दा) नेव ब्रवाण" इति वाराहमन्त्यं पुरुषव्रते चैषा वैष्णवीनां संहितैता प्रयुञ्जान्विष्णुं प्रीणातीति, वैष्णव्यां संहितायां निवेशनम् । आथर्वणे अष्टादशशान्ति-प्रकरणे "वैष्णव्यां पुरुषसूक्त" मिति वैष्णव्यां शान्तौ विनियोजनम् । शौनक-बौधायनादिषु स्मृतिषु बहुधा नारायणसमाराधने विनियोजनम् । विष्णुपुराणादिषु पुरुषसूक्तार्थ-प्रक्रियया नारायणस्तुतिकरणे पुरुषेण नारायणेन यजमान उपतिष्ठते अथ नारायणास्यामुपस्थानमित्यादि कल्पसूत्रेषु नारायण-समाख्यया व्यवहरणं चानुकूलितं भवति । एतेन पुरुषसूक्तस्य शिवपरत्वमभ्युपगच्छता उदाहृतानि लिङ्गपुराणस्थोपबृंहणानि प्रत्युक्तानि । तथा च नारायण-पुरुषसूक्तानुरोधेनापि श्वेताश्वतरोपनिषदपि नारायणपरैवेति युक्तमुत्तरम् । एतेन "याते रुद्र शिवातनूः, यामिषुं गिरिश (च) हस्ते, मानस्तोके तनये मान आयुषि" इति रुद्र पर श्रीरुद्राम्नातानेक-मन्त्रप्रत्यभिज्ञानस्य श्वेताश्वतरे दर्शनात्तस्य शिवपरत्वमेव युक्तमिति निरस्तम् । तत्र "नान्यः पन्थाः सहस्रशीर्षा पुरुष" इति नारायणपर पुरुषसूक्तानेक-मन्त्र-प्रत्यभिज्ञानस्यापि दर्शनेन तस्य शिवपरत्वमेवेति विशेषपक्षपातस्य निर्मूलत्वात् । उक्त रीत्या विनिगमकसत्वेन तस्य नारायणपरताया एव न्याय्यत्वाच्च । एतेनैव श्वेताश्वतरस्य पुरुषसूक्तानुरोधेन नारायणपरत्वे श्वेताश्वतरेण स्वप्रतिपाद्यस्य — "अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुस्सश्रुणोत्यकर्णः" इत्यादिना अपाणिपादत्वादि प्रतिपादनात् । पुरुषसूक्तेन च स्वप्रतिपाद्यस्य सहस्राक्षत्व सहस्रपात्वादि प्रतिपादनादेकस्य तद्वत्व तदभाववत्वयोर्विरोधात् द्वयोः प्रतिपाद्यभेद आवश्यक इति निरस्तम् । पुरुषसूक्तस्य शिवपरत्वेप्येतद्दोषसाम्याच्च । श्वेताश्वतरेणैव

* संशोधितशुद्धपुस्तकं मुद्रणालये नष्टम् । अतः इतःपरं तालपुस्तक-मनुसृत्य मुद्रितम् ।

"सहस्रशीर्षा पुरुषः" इत्यादिना स्वप्रतिपाद्यस्य प्रथमतः सहस्राक्षत्व-सहस्रपात्त्वादिकं प्रतिपाद्योत्तरत्र 'अपाणिपाद' इत्यादिना तस्य तद्राहित्यं प्रतिपादनेन व्याहतभाषित्वे प्राप्ते तत्परिहाराय तद्वत्स्यैव "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां" इत्यस्यापेक्षणीयत्वेन तदर्थपर्यालोचनायां, स्वरूपतो देहतश्च नित्यत्वरूपातिशयवानेतत्प्रतिपाद्य इत्यर्थलाभेन पाद्याद्यभावप्रतिपादकवचनस्यानित्यतदभावपरतायास्स्वयमेवाङ्गीकृततया विरोधाभावेन द्वयोरेकविषयत्वोपपत्तेश्च ।

एतेन श्वेताश्वतरोपनिषदीव, कैवल्योपनिषद्यपि, "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकंठं प्रशान्तं" इति प्रस्तुत्य "ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये" इति शिवासाधारणानेकपदोपादानेन तद्ध्यानस्यैव मुक्त्युपायत्वमभिधाय, तदितरज्ञानस्य तन्निषेधात् । पुरुषसूक्तेपि ईशानाभिधानश्रुत्या "तमेवं विद्वानमृत इह भवती" त्यादिना तज्ज्ञानस्यैव तदुपायत्व-प्रदर्शनात्, तदितरज्ञानस्य तन्निषेधाच्च एतच्छ्रुतयानुरोधेन नारायणज्ञानस्य तथात्वप्रतिपादिका तदितरज्ञानस्य तथात्वनिषेधिका महोपनिषदपि शिवपराङ्गीकार्येति निरस्तम् । पुरुषसूक्तस्येशानादि पदस्य शिवाभिधानश्रुतित्वनिरासात् । तस्मान्नैकप्रमाणेनारायणपरत्वस्य व्यवस्थापनाच्च ॥

उदाहृत कैवल्यश्रुतेरपि "विविक्तदेशे च सुखासनस्थश्शुचिस्समग्रीवशिरश्शरीरः । अत्याश्रमस्थस्सकलेन्द्रियाणि निरुध्यमध्यास्य (स्व ?) गुरुं प्रणम्ये" ति मुमुक्षुचितचिन्तनाद्युपायभूत-देशावस्थानादिकं निरूप्य "हृत्पुंडरीके विरजं विशुद्धं विचिन्त्यमध्ये विशदं विशोकम् । अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनि" मिति, मध्ये गुरुप्रणामानन्तरं विचिन्त्यरूपमननात्प्राक् "यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थं । तत्रापि दह्रं गहनं विशोकं तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य" मिति तैत्तिरीयमहोपनिषत्प्रतिपाद्यं—

विरजं = रजस्सम्बन्धरहितं, विशुद्धं = तमोविदूरं, पारिशेष्यात्सत्वगुणप्रधानं, विशदं = यथावदुपासकान्प्रतिस्पष्टं, विशोकं = रजस्तमोगुणापाद्य शोकरहितं, अचिन्त्यं = साकल्येन चिन्तयितुमशक्यं, अव्यक्तं = यमेवैष वृणुते तेन

लभ्य' इत्यादेस्तत्प्रसादरहितं = प्रत्यव्यक्तं, अनन्तं = देशतः कालतो गुणत-श्चापरिछन्नं, अव्ययं = देहतो व्ययरहितं, शिवं = मरणाद्यमङ्गलरहितत्वेन परममङ्गलं, प्रशान्तं = 'वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात् पुण्येन पुण्यं-लोकं नयती'-त्यादेश्च तत्तत्कर्मानुसारेण तत्तद्विषयकोपप्रसादकारिणं, अमृतं = मुमुक्षुप्राप्य-स्वरूपं, ब्रह्मयोनिं = सकलजगन्निदानचतुर्मुखकारणं — उक्तविशेषणानां अन्य-त्रासम्भवान्नारायणमित्यर्थालभ्यं विचिन्त्य यथा— "यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इति श्वेताश्वतरमन्त्रात् "कथयति भगवानिहान्त्यकाले भवभयकातरतारकम् प्रबोधक" मिति रामोपनिषद्वचनाच्च इष्टदेवतोपदेष्टुस्तद्ध्येयत्वेन त्रिलोचन-स्योमासहायस्य "नारायणाद्रुद्रो जायते नेशान" इति श्रुत्या सर्गादिसमये अविद्यमानत्वेन नारायणोत्पन्नत्वेन चादिमध्यान्तविहीनत्वासम्भवात्। हीन-शब्दस्य भावप्रधानत्वे, तथादिमध्यान्तहीनं = आदिमध्यावसानेषु विगतं-हैन्यमन्युनानतिरिक्तं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यादिति ध्यात्वेति क्रियाविशेषणम्। न्यूनाधिकराहित्येनैकप्रकारं — चतुर्मुखकारणनारायणादन्यं, विभुं = अंशतश्चि-दानन्दं, अरूपं = विलक्षणरूपं, अत एवाद्भुतमुमासहायं परमेश्वरं प्रभुं प्रशान्तं नीलकण्ठं त्रिलोचनं ध्यात्वा, मुनिर्मननशीलः = विचारशीलः, तमसः परस्तात् = प्रकृतिसंबन्धरहितं समस्तसाक्षि = सर्वज्ञं, भूतयोनिं = "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ती" त्यादेः समस्तभूतकारणं चिंतितं नारायणं गच्छति जानाति साक्षात्करोतीत्यर्थ इति मननशीलस्य नारायणसा-क्षात्कारसम्पत्तिमुक्त्वा — यस्य वस्तुनो विशिष्य नारायणशब्देनानभिधानाच्चस्य नारायणत्वं कथमित्यपेक्षिते तत्सिद्धये तस्य ब्रह्मादिदेवतात्मकत्वं साक्षाद्विष्ण्व-भिन्नत्वं भूतभव्यसमस्तप्रपञ्चात्मकत्वमनादित्वञ्च "स ब्रह्म स शिवस्सेन्द्र" इत्यादिना "सनातन" मित्यन्तेन निरूप्य तत्साक्षात्कारानन्तरं कः पुरुषार्थो भवतीत्यपेक्षायां "ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तय" इति प्रथमतश्चिन्त्यत्वेनोक्तम्। तच्छब्देन परामृश्य तज्ज्ञानतदितरज्ञानयोर्मोक्षोपाय-

तन्निषेधावेदकन्वेनोत्कर्षपरतया योजयितुं शक्यत्वेन शिवज्ञानस्यैव मुक्त्युपायत्वे तदितरज्ञानस्य तन्निषेधे च तात्पर्यकल्पनात् ॥ अन्यथा 'हृत्पुण्डरीके विरज' इत्यारभ्य 'ध्यात्वे' त्येतत्पर्यन्तमुक्तधर्माणामेकत्रिलोचनविषयत्वे विचिन्त्य ध्यात्वेत्यनयोरन्यतरस्य मध्यशब्दस्य तथा शब्दस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । 'आदिमध्यान्तविहीन' मिति विशेषणानुपपत्तेश्च । 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचती' त्यादाविवार्थक्रमस्य बलवत्त्वात् । त्रिलोचनध्यानस्य नारायणविचिन्ताङ्गतया प्राधान्यासम्भवेन न पाठक्रमो विवक्षितः किन्त्वर्थ एवेति ॥ एवञ्च उदाहृतब्रह्मोपनिषदामुक्तरीत्याऽसदुक्तार्थ एवाज्ञस्याचदनुग्रहाय श्वेताश्वतरोपनिषदपि तत्प्रतिपाद्य-नारायण एव स्वीकर्तव्येति सद्ब्रह्माऽऽत्मादि सामान्यशब्दाना "छागपशुन्यायेन" नारायण एव पर्यवसानमिति सुष्ठूक्तम् ॥

नन्वथर्वशिखायां— "सर्वमिदं ब्रह्म-विष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते सर्वाणिचेन्द्रियाणि सह भूतै" रिति देवप्रमुखज्ञापनार्थं नामग्रहणपूर्वकं ब्रह्मविष्ण्वादीनां भूतेन्द्रियतुल्यतया कार्यत्वमुक्त्वा कारणन्तु "ध्येयस्सर्वैश्वर्यसम्पन्नस्सर्वेश्वरश्शम्भुराकाशमध्यग" इति वाक्येन कारणत्वोक्तिपूर्वकं तेषां न कारणं कारणानामिति मुख्यकारणत्वाभावोक्तिपूर्वकञ्च शिवस्य ध्येयत्वाभिधानेन साक्षादेव सर्वकारणत्वं प्रतीयते । एवञ्च नारायणाच्छिवस्यैव शिवाद्विष्णुशब्दितस्य नारायणस्यापि श्रुत्या कार्यत्वावगमतोल्यात् । तस्य च युगपदसम्भवेऽपि देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव कालभेदेन सम्भवात्कारणवाक्यगतसद्ब्रह्मादिशब्दानां 'छागपशु' न्यायेन कथं नारायण एव पर्यवसानम् ? । न हि कार्य-कोटिप्रविष्टो नारायणस्सकलजगत्कारणभावं भजत इत्यभ्युपगमार्हम् । तथासत्यविशेषेण शिवस्यापि तदभ्युपगमप्रसङ्गात् । न च विष्णुशब्दितस्य नारायणस्य शब्दतो न शिवजन्यत्वं प्रतीयत इति वाच्यम् । तथापि "ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्त" इति श्रुतिप्रतिपन्नकार्यत्वानपायात् । 'अपरिमिताधिकरण' न्यायेन 'ध्यायीतेशान-

प्रध्यायितव्य' मिति सन्निहितवाक्यप्रतिपन्नेशानशब्दितशिवस्यैव विष्णु प्रति कारणत्वौचित्याचेति च उच्यते ॥

इत्यथर्वशिखायाम् — "ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्य" मिति ध्यानविध्यवगमात् विध्यपेक्षितप्राशस्त्यसमर्पकतया कश्चिदर्थवादो मृग्यत इति "सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा" इत्यादेरर्थवादत्व तावदावश्यकम् । "विरोधे गुणवादस्या" दिति न्यायेन रुद्रशब्दितस्य शिवस्येशानशब्दितात्स्वात्मन एव प्रसूतेर्विरुद्धत्वेन तदंशे अस्य गुणवादत्ववत् "नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते नारायणादिन्द्रो जायते," "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान" इति च सर्गादिसमये नारायणाद्ब्रह्मोत्पत्त्यनन्तरमुत्पन्नत्वेन प्रतिपन्नस्य शिवस्य तदैव नारायणं प्रति ब्रह्मेन्द्रौ प्रति च समस्तकारणत्व-विरोधात् । तदंशेऽपि गुणवादत्वमावश्यकमेव । मन्त्रस्य सतोऽप्यस्य "वसन्ताय कपिञ्जलानालभत" इत्यादेरिवार्थवादरूपत्वं च नानुपपन्नम् ॥ एतञ्च सोम पवते जनितामतीना 'जनितादिवो जनिता पृथिव्या जनितान्गेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णो"- रित्यादिवत् "अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्ते अनुष्टुभाज्जातानि जीवन्ति अनुष्टुभ प्रयन्त्यभिसंविशन्ती" त्यादिवच्चासमवेतदर्थकत्वेप्यस्याभ्युदयार्थमसमवेतगुणादि प्रकाशन द्वारा मन्त्रत्वेनाप्युपयोगोपपत्तेश्च । असमवेतस्यापि समवेतविशेषण स्याभिधान मन्त्रश्रुतविशेषणविशिष्टरूपप्रकाशनमभ्युदयकारीति नियमादृष्टार्थ-मित्यमर्थश्च प्रवचनाचेपामितरार्थं प्रयुज्यत इति नावमिकाधिकरणे स्थित इति न काचिदनुपपत्ति ॥ तथा च तस्य प्राशस्त्यपरत्वेनैव प्रवृत्ततया तत कथ ब्रह्मविष्ण्वादीना शिवादुत्पत्तिसिद्धि ॥

किञ्च "ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्त" इत्यतो विष्णुब्रह्मणोर्न कण्ठत-शिवजन्यत्वं प्रतीयते । तदुपस्थापकशब्दाभावात् । किन्तु सान्निध्याकाङ्क्षा वशात्प्रतीतस्य जनकत्व कल्प्यम् । न चात्र तत्कल्पनमुपपद्यते । "एको

ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः । तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोजायत त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषो जायत । नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते" इति हि वाक्यम् । ततः सर्गाद्यसमये शिवब्रह्मविष्णून्प्रति "ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्त" इत्यतस्सन्निध्याकांक्षारूपप्रकरणादिकल्प्यस्य जनकत्वोपस्थितेः प्रागेव तस्य विष्णुपरपर्याय-नारायणजन्यत्वावगमात्कथं ततस्तयोश्शिवजन्यत्व-सिद्धिः ॥ सन्निधिप्रकरणाभ्यां वाक्यस्य प्रबलत्वेनोदाहृतवाक्याच्छिवस्य नारायणजन्यताया एव सिद्धेः ॥ न च सर्गाद्यसमये नारायणकार्यत्वेन वाक्यप्रतिपन्नस्य शिवस्य तदैव नारायणकारणत्वे संनिध्यादिकं प्रमाणं युज्यते । संनिधिप्रकरणाभ्यां वाक्यस्य बलीयस्त्वं श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां "समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा" दिति तार्तीयाधिकरणे स्थितम् ॥

केचित्तु अथर्वशिखावाक्यमिदं न स्वयं कस्यचित्कारणत्वविधायकं "ध्यायीतेशान" मिति विधिप्रत्ययसमभिव्याहारेणास्य ध्यानविधिपरत्वाव गमात् । उभयविधिपरत्वे वाक्यभेदापत्तेः । तथा च श्रुत्यन्तरेषु सुबालोपनि-षदादिषु च नारायणस्यैव कृत्स्नजगत्कारणत्वप्रसिद्धेः । "कारणं तु ध्येय" इति कारणपदस्य बाधकं विना औत्सर्गिकतात्पर्यविषयतया क्लृप्ततत्परत्वत्या-गायोगेन स्थिते तत्परत्वे तत्समभिव्याहृतेशानशम्भ्वादि शब्दोऽपि तत्पर एव स्वीकार्यः । न चैवं ईशानपदसमभिव्याहृतविधौ लक्षणापत्तिः । बाधकसत्वे "सोमेन यजेते" त्यादाविव विधित्वेऽपि लक्षणाश्रयणादीशानशम्भ्वादि पद वाच्यस्य शिवस्योक्तरीत्या कृत्स्नजगत्कारणत्वानुपपत्तेः । तत्परकारणपदसम-भिव्याहृतेशानादिपदानामपि नारायणपरत्वावश्यम्भावात् ॥ न चैवं विधि-वाक्यगतेशानादिशब्दस्य नारायणपरत्वेऽपि वाक्यशेषगत "ब्रह्मविष्णु-रुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्त" इत्यत्र विष्णुशब्दितस्य तस्यैव तज्जन्यत्वप्रसङ्गः । सन्निध्याकांक्षाबलादिति वाच्यम् । तस्य शिवपरत्वेऽप्येतद्दोषसाम्यात् । रुद्र-शब्दस्यापि शिववाचित्वात् । न च तस्य शिवपरत्वपक्षे वाक्यशेषगत रुद्रस्य

ब्रह्मविष्णुवद्गुणभूतमूर्तित्रयान्तर्गतत्वेन विध्यवगतेशानादन्यतया न तज्जन्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विष्णुशब्दितस्याप्युक्तरीत्या ब्रह्मरुद्रवद्गुणत्वासम्भवस्योक्तत्वात् । विष्णुशब्दार्थस्य रुद्रशब्दार्थवदन्यत्र सम्भवात् । विधिगतेशानशब्दस्य नारायणपरत्वेऽपि वाक्यशेषगतविष्णुशब्दस्य भक्तसौलभ्यार्थतदवतारविशेषपरत्वसम्भवेन तस्य तज्जन्यत्वोपपत्तेश्च । अत श्रुतिषु नारायणातिरिक्तस्य क्वापि कृत्स्नजगत्कारणत्वप्रतिपादनाभावान्नारायणस्य च सुबालोपनिषदादिषु प्रलयनिरूपणप्रकरणेष्वेव बहुधाभ्यासेन अनन्यसाधारणनारायणशब्देन कृत्स्नजगत्कारणत्वप्रतिपादनाच्च सर्वकारणवाक्यानां "छागपशु" न्यायेन तत्रैव नारायणे पर्यवसानमित्याहु ॥

तथा नारायणस्य कृत्स्नजगत्कारणत्वे मनु "आसीदिदं तमो भूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वत ॥ ततस्स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् । महाभूतादिवृत्तौजा प्रादुरासीत्तमोनुद ॥ योऽसावतीन्द्रियग्राह्य सूक्ष्मोऽव्यक्तस्सनातन । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यस्स एवस्वयमुद्बभौ ॥ सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधा प्रजा । अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह ॥" इति जगत्कारणतयाऽभिधानमविशेषेणोक्त्वा तस्य प्रसिद्धशिवाद्यन्यत्वज्ञापनाय "विष्णुर्नारायण" इत्याद्यभिधानसिद्धरूढिरस्य योगेनापि भवति नारायणे प्रवृत्तिरिति वक्तु नारायणनामावयवार्थमाह — "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणस्स्मृत" इति ॥

तथा योगयाज्ञवल्क्येऽपि — "विष्णोरायतनं ह्यापस्सत्वस्य पतिरुच्यते । तस्यैव सूनवस्त्वेतास्तस्मात्तासु च सस्मरे" दिति नामावयवार्थमाह ॥

तथा भारतेऽप्युक्तम् — "नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः। तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणस्स्मृत" इति ॥

नारदीये षष्ठाध्याये नारायणस्य सकलजगज्जन्मकारणत्वे ब्रह्मवचनम्— "अस्माकं जगतां नाथो जनिता पुरुषोत्तम" इति ॥ नारायणस्यैव पुरुषोत्तमत्वम् — "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" इति गीतावचनप्रसिद्धम् ॥

तथा गीतायां भगवतश्श्रीकृष्णस्य वचनम् —
"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तत" इति ॥

तथा विष्णुपुराणे पाराशरवचनम् — "यथावत् कथितो देवैर्ब्रह्मा प्राह ततः परम्। परावरेशं शरणं व्रजध्वमसुरार्दनम् ॥ प्रधानपुंसोरुभयोः कारणं कार्यभूतयोः। प्रणतार्तिहरं विष्णुं स वश्श्रेयो विधास्यति ॥ एवमुक्त्वा सुरान्सर्वान् ब्रह्मा लोकपितामहः। क्षीरोदस्योत्तरं तीरं तैरेव सहितो ययौ ॥ स गत्वा त्रिदशैस्सर्वैस्समुपेत्य पितामहः। तुष्टाव वाग्भिस्स्पष्टाभिः परावरपतिं हरिम् ॥ यं नायं भगवान्ब्रह्मा जानाति परमं पदम्। तं नतास्म जगद्धाम तत्सर्वगतमच्युतम् ॥ एष ब्रह्मा तथैवायं सह रुद्रैस्त्रिलोचनः। सर्वादित्यैस्समं पूषा पावकोऽयं सहाग्निभिः ॥ अश्विनौ वसवश्चेमे सर्वे चैते मरुद्गणाः। साध्या विश्वे तथा देवा देवेन्द्रश्चायमीश्वरः ॥ प्रणामप्रवणानाथ दैत्यसैन्यैः पराजिताः। शरणं त्वामनुप्राप्तास्सर्वे वै देवता गणाः ॥ प्रणम्य प्रगतास्सर्वे संक्षोभस्तिमितेक्षणाः। तुष्टुवुः पुण्डरीकाक्षं पितामह-पुरोगमाः ॥" इत्येवमादीनि परस्सहस्रवचनानि नारायणस्य कृत्स्नजगत्कारणत्वाद्यनन्यसाधारणधर्मावेदकानि तत्र तत्र प्रचरद्रूपस्थानि यद्यप्यत्र लिखितुं सुलभानि। तथापि ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नास्माभिर्लिखितानि। स्वयमेव बुद्धिमद्भिरनुसंधेयानि ॥

यद्यपि पुराणेषु लैङ्गादिषु सृष्टिप्रकरणेष्वेव शिवस्य जगत्कारणत्वं बहुधा प्रपञ्चितम् । तथापि "विरोधाधिकरण" न्यायेन सोऽहंब्रह्म-नारायणकृत्स्न-जगत्कारणत्वप्रतिपादनपरप्रत्यक्षानेकश्रुतिविरोधेन लैङ्गादिपुराणवचनानि अन्यथा नेयानि । न यथाश्रुतत्वाण्यर्थितव्यानीति न तद्विरोधशङ्कावकाशः ॥

एतेन "सङ्कीर्णाः सात्त्विकाश्चैव राजसास्तामसास्तथे" ति मात्स्यवचनेन तत्तद्गुणसमवेतानेकहेतुत्वेन तत्कल्पानां सङ्कीर्णसात्त्विकराजसतामसत्वव्यपदेश-विषयत्वमुक्त्वा, तत्रैव — "यस्मिन्कल्पे तु यत्प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा । तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते" इति तत्तत्पुराणानामपि प्रकृति-गुणसमतोद्रेकहेतु तत्तत्कल्पेषु तथाविधगुणवद्ब्रह्मप्रोक्तत्वेन कल्पवत्तद्व्यपदेश-भाक्त्वमुक्त्वा तत्रैवाग्रे — अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते । राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां च निगद्यते । सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥ तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम् " इति ब्रह्मविष्णुशिवादीनां परस्परोत्कर्षं प्रतिपादयतां तत्तत्पुराणानां तत्तत्कल्पभेदप्रवृत्त-तत्तद्देवोत्कर्षविषयतया विरोधाभावमभिप्रेत्य प्रामाण्य-व्यवस्थापनातुल्यन्यायेन ब्रह्मविष्ण्वादीनां जगत्कारणत्वरूपोत्कर्षप्रतिपादकोपबृंह-णानेकश्रुतीनामपि तत्तत्कल्पभेदप्रवृत्तजगत्कारणत्वादिरूपपरस्परतत्तद्देवोत्कर्ष-विषयत्वेन विरोधपरिहार-सम्भवात् । तत्परिहारपरत्वेन मुख्यार्थत्यागेनैव प्रामाण्योदाहरणसम्भवेन तासामेकविषयत्वसिद्धये तत्तत्कारणवाक्यगतत्तत्-तद्देवतासाधारणतत्तच्छब्दब्रह्मनारायणेशानादिसंज्ञानां ब्रह्मविष्णुशिवाद्यन्यतमेषु जगत्कारणत्वे (जगत्कारणत्वेन ?) स्वाभिमते तत्तद्देवतामात्रेऽन्यथोपपन्न-विरोधपरिहाराय नाप्रामाणिकलक्षणाङ्गीकारो युक्तः । न हि ममेव तव व्यवस्थया तत्तद्देवतानामुत्कर्षाभ्युपगमं, विनाऽपि तत्तत्कारणवाक्यानां तद्ब्रह्म-नारायणेशानादिपदलक्षणां विना स्वाभिमतैकदेवतामात्रविषयत्वं सूपपादमिति निरस्तम् ॥

उक्तरीत्या कृत्स्नजगत्कारणत्वस्य नारायणातिरिक्ते सर्वथानुपपन्नत्वेन तस्य तत्कल्पनस्य तद्देवतान्तर्यामिरूपेणैवोपयोगात् । किञ्चैवं सति अनेकस्वतन्त्र-चेतनस्य जगत्कारणाङ्गीकारापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । गौरवात् । एकस्यैव तथात्वे लाघवात् । "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । द्यावा भूमी जनयन्देव एकः" इत्यादौ जगत्सर्जनादिविषयस्व समानजातीयद्वितीयराहित्यरूपजगत्कर्तृत्वैकपरैकशब्दानुपपत्तेश्च । तथाविधानेक-जगत्कर्त्रङ्गीकारे तत्कारणत्वरूपपरब्रह्मलक्षणातिव्याप्त्यापत्तेः । "न तत्समश्चा-भ्यधिकश्च दृश्यते" इति तत्समाभ्यधिकराहित्यावेदकश्रुतिविरोधापत्तेश्च । अन्यथा तत्तत्कारणवाक्यानां तत्तदनेककल्पभेदप्रवृत्ताकाशादिजडचेतनात्मक-स्वतन्त्रानन्तजगत्कारणपरतया विरोधपरिहारस्य सुकरत्वेन मुख्यार्थत्यागेनैव तेषां प्रामाण्योपपादनसम्भवेन परशिवरूपतथाविधैकजगत्कारणविषयत्वसिद्ध्यर्थं सम-न्वयाध्यायोक्तन्यायैः "तत्तु समन्वयात्" इति प्रतिज्ञातस्य सकलकारणवाक्यानां समन्वयस्यैव वक्तव्यत्वेन समन्वयाध्यायानारम्भप्रसङ्गः । तदनारम्भे च तेषां विरुद्धार्थत्वप्रसक्तेरेवाभावेन तत्परिहाराय द्वितीयाध्यायानारम्भप्रसङ्गश्च । किञ्च नारायणेशादीनां तत्तत्कल्पभेदेन जगत्कारणत्वादिरूपोत्कर्षव्यवस्थापकत्वस्वीकारे "धाता यथा पूर्वमकल्पयत्" इति श्रुत्या पूर्वप्रवृत्तानेककल्पभेदेऽप्येकस्यैवान्यू-नानतिरेकेण जगत्सर्जकत्वप्रतिपादनानुपपत्तिः । भागवतविष्णुपुराणयोः "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥ सृष्टिस्थित्यन्त-कारिणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् । स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः ॥" इत्यादि सृष्टिकर्तृत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तान्यादाय ब्रह्मविष्ण्वादिशब्दानां "महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः" इति महापुरुषशब्दस्य शुद्धसत्त्वगुणप्रवर्तकत्वेन विष्णुविषयत्वावेदनवत् "पुरुषो ह वै नारायणः" इति श्रुत्या केवलपुरुष-शब्दस्यापि विष्णुविषयत्वावेदनात् । पर इति विशेषणबलेनापि नारायणाति-रिक्तस्य परमपुरुषत्वाभावेन "परः पुरुष एकः, एक एव जनार्दनः" (इति ?)

प्रतिपरपुरुषजनार्दनशब्दाभ्यां प्रतिपादितविष्णुसङ्घात्वोक्त्यनुरोधेन ब्रह्मरिव-वाचकशब्दानां लक्षणा । किं च शक्त्या विष्णुविषयत्वसम्भवेन तत्समभिव्याहार-कारणवाक्यानां परमबाधकं विना एकविष्णुविषयत्वत्यागानुपपत्तिश्च । उक्तेषु शङ्करेऽपि सृष्टिकर्तृत्वाद्युपाधीनां असाङ्कर्येण ब्रह्मविष्ण्वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तबोधकत्वे । न ह्यनयोर्भागवतविष्णुपुराणवचनयोरुक्तप्रवृत्तिनिमित्तत्वप्रदर्शनमुखेन ब्रह्मविष्णुशिवयाचिपदानां शक्तिग्राहकत्वं स्फुटप्रतिभासं बाधकं विना त्यागार्हम् । तस्मात्तत्कारणत्वप्रतिपादनपरवाक्यानामविरुद्धार्थत्वस्य त्वदुक्तव्यवस्था विनैव सूपपादत्वेन तदनुरोधेन तेषां कल्पभेदप्रवृत्ततत्तज्जगत्कारणत्वादि-विषयतया न विरोधपरिहारः ॥ अत एव पुराणानामपि कल्पभेदप्रवृत्ततत्तद्देव-तोत्कर्षविषयतया विरोधाभावसम्भवाच्छदशोत्कर्षविषयतया तेषां प्रामाण्यमुपपादयितुमुदाहृतमात्स्यवचनसन्दर्भप्रवृत्तिरिति निरस्तम् ॥

ब्रह्मरुद्रयोर्विष्णुवत्स्वातन्त्र्येण कृत्स्नजगत्कारणत्वे मानाभावात् । तदधीनजगत्कारणत्वे च विरोधशङ्कया एवानुदयात् । किञ्च पुराणानां स्वातन्त्र्येण ब्रह्मरुद्रजगत्कारणत्वप्रतिपादनपरत्वे "सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः । विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृ" गिति भागवतद्वितीयस्कन्धस्थब्रह्मवचने नान्याधीनतया सर्जकत्वसंहर्तृत्वप्रतिपादनानुपपत्तिः । किञ्च ब्रह्मरुद्रयोर्विष्णुवत्स्वातन्त्र्याभ्युपगमे महाभारते — "ब्रह्मास्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तपोधनः" इत्यारभ्य "एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयस्स्मृताः । तस्य देवस्य मर्यादां पूजयति सनातनीं" मिति तयोर्दक्षमन्वादिवन्नारायणकृतमर्यादानुवर्तित्वेऽदित विरोधः ॥ तत्रैव "एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ मम । मया दर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥ एष लोकगुरुर्ब्रह्मा जगदादिकरः प्रभुः । एष माता पिता चैव युष्माकं प्रपितामहः ॥ अस्यैव जानुजो रुद्रो ललाटात्तु समुत्थितः । मयानुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रदः" इति वचनसन्दर्भप्रतिपन्ननारायणप्रसादक्रोधजत्वतत्प्रदर्शितपथत्वोक्तिपूर्वकस्सर्जकत्वसंहर्तृत्वादिविरोधश्च ॥ तस्मात्पुराणानामपि सतां प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धार्थत्वे प्रामाण्यसम्भवः प्रकारान्तरेणैव

प्रतिपादयितुमेतेषामहतेनागमस्य सन्दर्भस्य वृत्तिरित्येव वाच्यम् । न तु तेषां प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धार्थानामपि व्यवस्थया प्रामाण्यमुपपादयितुमित्येतत्तत्त्वम् ॥ तथा च मनुः — "या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः" इति । न हि वेदबाह्यत्वं वेदविरुद्धार्थत्वादन्यदस्ति । एतेनैव "त्रयस्ते कारणात्मानो जातास्साक्षान्महेश्वरात् । चराचरस्य विश्वस्य सर्गस्थित्यन्तहेतवः ॥ पित्रा नियमिताः पूर्वं त्रयोऽपि त्रिषु कर्मसु । ब्रह्मा सर्गे हरिस्त्राणे रुद्रस्संहरणे पुनः ॥ तथाप्यन्योन्यमात्सर्यादन्योन्यातिशयार्थिनः । तपसा तोषयित्वा तं पितरं परमेश्वरम् ॥ ब्रह्मनारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्पान्तरेऽसृजत् । कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णू जगन्मयः ॥ विष्णुश्च भगवान् रुद्रं ब्रह्माणमसृजत्पुनः । तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः ॥ प्रभावः कथ्यते तेषां परस्परसमुद्भवः । तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः ॥ पुराणानि प्रणीतानि विद्वांस्तत्र न मुह्यति" इत्यादीनि साक्षादेव तत्तत्कल्पमादाय तेषां जगत्कर्तृत्वाद्युत्कर्षव्यवस्थाप्रतिपादनपराणि शिवपुराणवचनानि निरस्तानि ॥ एतत्पुराणवचनसन्दर्भार्थस्य विष्णोः रुद्रोत्पादकस्य प्रचुरतरश्रुतिसन्दर्भेषु क्वापि प्रतिपादनादर्शनेन तस्य निष्प्रमाणकत्वात् । न हि विष्णोर्ब्रह्मेन्द्रोत्पत्तिप्रतिपादिकां कामपि श्रुतिं पश्यामः । "सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते" इत्यथर्वशिखावाक्यस्य ब्रह्मविष्ण्वादीनां शिवजन्यत्वप्रतिपादनपरत्वासम्भवस्योक्तत्वात् ।

न च स्मृतिपुराणादीनां नित्यनिर्दोषश्रुतिवत् स्वातन्त्र्येण प्रामाणभावोऽस्ति । येन तेषां स्वतन्त्रप्रमाणमूलत्वमनादृत्याविगानेन तदुक्तोऽर्थस्सर्वोऽप्यादर्तव्यः । ततश्च स्मृतिपुराणादीनां परस्परविरोधे यत्र नित्यनिर्दोषश्रुत्यादिस्वतन्त्रप्रमाणमूलत्वं दृश्यते तदर्थ एवादर्तव्यः । नान्यः । एवञ्च कथं तद्विहितानामनुगृहीतशिवकृत्स्नजगत्कारणत्वप्रतिपादकानां शैवादिपुराणानां प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धार्थानां तेषां तत्तत्कल्पप्रवृत्तशिवाद्युत्कर्षविषयतया व्यवस्थाप्रतिपादनशिवपुराणवचनसन्दर्भस्य च स्वार्थे प्रामाण्यसिद्धिः । एतेनैव नित्यनिर्दोषश्रुतिष्वेव

"हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" इत्यादौ हिरण्यगर्भस्यै -कस्यैव तथा "देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमन् ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति। सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममास वर्तामि च भविष्यामि च" इत्यादौ रुद्रस्यैकस्य तथैव 'नैवेह किञ्चनाग्र आसीदमूलमनाधारा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते दिव्यो देव एको नारायण । एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान" इत्यादौ नारायणस्यै -कस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादनदर्शनात् । तत्रैकशब्दस्य एकत्वसङ्ख्यापरत्वा-ङ्गीकारे तल्लाभस्यैकवचनेनैव सम्पादनादवैयर्थ्यापत्ते । एक शब्दोऽप्यवैयर्थ्य इति चेत्वर्थ" इति महाभाष्यवचना "देके मुख्यान्य केवला" इत्यभिधानाच्च । तस्या सहायार्थपरत्वे मुख्यार्थपरत्वे वा स्वीकार्ये हिरण्यगर्भादितत्तद्देवता जगत्कारणप्रतिपादनपरोदाहृतश्रुतिवाक्यानां युगपत्तुल्यवचनमुख्यकारणत्वप्रतिपादन परत्वासम्भवादसहायत्वप्रतिपादनपरत्वासम्भवाच्च ॥ प्रसक्ततद्विरोधपरिहाराय षोडशिग्रहणाग्रहणवत् व्यवस्थितविकल्पार्थत्वस्यावश्यकत्वात् । स्थिते हिरण्य गर्भादीनां तत्कल्पभेदेन जगत्कारणत्वाद्युत्कर्षे तया तथाविधव्यवस्थापकश्रुतिमूल-त्वसम्भवेन तत्तद्देवोत्कर्षप्रतिपादकानां शैवादिपुराणानां तत्स्वरसितार्थप्रति-पादनायोदाहृतशैवादिपुराणवचनसन्दर्भस्य तथाविधोदाहृतमात्स्यवचनसन्दर्भस्य च निष्प्रमाणकत्वभावात्कथं न तदुक्तार्थं आदर्तव्यः इति निरस्तम् ॥

गोपुरप्राकारादि महाकार्येष्विव भूधरादिरूपजगल्लक्षणमहाकार्येऽपि युगपदेव समुच्चयेन मुख्यानेककर्तृकत्वरूपसम्भवेनोदाहृतश्रुतिगतैकशब्दस्य मुख्यार्थपरत्वे विरोधशङ्काया एवानुदयेन तच्छ्रुतिवाक्यानां ग्रहणाग्रहणवाक्य-

वद्व्यवस्थितविकल्पार्थत्वायोगेन तादृशार्थक शैवपुराणादिमूलत्वासम्भवात् । किञ्च "न ब्रह्मा नेशान" इति श्रुतावविशेषेण सर्गाद्यसमये ब्रह्मरुद्र-योरसत्त्वेन प्रतिपन्नयोस्तदैव समुच्चयेन कृत्स्नजगत्पतिनारायणतुल्यतया कथं मुख्यकर्तृत्वसम्भव ? ॥

ननूदाहृतश्रुतिवाक्येषु एकशब्दस्य मुख्यार्थपरत्वे नियामकाभावात् । समासनजातीयद्वितीयराहित्यरूपैकत्वपरत्वे श्लाघावादपौरुषेयश्रुतितात्पर्यस्य

यायमात्रनिश्चलितत्वात् । कपिञ्जलाधिकरणे[1] तथैव व्यवस्थापनात् । तस्य तादृशैकपरत्वमेव न्याय्यम् । एवञ्चोदाहृतकारणवाक्यानां कथं न परस्पर-विरोधः । कथं च तथा सति हिरण्यगर्भादीनां त्रयाणामपि युगपत्समुच्चयेन कृत्स्नजगत्प्रतिस्वतन्त्रकारणत्वसम्भव इति चेन्न । नारायणव्यतिरिक्तयोः सर्गाद्यसमये सत्त्वाभावेन तत्तुल्यतया स्वतन्त्रकारणासम्भवस्योक्तत्वात्[2] । अपि चोदाहृत-कारणवाक्यानां स्वातन्त्र्येण हिरण्यगर्भाद्यनेकजगत्कारणप्रतिपादनपरत्वे "सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति ।," "वेदैश्चैव हि सर्वैरहमेव वेद्यः ।," "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ।," "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ।," "वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते" इत्यादि सर्ववैदिकविष्णु-नि‍ष्ठत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्याद्यनेकविरोधः । न चैवमुदाहृतकारणवाक्यस्य (स्थ) हिरण्यगर्भादिपदानां मुख्यकारणभूतैकनारायणपरत्वाङ्गीकारे लक्षणाप्रसङ्गो दोष इति वाच्यम् । "यो देवानां नामधा एक एव ।, यस्यैव वाचः परमं व्योम । सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैः युक्तः परपुरुष एक इहास्य धत्ते ॥ स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः ।, सृष्टिस्थित्यन्तकारिणीं ब्रह्मविष्णु-शिवात्मिकां । 'स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दन" इत्यादिश्रुति-स्मृतिभिस्तेषां मुख्यतो विष्णुवाचकत्वावेदनात् ॥ किञ्च "सर्वे वेदा यत्रैकं (की) भवन्ती" त्याद्युदाहृतश्रुत्यादिभिः सर्ववेदानामेकविषयत्वेऽवधारिते तन्नि-र्वाहाय कारणवाक्यगतहिरण्यगर्भादिपदानां स्वतन्त्रजगत्कारणभूतैकनारायणपर-त्वस्य लक्षणां विनानुपपत्तेः । तेषां लक्षणया तत्परत्वस्य स प्रमाणत्वेनादोष-त्वात् । सर्ववेदैकनिष्ठान्यथानुपपत्तेरेव लक्षणाबीजत्वात् ।

---

1 कपिञ्जलाधिकरणम् । मी. अ.

2 स्वतन्त्रकारणत्वस्यासम्भवस्योक्तत्वात् ।

3 सर्वे वेदा यत्र एकी भवन्ति ॥"

4 हरेति भवाः ॥"

5 विष्णुवाचकतावेदनात् ।

6 लक्षणतया ।

ननु मैत्रायणीयोपनिषदि "अथ यो ह खलु वावास्य राजसोंऽशोऽसौ ब्रह्मचारिणः योऽयं ब्रह्मा अथ यो ह खलु वावास्य सात्त्विकोंऽशोऽसौ ब्रह्मचारिणः इहैव योऽयं विष्णुरथ यो ह खलु वावास्य तामसोंऽशोऽसौ ब्रह्मचारिणो योऽयं रुद्रः" इति विष्णोरपि ब्रह्मरुद्रवत् परमात्मांशत्वाभिधानेनांशिवत्प्राधान्याभावात् । तयोरिव तस्यापि जगत्प्रति न स्वतन्त्रकारणत्वं सम्भवतीति चेन्न । निरस्तत्वात् । किञ्च 'अस्मिन्नामे मम रतिर्नाशोऽस्ति' 'तद्देवं गच्छ त्वं मम दर्शोऽसम्भवम्' । ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इत्यादाविवांशशब्दस्य विभूतिमात्रेऽपि प्रयोगात् । 'एते स्वांशकलाः पुंसः' इत्यादावभिन्नांशेऽपि तस्य प्रयोगात् । ब्रह्मरुद्रयोश्च सर्गादिसमये नारायणवद्भिन्नत्वेन तज्जन्यत्वेन च तदभिन्नांशत्वायोगात् । जगत्प्रति स्वतन्त्रकारणत्वासम्भवेऽपि विष्णुशब्दिततदंशस्य तत्रैव मैत्रायणीयोपनिषदि षष्ठे प्रपाठके — "विश्वोद्भवो नामैषा तनुर्भगवतो विष्णोर्यदिदमन्नं प्राणो वाऽन्नस्य रसः प्राणस्य मनो विज्ञानं मनस आनन्दं विज्ञानस्यैवं विदन्नवान्प्राणवान्मनस्वान् विज्ञानवानानन्दवान् भवती"ति वाक्येन विश्वस्रष्टृत्वसाक्षित्वसर्वाधिष्ठानत्वेन निर्धारिततया विष्णुतनुत्वमुक्त्वा तत्रैव प्रणवविद्यायां "यच्छान्दसत्वाद्भवती"ति यदेतस्य भूम तच्छान्तमभयमानन्दतृप्तं सुस्थिरमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितं सर्वाधारधामे"ति विष्णोरेव परमात्मांशत्वेऽप्यशब्दत्वाभयत्वानन्दतृप्तत्वस्थिरत्वाचलत्वामृतत्वाच्युतत्वध्रुवत्वसर्वाधारत्वरूपासाधारणधर्मवत्त्वोपन्यासेन तदभिन्नांशत्वसिद्धेः । न तस्य कृत्स्नजगत्प्रतिस्वतन्त्रकारणत्वहानिः । न हि सर्वात्मनांशस्य विष्णोस्तदभिन्नांश (त्व) प्रयुक्तसाधारणांशशब्दप्रतिपाद्यत्वमात्रेण प्राधान्यभङ्गप्रसङ्गः । अन्यथोदाहृतमैत्रायणीयोपनिषद्वाक्यस्य प्रणवविद्यास्तवस्य विष्णोरंशिभूतपरमात्मासाधारणांशशब्दत्वादिधर्मवत्त्वप्रतिपादनपरत्वेन तदत्यन्ताभिन्नांशत्वप्रतिपादनपरत्वाभावे तत्रैव सप्तमे प्रपाठके — "तच्छान्तमभयमानन्दतृप्तं सुस्थिरमचलममृतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितं सर्वाधारं धामे"ति विष्णुसंज्ञितेशे तदभ्यासाभावप्रसङ्गात् । मैत्रायणीयोपनिषदश्च प्रकृतप्रस्तावेषु तत्र तत्र

"अमृतमच्युत प्रत्र विष्णुसहित सर्वाधार धामे" इति विष्णुसहितांशे पुनः पुनर्वचनाच्च विष्ण्वन्यपरत्वशङ्कानवकाशः । किञ्च विष्णोरिव रुद्रस्याप्यभिन्नाशत्वेन जगत्पति स्वतन्त्रकारणत्वे — 'अहमेव स्वयमिदं वदामि', 'जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।', 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् । अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ । अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आविवेश । अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन् ॥' इति श्रुतौ ब्रह्मरुद्रादि पदव्या अर्वाचीनत्वोक्ति अंभ्रणीजन्यब्रह्मजन्यत्वोक्तिश्च न स्यात् । न चैवमम्भृण्या ब्रह्मरुद्रादिपरत्वोमात्रत्वात्तत्वे नारायणस्याप्यानन्त्यापत्तिः । तस्या अपि 'मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे' इति तद्वाक्यशेषे समुद्रान्तस्थत्वलिङ्गावगमित नारायणकारणत्वप्रतीत्या तदनापत्तेः । 'अस्य देवस्य मीळ्हुषे (षो ¹) वया विष्णोरेषस्य प्रभृते हविर्भिः । विदेहि रुद्रो रुद्रियम् महित्वं या (या ¹) शिष्ट वर्तिरश्विना विरावत्' 'तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिमचारु-चित्रम् ।', 'पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नामगोनाम्' इति रुद्रस्य विष्ण्वाराधनलब्धमहिमत्वं तन्नामोपासकत्वावेदनात् । विष्णोरिव तस्यानन्या-धीनत्वाभ्युपगमे तद्विरोधश्च । 'यत्पादपङ्कजरजःश्रियमप्सरिच्छन् महान्तो वाञ्छन्त्युमापति-रिवात्मतमोपहत्यै ।' इति श्री भागवतेऽपि उमापतेरात्मतमोपहत्यर्थं विष्णु-पदीपादपङ्कजरजस्स्नानाभिषेकत्वे दृष्टान्ततया उपादानाच्च (उपपादनाच्च ¹) तद्विरोधः । किञ्च विष्णोर्ब्रह्मरुद्रतुल्यत्वे 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति । न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परम न्तमाप ।' इति विष्णोरितरदेवतानां तन्महिमराहित्याभिधानं तस्येतरालभ्य-महिमत्वाभिधानञ्च न स्यात् । न च 'विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लो-काननपजय्यमभ्यजयन्' निति विष्णुजयस्य तदितरदेवजयवच्छन्दोधीनत्वावगमात् । तद्वदेव तस्यापि न स्वातन्त्र्यमिति वाच्यम् । 'न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते' इति श्रुत्या तस्य करणैरपेक्ष्याभिधानेन 'विरोधे गुणवादस्स्या' दिति न्यायेन तस्य गुणवादमात्रत्वात् । 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः' इत्याद्युक्ता-

नैकत्रतत्परस्वातन्त्र्यावेदकश्रुतिविरोधेन 'विष्णुमुख' इत्यत्र 'अतद्गुणसंविज्ञान-बहुव्रीहि'[1] विज्ञानात्। अन्यथा 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि। योऽस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः।' 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्' इति श्रुतिप्रतिपन्नविष्णुपारम्यशक्तित्वस्य तथाविधत्वेन सार्वकालिकत्वानि प्रत्यक्षविषयत्वस्य चानुपपत्तिः ॥

यद्वा 'विष्णुमुखा वै देवाः' इत्यस्य 'देवा छन्दोभिर्विष्णुमुखे येऽपान्ते सप्तोकास्तन्त्र' 'विष्णु प र छ न्दो जा त मु ख्वा र य न्न म्य न्तः' 'इमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन्' इत्यर्थपरत्वसम्भवेन 'तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि'-श्रवणेऽपि नोक्तदोषावकाशः। एवञ्च "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते। स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणो। न चान्येषां शक्तयः तादृशास्स्युः ॥" इत्याद्यनन्यसाधारणत्वोक्त्यावैदिकश्रुतयोऽप्यनुकूलिता भवन्तीति न विष्णोः ब्रह्मरुद्रयोरिव सामान्यत्वमिति नाशङ्क्यत्वे नास्वातन्त्र्याभ्युपगमो युक्तः। तस्य नारायणवद्ब्रह्मरुद्रयोरन्येषाञ्चास्वातन्त्र्येण कृत्स्नजगत्कारणत्वाद्युत्कर्षस्य श्रुतिषु क्वाप्यप्रतिपादनात्। क्वचित्कचित्तयोस्सृष्टजगत्कारणत्वस्य तदन्तर्यामि-नारायणविषयत्वेन वा तदधीनत्वकारणत्वविषयत्वेन वोपपत्त्या च कारणवाक्यानां न परस्परविरोध इति स्थिते कल्पभेदमङ्गीकृत्य तदुक्तर्षविषयतया लैङ्गादि-पुराणानां व्यवस्थया प्रामाण्यस्वीकारः सर्वथा न युक्तः। न हि तेषां स्वतन्त्र-प्रमाणमूलकत्वाभावे तथा व्यवस्थितार्थत्वेन प्रामाण्याङ्गीकारो युज्यते। यौक्ता-र्थान्यथानुपपत्तेर्निरस्तत्वात्। तथा च ब्रह्मरुद्रयोरिव विष्णोरपि परशिवजन्यत्वेन तदधीनं जगत्कारणमिति, वैदिकं मन्योक्तिस्त्वगृहगोष्ठीमात्रत्वादनुपादेया ॥

---

1. अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः — पाणिनीसूत्रम् 2

← पृ 84 पं 24 विरोधे गुणवाक्यस्यात् । — मीमांसा

केचित्तु लैङ्गादिपुराणवचनानां राजसतामसकल्पेषु चतुर्मुखप्रोक्तत्वात् सात्त्विककल्पेष्वेव तत्प्रोक्तवैष्णवादिपुराणवत्प्रामाण्यासम्भवेन तेषामप्रामाण्यमेव मूचिरे । तथा हि तत्तत्कल्पस्य सामग्रीभिन्नत्वादितत्तद्गुणोद्रेकयुक्तब्रह्मप्रोक्तत्वेन तत्तद्व्यपदेशभाक्त्वसमर्थनायां । न तु तत्तत्कल्पानुवृत्ततत्तद्देवतोत्कर्षविषयत्वेन विरुद्धार्थतया पुराणानां व्यवस्थया प्रामाण्यप्रतिपादनायां वा उक्तरीत्या स्वातन्त्र्येण जगज्जन्मादिकारणत्वादिरूपोत्कर्षस्य नारायणातिरिक्ते क्वापि कल्पेऽप्यसम्भवात् । साधारणोत्कर्षस्य च विशेषाभावेन कल्पभेदमादाय व्यवस्थाप्यत्वात् । ब्रह्मणोऽपि । "न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥" इति, भगवद्वचनप्रतिपन्नप्रकृतिगुणसम्पर्कावश्यकत्वेन तदुद्रेकसम्भवे — "सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी" इति भगवद्वचनप्रतिपन्नतत्तत्कार्यभूतसम्यग्ज्ञानलोभप्रमादमोहाज्ञानादिमत्त्वस्य दुर्निवारतया तदा तदा तत्प्रोक्तपुराणानां तन्मूलत्वेन प्रामाण्याप्रामाण्ययोः दुर्वारत्वेन भङ्ग्यन्तरेण तेषां लैङ्गादिपुराणानामप्रामाण्यज्ञापनायैव मात्स्यवचनसन्दर्भप्रवृत्तिरिति ॥

यत्त्वत्र कैश्चिद्वैदिकम्मन्यैरुक्तम् । नेदं हि मात्स्यवचनसन्दर्भो लैङ्गादिपुराणानां तामसकल्पेषु ब्रह्मप्रोक्तत्वमादाय तेषामप्रामाण्यं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तः । किन्तु तत्तद्वाक्यशेषे । "तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गति" मिति श्रवणात् । "ध्यानं तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः । आराध्य च महादेवं गिरिशम् । यान्ति तत्परमं पदम्" इति सात्त्विककल्पान्संस्तुत्य प्रवृत्तात्कौर्मवचनाच्च तपश्चर्यादीनां उत्कृष्टापकृष्टकालविशेषप्रदर्शनपरम् ॥ "संकीर्णेषु सरस्वत्याः" "अग्नेश्शिवस्य माहात्म्य" मित्यनेन तत्तद्देवतोत्कर्षस्य कल्पभेदप्रवृत्तत्वोपवर्णनेन तद्विषयतया तत्तत्पुराणानां व्यवस्थितार्थत्वेनाविरोधप्रतिपादनानुपपत्तिः । न हि तत्सन्दर्भस्य तत्तत्पुराणानामविरुद्धार्थत्वेन प्रामाण्यप्रतिपादनपरत्वाभावे अन्ये

शिवस्य माहात्म्य " मित्यादि । तत्र पुराणानामविरुद्धार्थत्वप्रतिपादकत्वच प्रवृत्तौ कारणं पश्यामः । न चैवम् कल्पानां तामसादि विभागे वैयर्थ्यं स्यात् । तत्तद्देवतोत्कर्षाणां कल्पभेदप्रवृत्तत्वोपवर्णनमात्रेण तत्पुराणानामविरोधसिद्धेरिति वाच्यम् । ऋतुभेदेषु हिमादि माधुर्यवत्कल्पभेदेषु सात्त्विकादि गुणप्राचुर्यं भवतीति प्रत्यापनाय कल्पानां तामसादि विभागस्य प्रवृत्तत्वेनावैयर्थ्यात् । न च तथापि " यस्मिन्कल्प " इत्यादि श्लोको व्यर्थः । तं विनैव शैवादि पुराणानां तामसादि कल्पभेदविषयत्वलाभेनाविरोधसिद्धेरिति वाच्यम् । " अग्नेः शिवस्य माहात्म्य " मित्यादिना तामसादि कल्पेषु अग्निशिवादीनां अधिकं माहात्म्यं प्रकीर्त्यत इत्येतावदेव प्रतिपाद्यते । न ततः पुराणानां कल्पभेदविषयत्वं लभ्यत इति तेषां वर्तमानकल्पविषयत्वशङ्कया विरोधप्रतिभासतादवस्थ्ये तत्परिहाराय " यस्मिन्कल्प " इति श्लोकेन तेषां पुराणानां कल्पभेदविषयत्वस्यापि वक्तव्यत्वेन तदपेक्षणात् । न चैवमपि तत्पुराणानां तत्कल्पेषु ब्रह्मप्रोक्तत्ववादो व्यर्थः । स्वरूपेणानूद्य तेषां कल्पभेदविषयत्वोक्तिमात्रेणोक्तप्रयोजननिर्वाहादिति वाच्यम् । " यस्मिन्कल्पे तु यत्प्रोक्त " मित्यत्र श्लोके प्रोक्तशब्दस्य " तेन प्रोक्त[1] " मिति पाणिनिसूत्रस्थप्रोक्तशब्दस्येव व्याख्यानपरम्पराप्रवचनमात्रमर्थः । न तु प्रणीतत्वम् ॥

यत्स्व एव " शतकोटिप्रविस्तर " मित्यादिना " तदर्थोऽत्र चतुर्लक्ष्या संक्षेपेण निवेशितं " इत्यन्तेन " प्रथमसर्गादिकृतयुगे वेदप्रवर्तनसमये अविभक्तब्राह्माद्यादिभेदोऽयं पुराणस्कन्धः शतकोटिप्रविस्तरो युगपदेव ब्रह्मणा प्रणीतः । स एव पुनस्त्रेतायां ब्रह्मादिभिरष्टादशधा विभज्य प्रचकोट्या संक्षिप्तः । स एव पुनर्द्वापरान्ते वेदव्यासेन चतुर्लक्ष्या संक्षिप्त " इति प्रतिपादनात् । " ब्राह्ममेव कृते चाद्ये पुराणं श्रुतिसम्मितम् । अष्टादशविधं तच्च कृतं कोटिप्रभेदतः ॥ " इत्यादिना धर्मसंहितायामपि तथा प्रतिपादनाच्च । कल्पविशेषेषु ब्रह्मणा विशेष-

1 तेन प्रोक्तम् । — पाणिनिसूत्रम्

णामतिशयेन प्रचारणं कृतमिति ज्ञापनार्थमेव तत्तत्कल्पेषु तेषां ब्रह्मप्रोक्तत्ववाद इति तदवैयर्थ्यात् । तत्तत्कल्पभेदीयदेवतामहिमवर्णनपरतत्पुराणानां तत्तत्कल्पभेदेषु प्रचारणं युक्तमित्यौचित्यात् । तत्तत्कल्पभेदेषु तत्तद्देवताविशेषोत्कर्षमुपोद्बलयतस्तस्य श्लोकस्यानुयोगसत्त्वेनावश्यापेक्षणीयत्वात् । तस्मात्सर्वसन्दर्भसामञ्जस्यात् । उदाहृतमात्स्यवचनं पुराणेषु केषाञ्चित्पुराणानामप्रामाण्यवर्णनपरं केषाञ्चित्प्रामाण्यवर्णनपरमिति न सर्वथा युक्तमिति ॥

तदयुक्तम् । देवतान्तराणां जगज्जन्मादिकारणत्वादिरूपोत्कर्षस्य तत्तत्कल्पभेदेषु प्रवृत्तत्वे एवोदाहृतमात्स्यवचनसन्दर्भस्य पुराणानां तद्विषयत्वप्रतिपादनमुखेन प्रामाण्योत्पादकत्वासम्भवात् । प्रोक्तशब्दस्य प्रवचनार्थत्वे रजस्तमोगुणोद्रेकहेतुतत्कल्पकृततत्पुराणव्याख्यानस्यापि प्रवृत्तत्वसम्भवेऽपि रजस्तमोगुणोद्रेकप्रयुक्तभ्रमप्रमादाज्ञानमूलकाया दुर्निवारत्वेन व्याख्येयत्वेन तदा तदा सन्निहितेषु पुराणेषु केषाञ्चिद्वाक्यानां पाठभ्रमेण तत्स्थाने तद्गुणोद्रेकवशाद् व्याख्यात्रा ब्रह्मणा पठितपाठान्तरस्य वेदविरुद्धार्थकानेकवाक्यसन्दर्भस्य पूर्वपाठत्यागे नाव्यभिचारसम्भवात् । तदभिप्रायेणैव कतिपयपुराणानां राजसतामसादिकल्पविषयत्वादिप्रदर्शनमुखेन तेषामप्रामाण्यसम्भवेनानुपादेयत्वप्रतिपादनमेव मात्स्यवचनसन्दर्भस्याङ्गीकर्तव्यत्वाच्च । न हि महापण्डितोऽपि विहितकनकफलाहारस्तत्समये प्रणिधानपूर्वकं नित्यनिर्दोषत्वेन प्रमाणतममपि यथावद्व्याख्यातुं क्षमते न वा क्वचित्पूर्वपाठं परित्यज्य तत्स्थाने पाठान्तरं कल्पयति । तस्मात् "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते," "जन्माद्यस्य यतः" इति श्रुतिसूत्राभ्यां प्रतिपादितस्य जगज्जन्मादिकारणत्वादिरूपस्य परब्रह्मलक्षणस्योक्तरीत्या देवतान्तरेष्वसम्भवान्नारायणस्यैव तल्लक्षणवत्त्वे स्वदाहृतानेकश्रुतिस्मृतिपुराणादीनामाञ्जस्यदर्शनात् । सूत्रकृता भगवता वेदव्यासेनापि महाभारते स्वाभिमतमुमुक्षुज्ञेयपरब्रह्मणो न देवतान्तररूपत्वं किन्तु नारायणरूपत्वमेवेति स्थापनार्थम् । "यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव

युगक्षये ॥ असृजत्सलिलं पूर्वं स तु नारायणः प्रभुः । ततस्तु भगवांस्तोये ब्रह्म णमसृजत्स्वय" मित्यनेकप्रदेशेषु नारायणस्यैव कृत्स्नजगत्कारणत्वप्रतिपादनाच । श्रुति स्मृतिपुराणाद्युक्तकृत्स्नजगत्कारणमपि (कृत्स्नजगत्कारणत्वाद्यपि ?) लक्षणानुरोधेनोदाहृतानेकश्रुतिस्मृतिपुराणादिरूपप्रमाणानुरोधेन च परतत्त्वशब्दितं परं ब्रह्म नारायणरूपमेव । न तु तदन्यब्रह्मशिवादिदेवतारूपमिति स्थिरपुरुषार्थप्रेप्सुभिर्नारायणरूपमेव परं ब्रह्मोपास्यं प्रपत्तव्यं च श्रुतिवाक्येषु कचित्कचित्क्षुद्रोपद्रवोस्योभयसमाधेयत्वादुपेक्षित इति सर्वमनवद्यमिति सिद्धान्तसक्षेपः ॥

सुरेन्द्रमुनिशिष्येण विजयीन्द्राख्यभिक्षुणा ।
नृसिंहप्रीतयेऽकारि परतत्त्वप्रकाशिका ॥

यैर्मीमांसकमुद्रया श्रुतिशिरस्तात्पर्यभूमिः परं
तत्त्वं श्रीहरिरेव नान्यदिति तन्निश्चेतुमुद्यम्यते ।
तत्तत्त्वे दृढभक्तिसंपदमपि प्राप्तुश्च तैरन्वहं
सेव्योऽयं विजयीन्द्रसंयमिवचोगुम्भस्सुधास्वादिमा ॥

॥ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्येभ्यो नमः ॥

॥ श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुभ्यो नमः ॥

इति श्रीमत्परमहंसकुलललाम-श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-
चार्यमुख्यशुभसंप्रदायप्रवर्तकमहापीठाधीश्वर-श्रीमद्द्वैत-
सिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्यवर्य श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रा-
द्यनेकदुर्वादिमत्तमातङ्गपञ्चानन श्रीमद्विद्यामठ-
व्याख्यानसिंहासनाधीश्वर-नास्तिककुलतिमिरनिरा-
करणसहस्रकिरणास्तिकदर्शनसंरक्षणधुरीण-
महाविद्यापीठकुलपतिश्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थ-श्रीपादशिष्य-
सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थ-श्रीपादविरचिता

परतत्त्वप्रकाशिका संपूर्णा

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

परतत्त्वप्रकाशिकोदाहृत

पूर्वोत्तरमीमांसासूत्र– अधिकरण–न्यायादिप्रदर्शिनी

Purva & Uttara Mimamsa Sutras, Adikaranas and Nyayas etc. cited in the Paratattva-Prakashika

INDEX

परतत्त्वप्रकाशिकोदाहृतप्रमाणग्रन्थप्रदर्शिनी

List of works quoted in the Paratattva-Prakashika

